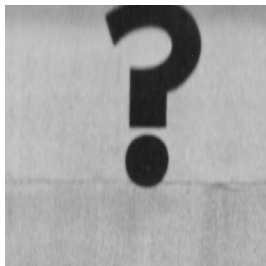

FORDULAT 15

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

TARTALOM

ULRICH BECK "KOCKÁZATAI"

10

Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim
Kockázatos lehetőségek

28

Elisabeth Beck-Gernsheim
Fekete zsidók és görög németek

72

Manfred Prisching
„Vásárolok, tehát vagyok”: A személy a kapitalizmusban

VÁLSÁG VÁLSÁGA

100

Jürgen Habermas
A csőd után

110

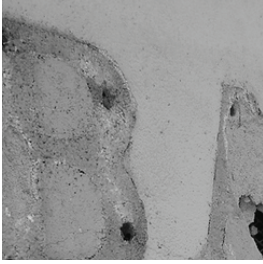
Ralf Dahrendorf
Válság után: Vissza a protestáns etikához?

122

Claudia Honegger, Sighard Neckel és Chantal Magnin
A strukturált felelőtlenség

KRITIKAI
RECENZÍÓK

132

**Christoph
Deutschmann**

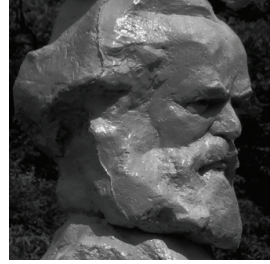
A pénzpiacok és a
középrétegek:
a kollektív
Buddenbrook-
effektus

152

Claus Offe

A liberális demok-
rácia válsága és
megújítása:
Intézményesíthető-e
a deliberáció?

184

Weiss János

Újra itt van

SZERESD A VÁLSÁGOT, MÁST ÚGYSEM TEHETSZ!

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 15. SZÁMÁHOZ

A válság vonzásában és a válságtól való szorongás közepette élünk. Mikor beszélhetünk válságról? György Péter esztéta egy előadása alkalmával ezt így fogalmazta meg: „Minden nemzedék előállítja a következő nemzedék én-fogalmát, megtanítod neki. Onnan tudod, hogy válság van, hogy nem működik. Ha nem tudod, hogy ki vagy te, akkor nem tudod, hogy mi a foglalkozásod se. [...] Az nagyon nehéz, hogy mit hívunk ének, s mikor nem tudjuk ezt megmondani, mert egyszerűen túl sok és túl kevés dolog jut erről az eszünkbe, akkor jön az, amit válságnak hívunk. És ez – szerintem – egy igen komoly antropológiai válság”.

Nem csak az esztéta véleménye ez, hanem a *Fordulaté* is. Ez a válság nem a globális gazdasági folyamatok irracionalitásával vagy az elszabadult, deregulált kapitalizmus sebezhetőségével és csillapíthatatlan tőkeintenzitásával vette kezdetét, hanem – mindezekkel összefüggésben – a modernitás korszakváltásával. Amikor az első modernitás biztosnak vett fogalmai – s egyben élethelyzetei – emberen kívül kerültek, amikor a munkaszervezeti, a gazdasági és a kulturális változások – amelyek egyben visszafordíthatatlan folyamatok is – egymást erősítve kezdték ki mindazokat a szavakat, pszichológiai és szociológiai támpontokat, amelyek a „ki vagyok én?” kérdésre adott válaszok háttérét jelentették – akkor indultunk el a változás útján, amelynek végállomása korunk válsága. Amikor az egyénben nem csak egy *én*, hanem *ének* laknak, amikor egy ember is hibrid identitások számos vonását ölti magára, amikor a Másikban csak annyiban látja tükröződni önmagát, hogy „ő is válságban van”, akkor beszélhetünk a válság antropológiájáról, melyben a bizonytalanság és bizonyosságnélküliség a kor *condition humaine*-je.

A *Fordulat* legújabb száma ennek a válságnak a kulturális és munkaszervezeti, illetve a gazdasági aspektusait mutatja be a német (kritikai) társadalomtudomány tükrében.

Ulrich Beck – nevét ismerjük, kockázattársadalmának elméletét olvassuk, annak gyakorlatát megéljük. Még a szerelemben is. Nem úgy játszunk a második modernitás színpadán a szerelem szerepeit, nem úgy szeretjük a másikat – hogy is tehetnénk, ha fragmentált identitása miatt a Másikat soha nem ismerhetjük meg – ahogyan tette azt a kádári modernitás vagy a jóléti konszenzus idején anyánk és apánk, Kelet és Nyugat. Nem úgy török a török és német a német, mint amikor előbbieket a II. világháború után újjáépítették utóbbiak országát. A kockázat nem csak hívó – és egyben taszító kifejezés –, hanem a kockázat mi magunk vagyunk.

Egy kockázattársadalom kockázatainak zárójelbe tételére csak egy paradigmaváltás nyújthat lehetőséget. A *Fordulat* másik blokkja a 2008-ban – ténylegesen korábban – „kezdődő” gazdasági válság sokadik V (W, WW) betűs szárának aktuális szakaszát írja le. Mindebben megint német szerzőket, közgazdászokat és szociológusokat hívtunk segítségül.

Hol gazdasági válság van, ott hamarosan a politikai is beköszönt. Válságra írják politikusaink a programot, be kell látni, hogy akár több évünk, évtizedünk is válságunkról

fog szólni. A válság nemzedéke vagyunk. A „bizonyosság vége”, a kétértelműségek, a többismeretlenes egyenletek (Miszlivetz Ferenc szavaival élve) – ezek csak a biztos fogódzóink. Utóbbi immáron leíró kifejezések éppúgy jellemzőek a gazdasági válság közepette való (nem) működésére, mint saját identitásunkra.

De szeretni kell a válságot, hiszen szeretni kell saját magunkat. Ki magát nem fogadja el, ki saját válságát nem ismeri fel, az a válságából való kivezető útra sem fog soha rálépni. Az *én* és a kapitalizmus transzformációja elkezdődött, a válságból való kivezető úton ezzel a lapszámmal elindultunk. Mely út maga sem lineáris, hanem a válságból válságba lépés históriája.

Ez lenne az ember, ez lenne a kapitalizmus.

Böcskei Balázs

Ízelítő a **Múltunk** negyedéves politikatörténeti folyóirat legújabb számából

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

FOGALOMTÖRTÉNET A KISPOLGÁRTÓL A KULÁKIG
A SZENT KORONA ÉS RÁKOSI MÁTYÁS • MINDSZENTY AZ AMERIKAI KÖVETSÉGEN
HORTHY MIKLÓS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI SAJTÓBAN

- FOGALOMTÖRTÉNET
A KISPOLGÁRTÓL
A KULÁKIG
- A SZENT KORONA
ÉS RÁKOSI MÁTYÁS
- MINDSZENTY
AZ AMERIKAI
KÖVETSÉGEN
- HORTHY MIKLÓS
A RENDSZERVÁLTÁS
UTÁNI SAJTÓBAN

**Megvásárolható a honlapunkon feltüntetett
könyvesboltokban, illetve a kiadóban
(Bp. V., Alkotmány u. 2.) 900 Ft-ért.**

- Előfizetési díj: 2400 Ft/év (600 Ft/szám).
Felvilágosítás: 311-4866.

- Az aktuális szám részletes tartalommal,
rövid ismertetőikkel, illetve régebbi számok teljes
terjedelemben megtalálhatók honlapunkon:

w w w . m u l t u n k . h u

ULRICH BECK „KOCKÁZATAI”

Ulrich Beck és Elisabeth Beck-Gernsheim

KOCKÁZATOS LEHETŐSÉGEK

INDIVIDUALIZÁLÓDÁS,
TÁRSADALMI ÉLETFORMÁK
ÉS A SZERELEM ÖSSZEFÜGGÉSE

Eredeti tanulmány: Beck, Ulrich és Beck-Gernsheim, Elisabeth (1994): Einleitung. Riskante Chancen – Gesellschaftliche Individualisierung und soziale Lebens- und Liebesformen. In: Uők.: *Das ganz normale Chaos der Liebe*. Suhrkamp: 7–19.

Az írás – amely egyben könyvbevezető – a szerelem, a szabadság és a család történelmileg kialakult szembenállását vizsgálja. A szerzők érvelése szerint az ipari társadalom megteremtette a nukleáris családot, de a korszakot átítató eszméket – a szabadságot és egyenlőséget – különválasztotta attól. Ahogy viszont azok a családban fokozatosan megjelentek, úgy gyűrűztek át a szerelmi viszonyokba is az önmegvalósításon és a szerelemhez kapcsolt felfokozott reményeken keresztül. A változás egyik fő oka az individualizálódás volt. A szakmai pályafutáshoz kapcsolódó értékek belsővé váltak, ez a munakerőpiac és a párkapcsolat követelményei között feszültséget teremtett. Mindez a család és a szabadság közti ellentétben csapódott le. Bár korábbi korokban is létezett individualizálódás, de ilyen széles tömegekre és területre eddig nem terjesztette ki a hatását.

Könyvünk címe a szerelem¹ területén megfigyelhető zűrzavar normalitássá, mindennaposá válására utal. Számos kérdés merülhet fel. Nem csupán vágyálom ez? Rémálom? Vagy inkább egyfajta háremfantázia? Mi köze ennek a Németországban tapasztalható, a nagy fellángolásokat és szenvedélyes drámákat nélkülöző unalmas normálhétköznapiokhoz? Társadalombiztosítás és (lyukas) szociális háló, gazdasági csoda, majd kockázattársadalom, most pedig a szerelem reálisan létező kaotikussága? Csak nem a „személyes érintettség” beszél belőlünk?

De, de nem csak az. A normalitás csupán csalóka látszat. Ugyanígy félrevezetők a statisztikák is, hiszen a válaszok számát az újrահázadosási arányszámokkal próbálják megbecsülni – így pedig a nagybetűs házasság és család reményt keltő fogalmainak ragyogása eltünteti az egész problémát. Ha a manapság felmerülő látszólagos értelmetlenségeket kívánjuk megfejteni (a szerelmi kapcsolatok és a család romantizálódását, az e kettőre vonatkozó tradicionális bizonyosságok eltűnését, a nemek konfliktusa által létrehozott hangzavart stb.), akkor *a szerelem, a szabadság és a család történelmileg új, éles szembenállást* kell a középpontba állítanunk.

---

1 A német 'Liebe' egyszerre jelent szerelmet és szeretetet. A fordításban azonban a 'szerelem' kifejezést használtam. Ennek legfőbb oka, hogy e bevezető jellegű írásban a 'Liebe' leginkább a párkapcsolatok kontextusában kerül elő, amit adekvátan fejez ki a szerelem. Ahol a szöveggörnyezet szükségessé tette a szó többértelmű fordítását, ott jeleztem mindkét jelentést – *a ford.*

A FRANCIA FORRADALOM UTÓLAGOS HATÁSA – A MAGÁNÉLET KIS FORRADALMA

A magánélet és az intimitás áthagyományozott formái ma a szabadság és a függetlenség régi és új be nem váltott ígéreteivel és az ezek alapján megfogalmazott követelésekkel kerülnek szembe. Az Egyesült Államok függetlenségi nyilatkozata és a francia forradalom által keltett remények nem váltak valóra: az így megfogalmazott gondolatokat és törekvéseket kinevelték, lenézték, és küzdöttek ellenük. Az is igaz azonban, hogy az említett dokumentumok keltette remények már-már legendásan többértelműek. Mégis önálló létre és hatóerőre tettek szert. A magánélet kis forradalma – a francia forradalom utólagos hatásaként – az egyének vágyaiban és kívánságaiban ment végbe. Ugyanakkor a remények többértelműségének hatására egy ambivalencia figyelhető meg e mai forradalomban: egyrészt a családi egyenlőtlenségek ellen irányul, másrészt a családi értékeket már-már vallásos dicsfényel látja el.

Az ipari társadalommal létrejött családtípus, amit a szociológusok „nukleáris családnak” neveznek, éppen hogy az ellentétét jelenti az egyenlőség ugyanezen időszakban nagy politikai karriert befutó eszméjének. A család e formája a nőt a családi szférával azonosítja. Nemcsak az anyaság és a családban végzett munka miatt, hanem azért is, mert a gazdaságilag önálló szerepét osztja ki rá, sorsát pedig férje bérfüggősége határozza meg. A férj körül forog a munkaerőpiac, vagy őneki kell körülötte forognia. A keresőtevékenység végzésének kényszere pedig arra ítéli a „családi személyt” (a feleséget), hogy mobilitásában férjét kövesse (*Mitmobilität*), hogy gazdasági helyzetét és életsorsát mintegy „másodkézből” szenvedje el, és élethosszig belekényszerüljön a családban és háztartásban való ténykedés szinte már születési rendi színezetű szerepébe.

Gyors iramban nő ugyanakkor azon nők száma, akik megpróbálnak kitörni a számukra kirendelt rendies háziasszony szerepből. E tömeges ébredés által egyszerűen láthatóvá válik, hogy a remény álmoképe – azaz a család, amit a vágyak alapján a gyengédség, a nem piaci viszonyok, a magánéleti boldogság és a kölcsönös egymásra találás színhelyeként képzelnek el – két korszak szerencsétlen keveréke, így a gyengédség a szolgassággal és a modernitással elegyedik. Ez a hibrid jellegű képződmény oly mértékben van széthullásra ítélve, amennyire megtörténik az, ami tulajdonképpen a világ legtermészetesebb dolga: hogy a nők is ugyanúgy kikövetelik maguknak azt a szabadságot és egyenlőséget, amit a férfiak korábban jó okkal (de mégis jogtalanul) nem akartak a családban érvényesíteni.

Olyasminek vagyunk ma tanúi, amit félig ismerünk, félig nem. Ismerjük a paraszti felkeléseket és a polgárság lázadását a feudális nemesi társadalom kötöttségei ellen. Ugyanakkor sokan nem veszik észre, hogy a férfiak és a nők mai szembenállásában a

szabadságra törekvés régi törvénye van kibontakozóban, bár eltérő formában és másféle következményekkel. Éppúgy, ahogy a parasztokat „felszabadították” röghöz kötöttségük-ből, és ahogy a nemességet megfosztották származási alapú privilégiumaitól, úgy – a szabadság és egyenlőség eszméinek hatására – a nukleáris családnak a nemeket rendies szerepekbe kényszerítő belső szerkezete is széthullóban van. E két eszme immár nem áll meg a magánélet kapui előtt, begyűrűzik oda; így jön létre az a mára teljesen megszokottá és mindennaposná vált zűrzavar, amely a szerelem viszonyait jellemzi.

De mi következik a család, azaz a házasított szerelem *után*? A család! Csak éppen más, több és jobb: az ügyeket megtárgyaló család, a családok sorozata és a sokszoros család, amely a válás, újráházasodás, válás stb. révén jött létre, és amelyet én és partnerem, továbbá a mindkettőnk családi múltjából és jelenéből származó gyerekek alkotnak. Mindez a nukleáris család kibomlása: a temporalizálódása, az őt alkotó egyének szövetségre lépése, a család felmagasztalása és kényeztető-babusgató közösséggé alakítása. Ezen felmagasztalásnak és gyengédségre törekvésnek nem utolsósorban az a forrása, hogy a hagyományoktól megfosztott-megszabadított, absztrakt és katasztrófák által sújtott kockázat- vagy jóléti társadalmunkban a család birtokolja az élhető ellenpólus monopóliumát: *soha nem volt még ennyire szükségünk a szerelemre és szeretetre, ugyanakkor soha nem gördültek ekkora akadályok eléjük. Ahogy egyre lehetetlenebbé válik a szerelem, úgy növekszik a fenségessége, szimbolikus hatalma, csáb- és megváltó ereje. E furcsa törvényszerűség háttere előtt értelmezhető a válási és az újránházasodási arányszámok alakulása, valamint az a mániákusság, amellyel az emberek a másokban önmagukat: identitásukat és megváltásukat keresik. A megváltás szenvedélyes üldözése során szinte már egymásnak esnek.*

Nők és férfiak már-már kényszeresen keresnek valamit, keresésre vannak kényszerítve – ez mutatkozik meg a házasságlevél nélküli kapcsolatokban, a válásokban, a házassági szerződésekből, és abban, ahogy küzdenek a munka és a család összeegyeztetéséért, a szerelemért és a házasságért, az „új” anyai és apai szerepekért, a barátságokért és ismeretségekért. Mindezek visszafordíthatatlanul mozgásba hozták a magánéletet. Ez úgyszólván az osztálykonfliktus utáni „osztálykonfliktus”. Ha a jólét és a társadalombiztosítás magas szintet ért el, ha a béke és a demokratikus alapértékek magától értetődővé kezdenek válni, akkor a nélkülözéssel és a társadalmi elnyomással szembeni mindennapi küzdelem veszít jelentőségéből, és többé nem tudja elkendőzni azokat az ellentmondásokat, amelyek szabadság, egyenlőség és család, továbbá szabadság, egyenlőség és szerelem között feszülnek. A hagyományos társadalmi identitások elhalványulásával a férfiak és nők nemi szerepei közötti ellentétek kerülnek a magánélet középpontjába. Ezek az ellentétek – amelyek a mosogatás, a férfi és a női szexualitás kisebb-nagyobb konfliktusaiból, valamint a mindezekben benne lakozó politikából erednek – elkezdik

átalakítani a társadalmat, egyszerre jól látható és rejtett módon. A szerelem illékonyvá válik, amennyiben felfokozott remények kapcsolódnak hozzá, és az önmegvalósítást középpontba helyező társadalom kultikus középpontjává válik. És annál inkább fokozódnak a vele kapcsolatos remények, minél illékonyabbá válik, minél jobban eltűnnek a rá vonatkozó társadalmi példák.

Rejtett, átláthatatlan és szintbéli eltolódásokkal jellemezhető változások ezek – talán épp azért, mert a szerelem médiума által kijelölt területen mennek végbe. A folyamat először nem tűnik általánosnak, hanem csupán az én és a te szembenállásában jelenik meg. A történelmi fejlemények hatására konfliktussal terheltté és jelentőségteljessé vált szerelemben rejlő konfliktuspotenciál tehát nem a hatalmi helyzetek vagy a társadalmi pozíciók között feszülő ellentétek általános szintjén bontakozik ki; a szerelem inherens robbanékonysága azokból az általa közvetlenül érintett személyek lényéből – tulajdonságaikból, hibáikból és mulasztásaikból – ered, melyek a kölcsönös szemrehányások és menekülési kísérletek kiinduló- és csomópontjaivá válnak. Profán módon kifejezve: ugyan a munkások és a vállalkozók is egyének közötti vitaként fogják fel konfliktusaikat, de ők legalább nem kényszerülnek rá, hogy szeressék egymást, saját háztartást alapítsanak, összeházasodjanak, és gyerekeket neveljenek fel. Férfi és nő magánviszonyaiban, az ellentétek háztartásbeli közösségében minden konfliktus személyessé válik. Az a megálapodás, miszerint mindent saját igényeink alapján kell kialakítanunk, hogy hagyjuk „kinn” a világot, és eközben szerelmünkől építkezve valami újat hozunk létre, a férfiak és nők közti ellentéteket személyes tulajdonságok közötti ellentétekké változtatja át. Azért olyan fájóak ezek a konfliktusok és szembenállások, mert örök keresőként rá kell hagyatkoznunk a gyengédségre épülő párkapcsolatokra, melyek viszont már a kezdettől magukban foglalják a partnerek konfliktusának lehetőségét.

A szerelem barátsággalanná vált. A látszólag magántermészetű sérelmekkel és ámulásokkal szemben a hozzá kapcsolt egyre felfokozottabb remények tartják fenn az eszméjét. „A következő férjemmel minden jobb lesz” – az ilyesfajta biztató-vigasztaló megfogalmazások mindkettőt magukban foglalják: a reménytelenséget és a reményt; a felfokozásukat és a személyes viszonyokká alakításukat. Könyvünk fejezetei ezt a zűrzavart és a belőle eredő bonyodalmakat próbálják meg illusztrálni – hogy mindez gyakran komikussá, banálissá, tragikomikussá és néhányszor tragikussá is válik. Könnyen meglehet, hogy csak azért váltak ezek a kérdések manapság olyan fontossá, mert kifogytunk az egyéb témákból. De még valószínűbb, hogy ígéreteivel és konfliktusaival a szerelem vált a hagyományoktól megfosztott-megszabadított életvilágunk „új” középpontjává, amely körül minden forog. Reményként, ámulásként, vágyakozásként, féltékenységgént tud szert tenni erre a szerepre – vagyis egyfajta szenvedélyként, már-már mániaként, ami még az olyan „vonalas” embereket is magával ragadja, mint amilyenek a németek. Ez a szerelem teljesen mindennapivá vált kaotikussága.

INDIVIDUALIZÁLÓDÁS – ÚT EGY MÁSFÉLE TÁRSADALOMBA?

De mégis mi az ördög okozza azt, hogy az emberek épp a családdal szemben fogalmazzák meg a szabadság és önmegvalósítás eszméit, az én kibontakozásának álmát? Miért indulnak el ennek hatására arra az utazásra, ami a legidegenebb, mert valójában a legközelebbi, legszentebb és legveszélyesebb kontinensre, a saját énjük területére vezet? Mi *magyarazza* ezt a látszólag teljesen individuális, mégis szinte sematikus mozgást, ezt a buzgóságot – sőt már-már megszállottságot, a fájdalom vállalásának hajlandóságát, a kéjjel vegyes kíméletlenséget –, amivel az emberek kitépik gyökereiket az őket tápláló talajból csak azért, hogy ellenőrizzék, egészségesekek-e?

Sokak számára kézenfekvő a válasz, miszerint nem valami külsődleges, társadalmi tényezőben kell az okokat keresnünk, hanem maguk az emberek a hibásak: mert akaratosak, nem elégszenek meg semmivel, túlzásba viszik az élmények hajszolását, és mert egyre csökken a beilleszkedési, lemondási és végrehajtási hajlandóságuk. Egyfajta egyetemessé vált korszellem ragadta meg és bujtotta fel tehát az embereket. A mozgás hatókörét így az fogja meghatározni, hogy az emberek mennyire tudják egybekényszeríteni a vágyakat a valósággal, a mennyet a földi világgal.

Ez az elsietett magyarázat, ez a látszólag oly meggyőző nézőpont azonban további kérdéseket vet fel: hogyan magyarázzuk akkor azt, hogy az emberek tömegeken és egyidejűleg kezdik meg az életkörülményeiket összegubancoló utazást? Ez nem megállapodás kérdése: az elváltak milliói nem valamiféle én-autonómiát és individuális sztrájkjogot követelő szakszervezet tagjai, sokkal inkább arról van szó, hogy az emberek egyéni belátásuk alapján védekeznek valami olyasmire ellen, ami szerintük túlerőben van velük szemben – úgy gondolják tehát, hogy csak önmagukért harcolnak, és a legbelsőbb vágyaikat próbálják megvalósítani. Ebben a színjátékban tehát mindenki egyedinek, személyesnek és individuálisnak ható kosztümöket vesz fel – miközben a darabnak a világ legkülönbélebb nyelvein és nagyvárosaiban színre vitt vég nélküli premierjében minden egy jó előre betanult koreográfia szerint történik.

A világ országaiban miért döntenek milliók – ugyan individuálisan, de mégis szinte egy kollektív tranz hatására (mintha csak valamilyen magasabb rendű törvényt hajtának végre) – úgy, hogy feláldozzák a múlt családi boldogságát az új álom érdekében? Miért döntenek (egyre gyakrabban tudatosan és egyedül) a hagyományos házasság jogi hálóján és biztonságot nyújtó viszonyain túllépő „vadházasság” és az ezzel esetlegesen együtt járó kevésbé védett szülői felügyelet mellett? Vagy amellet, hogy egyszerűen csak önmagukért éljenek, hogy a függetlenség, változatosság és sokrétűség álmát követve mindig újabb és újabb oldalait fedezzék fel énjüknek, még akkor is, ha mindez már inkább

rémálomként hat? Mi ez, csak nem valamiféle egoizmusjárvány: lázas én-tudatosság, ami leküzdhető erkölcsi oltással, forró közösségi borogatással és a közjó szempontjainak folyamatos súlykolásával?

Vagy mégis valami más, kevésbé szembetűnő dolog tör utat magának? Nem lehet, hogy az önmaguk irányításáért küzdő egyének inkább egy sokkal mélyebb átalakulási folyamat hírhozói és végrehajtói? Mindezek nem inkább egy új korszak, az egyén és társadalom új, még feltalálendő viszonyának jelei és előjelei? Nem inkább a helyzetek ama közösségére utalnak e jelek, amelyet az emberek már nem tudnak a régi kollektív előírások és formulák jelentette konszenzuális tudás alapján felépíteni, hanem amit az egyediségből és az individuális életrajzból kell az újabb és újabb egyezségek, kérdezősködések, érvelések során a szó hatalmával létrehozni, és az egyéni biográfiák széthúzó erejével szemben egybetartani? De. Ez a nézőpont jelenti könyvünk elméleti hátterét, melynek kulcsszava az *individualizálódás*. Hadd világítsuk meg egy példaértékű történelmi összehasonlítás segítségével, hogy mit is értünk ez alatt.

A 19. század végén, amikor már érzékelhetően válságban volt a család, a Polgári törvénykönyv atyjai olyan mindenek felett lebegő és önmagát megalapozó intézményként határozták meg a házasságot, amit még maguknak a házastársaknak sem volt szabad megbolygatniuk, illetve kritizálniuk (talán nem is nagy véletlen, hogy e gyermeknek csupán apái voltak). „A német nép keresztény szemléletmódjának megfelelően abból indulunk ki, hogy a házasságra vonatkozó jog területén [...] nem szabad az egyéni szabadság elvét érvényesíteni, hanem a házasságot olyan *erkölcsi és jogi intézménynek kell tekinteni, amely független a házastársak akaratától!*” – olvashatjuk az akkori Ptk. megfelelő helyein (Motive 1888: 562 – kiemelés tőlünk), mintha csak kimásolták volna a Funkcionalizmus nagy képeskönyvéből a közös értékboltozat szentségére vonatkozó fejtegetéseket.

Az individualizálódás épp az ezzel ellentétes elvet jelenti és valósítja meg. Az individualizálódás kiszakítja és kiszabadítja az egyéni életrajzokat a tradicionális előírások és a velük együtt járó biztonságok köréből, megszabadít a külső felügyelettől és a nagy erkölcsi rendszerek hatalmától. Az életút nyitottá: egyéni döntésektől és cselekvésektől függővé válik. Egyre kevesebb olyan életkörülménnyel találkozunk, amely felett ne lenne hatalma az egyéni döntéseknek; ezzel párhuzamosan nő az életrajzon belül a választás számára hozzáférhető elemek száma, amelyek a mi aktív közreműködésünket kívánják meg. A *normá*leletrajz *választott* életrajzzá² válik – ezzel persze új kényszerek járnak együtt, és valami, amit talán „a szabadság jéghideg fuvallatának” (von Wysocki 1980) lehetne nevezni.

Nem tudjuk már, mi is a család, a házasság, a szülőség, a szexualitás, az erotika és a szerelem, vagy hogy mit is jelentsenek, milyenek legyenek vagy lehetnének. Már

---

2 Ez Katharina Ley (1984) kifejezése.

nincs egyszerűen lehívható előfeltevésszerű tudásunk velük kapcsolatban, amely alapján kötelező érvényű kijelentéseket tehetnénk. E fogalmak és intézmények tartalmuk, kizáró mechanizmusuk, a rájuk vonatkozó morál és erkölcs, a bennük rejlő lehetőségek alapján szinte egyénenként és kapcsolatonként váltakoznak. Mit? Hogyan? Miért? Miért ne? – folyamatosan ezeket a kérdéseket boncolgatjuk, szüntelenül tárgyalunk, fejtegetünk, érvelünk és megállapodásokat kötünk, még akkor is, ha ily módon kipattannak vagy eszkalálódnak azok a kis részletekben rejlő konfliktusok, amelyeket kezelni szerettünk volna. A párkapcsolatot létesíteni és párjukkal együtt élni kívánó egyének egyre inkább önmaguk határozzák meg életformájukat: ők válnak a törvényhozókká, hibáik ítélőbíráivá, bűneik súlyát – saját külön bejáratú papjukként – csak ők maguk képesek levenni saját vállukról, önmaguk terapeutáiként csakis ők képesek a múlt béklyóit lerázni, vagy legalább lazítani szorításukon. De ezzel együtt mi vagyunk azok is, akik bosszút állunk az elszennvedett sérelmekért. A szerelem üres fogalommá válik, amit maguknak a szerelmeseknek kell tartalommal megtölteniük (betemetve ezzel az egyéni életrajzok között tátongó szakadékokat), még akkor is, ha e próbálkozások során szinte mindig a szerelmes dalok, a reklámok, a pszichoanalízis, a pornográf forgatókönyvek, vagy éppen a csöpögős szerelmes regények sémáit veszik igénybe.

A reformáció hatására elbúcsúztunk az egyház világi ölelésétől és az isteni eredetű rendi hierarchiától, majd eljutottunk a társadalmi, polgári és ipari világba, amely úgy tűnt, hogy szinte korlátlan lehetőségeket biztosít önmagunk alakítására, a természet uralására és a technikai teremtés számára. Manapság valami hasonló, de mégis teljesen más megy végbe: ma épp az ipari társadalom életformáitól és haladáshitétől búcsúznak el a normalitás és a jólét csendes belopakodó hatásai, másrészt pedig az elszabadult modernizációs folyamatok kényszerrei miatt – és megérkeztünk ahhoz a magányhoz, ami az önmagunkért való felelősségvállalásból adódik. Mi vagyunk azok, akik szabadon rendelkezünk életünk és szerelmi kapcsolataink felett, és akik egyúttal a legnagyobb veszélyt is jelentik ezekre, mert a külső körülmények és intézmények nem készítettek fel minket az ilyen kihívásokra. Az individualizációs folyamat tehát *kiszabadítja* az embereket azokból a belsővé tett nemi szerepekből, amelyeket az ipari társadalom tervez rajza alapján a kiscsalád életvezetési modellje testesített meg. Eközben arra kényszerülnek, hogy az anyagi hátrányok elkerülése érdekében a munkaerőpiacon, a képzési rendszeren és a mobilitási csatornákon keresztül *saját egzisztenciát* építsenek fel, és hogy ezt szükség esetén kijátsszák a családi, partneri és szomszédsági kötelékekkel *szemben* (mindez előfeltételezi a nemi szerepekből való kiszabadulást, ugyanakkor visszacsatolásként tovább is erősíti azt).³

---

3 Manapság szinte mindenki individualizációról beszél – akár a fogalom értelmében, akár sejtésként, magyarázatként, megoldásként vagy átokként. A legkülönbébb témákkal kapcsolatban tárgyalják és vitatják. A „hangulatdemokrácia” összefüggésében a korábban erős pártpreferenciákkal

Az akadályokkal, gátló tényezőkkel és ellenállásokkal való szembeszállások egyéni törekvéseknek tűnnek, de az ily módon létrejövő jelenségeknek van általános vonása is, mivel *általános parancsoknak* engedelmessé válnak. Arról a kényszerről van szó, ami a saját szakmai pályafutás felépítésének parancsából következik, ami persze előfeltételezi azt is, hogy megtervezzék és végrehajtsák az oktatási pályájukat, és eleget tegyenek az így fellépő mobilitási követelményeknek (ezt nem veszik figyelembe a családi harmóniát imáikba foglalók, amikor a munkaerőpiacot ostorozzák). A szabadság eszméje, a szabadságtudatosság, mely ma új formákat keresvén a család régi modelljét kezdi ki, nem egyéni találmány, hanem valójában a jóléti állam által szabályozott és hatásaiban tompított munkaerőpiac kései terméke – egyfajta *munkaerő-piaci szabadságról* beszélhetünk, amely kifejezésben a szabadság az önmagunkon gyakorolt kényszer és az önkéntes alkalmazkodás értelmében szerepel. Meg kell felelni a munkaerő-piaci kényszereknek, ez pedig úgy lehetséges, ha *belsővé tesszük* őket: részévé kell, hogy váljanak a személyiségnek, az életvezetésnek, az életpálya megtervezésének – ugyanakkor épp ezek a belsővé tett elvek kerülnek összetűzésbe a családi viszonyokkal és a családon belüli munkamegosztással, mivel ez utóbbiak a munkaerőpiaccal szemben jöttek létre.

Mindez általában egyéni kudarcként (még hozzá a nők kudarcaként) jelenik meg számunkra. Ha azonban felülemelkedünk a cselekvők perspektíváján, és a történeti szempontot is érvényesítjük, akkor e tünetek inkább annak a családmodellnek a csődjére

---

bíró szavazók kiszámíthatatlan mozgásaira mutattak rá. A szakszervezetek egyik legfőbb problémájával, a tagok létszámának csökkenésével kapcsolatban arra világítottak rá, hogy az nyilvánvalóan nem állítható meg a régi jelszavak mantraszerű ismételtetésével és az avított szervezeti formák konzerválásával. Emellett az ifjúság engedetlenségét is az individualizáció hatásaival magyarázták. De vizsgálták a társadalom strukturális egyenlőtlenségeit is, melyekből a kutatók már csupán operacionalizálási bűvészműtávjuk segítségével képesek a kaotikus adathalmazok alapján osztályokat létrehozni. És persze foglalkoztak azokkal a teljesen hétköznapi rejtélyekkel is, amelyek a házasságra és a családra vonatkozó adatok mögött felsejlenek a sohasem teljesen semleges megfigyelő számára. Az e helyen szereplő fejtegetéseink nagymértékben előfeltételezik azokat az írásainkat, amelyek elsőként járultak hozzá ehhez a szinte minden témára alkalmazott individualizációs vitához (Beck 1983; Beck-Gernsheim 1983; Beck [1986] 2003), így ezen fejtegetéseket – amennyiben nem szükséges – nem ismételtük meg. A társadalmi individualizálódás *elméletéhez* lásd továbbá: Elias ([1939] 2004); Habermas (1988: 223-tól); Honneth (1988); Luhmann ([1982] 1997); Kohli (1988); Keupp (1988); Keupp és Bilden (1989); P. A. Berger (1987); P. A. Berger és Hradil (1990); Dörre (1987: 43-tól); Ritsert (1987); Brose és Hildenbrand (1988); Lau (1988); Joas (1988); Rosenmayr (1985); Hennig (1989); Esser (1989); Hornstein (1988); Flitner (1987); Weymann (1989); Klages (1988); Heitmeyer és Möller (1988); Wahl (1989); Neckel (1989); Zoll et al. (1989).

utalnak, amely egy munkaerő-piaci életrajzot próbált meg az élethossziglani házimunka életrajzával összeilleszteni. Ez a modell tehát ily módon alkalmatlan arra, hogy két olyan munkaerő-piaci életpályát forrasszon össze, amelyeknek inherens cselekvési logikájuk szerint önmaguk körül *kell* forogniuk. Két ennyire centrifugális hatású életút egymásba fonása és összetartása oly erőfeszítéseket kíván meg, hogy az már szinte egy kétszemélyes kötélátánchoz hasonlatos. Ez a nagy erőfeszítéseket követelő, az egész párkapcsolaton végigvonuló bűvészmutatvány soha korábban nem jelentett oly általános problémát, mint ma. És a helyzet a jövőben sem lesz egyszerűbb, hiszen az egyenjogúsítás előrehaladásával az utánunk következő generációk egyre fokozottabban fognak e kérdésekkel és követelményekkel szembekerülni.

És ez még csak egyike a párkapcsolatok különféle aspektusainak, ami ugyanakkor rávilágít arra, hogy a nemek szerelmi játéka és háborúja mögött egy e viszonyoktól teljesen idegen, rejtett, mindenféle erotikát és nemi vonatkozást nélkülöző ellentmondás, tudniillik *a munkaerőpiac és a párkapcsolat követelményei között feszülő ellentmondás* áll, ami igen sokféle téma kapcsán érzeteti hatását (család, házasság, anyaság, apaság, barátságok stb.). A munkaerőpiac eszményképe *a tökéletesen mobil egyén* (legyen férfi vagy nő), aki tudatosan flexibilis, jól használható, teljesítmény-centrikus és versenyszellemű munkavállalóvá formálja magát, és aki a munkaerőpiac éppen aktuális keresleti és kínálati kívánalmai alapján költözik, vándorol, repül ide és oda, az emberi kapcsolataira, egzisztenciájának alapjaira és identitására való mindenféle tekintet nélkül.

Az individualizálódás kifejezése tehát egy meghasonlott, Janus-arcú folyamatra utal, vagy még inkább egy olyan társadalmi átalakulásra, amelynek ellentmondásos többértelműsége ugyan folyamatosan magyarázatra szorul, de fogalmi explikációkkal nem feloldható. Az individualizáció egyik oldalán a szabadság és az egyéni döntések állnak, a másikon pedig a kényszerek és a belsővé tett piaci követelmények végrehajtása. Egyfelől tehát mindenki önmagáért felelős, másrésztől viszont mindenki olyan körülményektől függ, amelyekre egyénekként egyáltalán nincs ráhatása, amelyek tehát teljesen függetlenek tőle. Épp ezek az egyéniesedést és elszigetelődést eredményező körülmények azok, amelyek egyúttal új és újfajta függőségeket is létrehoznak: *az egzisztenciánk standardizálása érdekében önmagunkon gyakorolt kényszereket*. A szabaddá tett egyének függő helyzetbe kerülnek a munkaerőpiaccal, és *ebből kifolyólag* a következő tényezőkkel szemben is: iskolai végzettség, társadalompolitikai szabályozások, különféle szociális juttatások, tömegközlekedés, óvodai férőhelyek, nyugdíjmodellek vagy diákhitel-kifizetések stb.

Másképp megfogalmazva: a házasság és család tradicionális formája, valamint az a családdal és házassággal összefüggő küszködés, ami az individualizáció korszakának körülményeire jellemző, nem úgy állnak szemben egymással, mint kényszer és szabadság. Szabadság és kényszer bizonyos kombinációját ugyanezen két elemnek egy másféle

elegye váltja fel. A kényszer és a szabadság ezen új keveréke ugyanakkor fiatalosabb és attraktívabb színben tűnik fel, korszerűbbnek hat, amit már az a tény is mutat, hogy minden irritáló körülmény ellenére szinte senki sem akarja, hogy *neki magának* kelljen visszatérnie a korábbi modellhez. Ugyan sok férfi szeretné visszatekerni az idő kerekét, de nem önmaga, hanem csak *a nők számára*.

A normák elhalványulnak, és elveszítik viselkedést irányító hatalmukat. Korábban szinte automatikusan, mindenféle reflexió nélkül cselekedtek az emberek, ezzel szemben ma egyre több dolgot kell megbeszélniük, megindokolniuk és megtárgyalniuk – az így létrejövő megegyezések azonban törekenyebbek, mindig fel lehet mondani őket. Minden „diszkurzív” válik. Az értékek jól indokolható és folyamatos átértékelése által a mindennapokkal kapcsolatos jelentőségtulajdonítások hol ezt, hol azt a szempontot emelik ki. Mint ahogy a szélkakas fordul a változó széliránnyal, úgy a gondolkodási szokások átalakulásával és a párkapcsolatok dinamikájával vagy váltakozásával a relevanciák is folyamatosan átalakulnak. Legfőbb reményünk az intimitás: olyan színészek vagyunk, akik ezt gyakorolják, adják elő és tükrözik vissza. Viszont mi vagyunk önmagunk nézői, rendezői és kritikusai is egyben. E komplex szerepkörben azonban nem tudunk olyan gyorsan megállapodásokat kötni, ahogyan arra szükség lenne – e megegyezések egyébként is hamisnak, igazságtalannak vagy ideiglenesnek mutatkozhatnak az egyik vagy másik szemszögből. Oly nehézségeket tud ez okozni, hogy már a merev struktúrákhoz, a vagy-vagy logika régi-új hamis egyértelműségéhez való visszamenekülés is szinte megváltásként hathat a maga kategorikusságával („vita befejezve!”, „slussz-passz!”, „punktum!”).

Az így létrejövő sokszínűség az egymással ellentétes igazságok virágjait hajtja ki. Ami korábban tiltott volt, mára kipróbálttá és mindennapivá vált. Ez pedig továbbgyűrűzik, és ott is kételyeket ébreszt, ahol még hinni látszottunk a régi bizonyosságokban. A sokféleség toleranciát igényel – ugyanakkor kétségtelen, hogy az ellentétes perspektívából szemlélve nem más, mint *anómia*, szabálynélküliség, erkölcsi anarchia, amit erős kézzel kell leküzdeni. A Németországban is erősödő „régi szép idők” visszasíró mozgalmak ezért nem csak az anyagi hátrányokra és a lecsúszási félelmekre, hanem a kultúra mélyrétegeivel kapcsolatos elbizonytalanodásra adott reakciók is egyben. Az individualizációs folyamatok következtében ezek a bizonytalanságok beszivárognak a hétköznapi élet minden sarkába és szegletébe, ahol kifejtik, illetve ahonnan kisugározzák hatásukat. E mozgalmakban a túlspilázott normavállás jut szóhoz, mely még akkor is a nemek hierarchiájának a hétköznapi szintjén is megfigyelhető felbomlása ellen irányul, ha expliciten csupán a haza és a nemzet megmentését tűzik zászlajukra.

NEM LÉTEZETT MINDIG IS INDIVIDUALIZÁCIÓ?

Sokakban felmerülhet a kérdés: nem létezett mindig is individualizáció? Például a görögöknél (Foucault [1984] 2001), a reneszánszban (Burckhardt [1860] 1978) vagy a középkori udvari társadalmakban (Elias [1939] 2004)?⁴ Az ugyan igaz, hogy az általában vett individualizáció nem valami új jelenség, ami a világon egyedülállónak tekintett jólétet biztosító NSZK-ban ütötte fel először a fejét, azonban ha elmozdulunk a fogalom általános szintjéről, akkor világossá válik, hogy a korábbiakkal látszólag azonosnak tűnő mai folyamatok valójában valami mást képviselnek, amit még talán nem is sikerült fogalmilag megfelelően megragadnunk. A jelenbeli individualizációs hullám újdonsága abban áll, hogy *tömegeket érint*, és szinte minden területen kifejti *szisztematikus hatását*. A gazdag nyugati társadalmakban bontakozik ki a hosszú távú *modernizációs folyamatok* mellékhatásaként. Egyfajta *munkaerőpiaci* individualizálódásról beszélhetünk. Így nem a legendás polgári individuuum hirtelen feltámadásának vagyunk tanúi, miután kimúlását már sokszorosan dokumentálták. Míg korábban csupán az elitek kis csoportjai engedhették meg maguknak az egyéni önmegvalósítás luxusát, addig ma az individualizációs folyamatokban rejlő „kockázatos lehetőségek” (Keupp 1988) *demokratizálódása* megy végbe. Vagy még élesebben megfogalmazva: e lehetőségeket társadalmilag termelik a jólét, az oktatás, a jogrendszer és a mobilitás összjátékában.

Az NSZK-ban a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő csoportoknak is „látványosan, átfogóan és társadalomtörténeti szempontból forradalmian” javult az életszínvonal (Mooser 1983: 186); ez még akkor is igaz, ha az utóbbi évtizedben a növekvő munkanélküliség hatására lecsúszási folyamatok is elindultak. Míg a korábbi generációk tagjai gyakran nem ismertek mást, mint a túlélésért folytatott mindennapi küzdelmet, a szegénység és az éhség egyhangú körforgását, addig ma a társadalom széles csoportjai érték el azt az életszínvonalat, ami már nagyobb játékteret biztosít az egyéni cselekvések és az élet alakítása számára (mindezt a jövedelmi egyenlőtlenségek továbbélése, sőt kiéléződése mellett). Emellett aligha lehet túlbecsülni az oktatási rendszer hetvenes évek

---

4 A fenti szerzők mellett megemlítenéd még Max Weber ([1904–1905] 1982) is, aki szerint a kálvinizmus feloldotta az üdvözüléssel kapcsolatos hagyományos vallási bizonyosságokat. Az evilági aszkézis azt a kényszert jelentette, hogy az emberek önmaguk érdekében lépjenek fel, hogy a módszeres életvezetés által alávessék a természetet, és felhalmozzák a jószágokat. Simmel ([1900] 2004) az individualizáció fő motorjának a pénzgazdálkodást tartja, amely felnyitja a korábban zárt társadalmi köröket, és új minta alapján rendezi el őket. Jól látható, hogy az individualizáció témája a különböző korszakok és társadalomelméletek kapcsán egészen napjainkig végigkövethető.

óta végbement kiszélesítésének jelentőségét, főleg a nőkre gyakorolt következményei miatt. „A nőkérdés akkor merült fel, amikor az első nő megtanult olvasni” (von Ebner-Eschenbacht idézi Brinker-Gabler 1979: 17). Az oktatás több okból kifolyólag is vezetett őket csapdahelyzetükből: elősegíti a szakmai előmenetelt, és így lehetővé teszi a szűk kereteket szabó háziasszonyi létből való kitörést; megfosztja a foglalkozásbeli egyenlőtlenségeket legitimitásuktól; erősíti az öntudatot, és növeli az önértékelés képességét a megtagadott lehetőségek minden vitás területén; és ha a nők saját maguk keresik meg pénzüket, erősödik a házasságon belüli helyzetük, másfelől pedig megszabadulnak attól a kényszertől, hogy pusztán egzisztenciájuk biztosítása érdekében lépjenek házasságra, és maradjanak meg e kapcsolatban. Mindez nem szüntette meg az egyenlőtlenségeket, de fokozott érzékenységet alakított ki velük szemben, ami által vitathatóvá, megalapozhatatlanná, zavaróvá és átpolitizálttá váltak.⁵

Nem teljesen alaptalanul fogalmazhatnák meg sokan azt a kifogást is, miszerint egyes esetekben próbálunk meg nem kielégítő eszközökkel általános következtetéseket levonni, és túl nagy jelentőséget tulajdonítunk bizonyos kisebbségek léthelyzetének, amit általánosként tüntetünk fel, így járulván hozzá e kisebbségi körülmények többségi helyzetekké való átalakulásához. Azonban az individualizáció a mi értelmezésünk szerint nem egy egyszeri esemény, ami mindenkit azonnal magával ragad, hanem hosszú távú történelmi folyamatok terméke, ami bizonyos területeket előbb, másokat pedig később kerít hatalmába. Emiatt van az, hogy az individualizációs folyamatok leírása egyeseknek a távoli jövő megjóslását, mások számára pedig a jól ismert mindennapok visszaadását jelenti. A müncheni, berlini vagy frankfurti helyzet (vagyis a legkarakteresebb individualizációs vonásokat mutató⁶ nagyvárosok esete) egészen más, mint amit Kelet-Frízföldön, Közép-Frankföldön vagy Felső-Bajorországban figyelhetünk meg.⁷ És éppúgy, ahogy a kései ipari társadalmakban is létezik még kézműipari és mezőgazdasági termelés, illetve az ezekre

---

5 Az említett tényezők mellett az eljogiasítás tendenciái, a jóléti állam szabályozásai, a tradicionális lakáskörülmények és lakókörnyezetek felbomlása, a munkaidő csökkenése említendő még e szempontból (Beck [1986] 2003: 138-tól). Az individualizáció fogalmának többértelműsége és felkapottsága egyúttal arra is rámutat, hogy mennyire elbizonytalanodott társadalmunk a társadalmi struktúra értelmezésével kapcsolatban. Ez az a kifejezés, ami leginkább kifejezi a régi típusú társadalmi egyenlőtlenségek elhalványulását, és az új, diffúz, nehezebben értelmezhető egyenlőtlenségek kialakulását (vö. Beck [1983] 1999; Kreckel 1983; Berger és Hradil 1990).

6 Ez például az egyfős háztartások aránya alapján állapítható meg.

7 „Az individualizációs folyamat eltérő sebességgel, és nem is feltétlenül azonos irányultsággal megy végbe a különböző miliókben”, ahogy azt Burkart et al. részletesen is bemutatták (1989: 256, továbbá 11–12, 61, 195, 259).

épülő életformák is túléltek, úgy a nagymértékben individualizálódott országokban, régiókban és városokban is fennmaradtak osztálykultúrák, ép házasságok és kiscsaládok. Épp annyira jogos ma individualizált társadalomról beszélni, mint amennyire megalapozott volt ipari társadalomról beszélni a 19. században, amikor még mindenütt jelen voltak feudális és rendi elemek is: a trend az igazán fontos, és annak a fokozódó modernizációval összefüggő rendszeressége.

Ha így szemléljük a dolgot, akkor nem „a” valóságról van szó, hanem a „nem egyidejű egyidejűségéről”, amit a megfigyelők hol így, hol úgy értelmeznek, amiből hol egy ilyen, hol egy azzal ellentétes összképet alakítanak ki. Manapság heves viták folynak arról, hogy mi is jellemzi inkább a jelenbeli társadalomfejlődést, a kontinuitás vagy az éles irányváltás – a valóság pedig jó üzletemberként mindkét tábor számára szállít muníciót. Daniel Yankelovich USA-val kapcsolatos leírása Németország esetében is megállja a helyét:

„Az amerikaiak életében egyszerre van jelen a kontinuitás és a messzemenő átalakulás. Az amerikai kultúra sokszorosan összetett, így könnyű dolga van annak a megfigyelőnek, aki stabilitását szeretné kiemelni, és fordítva: szintén könnyű lenne felhívni a figyelmet az amerikaiak életének változó természetére. A döntő kérdés azonban az, hogy a fontos dolgok ugyanazok maradtak-e, vagy megváltoztak? Amennyiben e fontos dolgok átalakultak, [...] úgy előbb-utóbb át fogják törni a kultúra határait, és átsugároznak a gazdaság és a politika területeire is. És amennyiben a változások valóban fajsúlyosak, úgy jelentős mértékben meg fogják törni az élettapasztalatok kontinuitását” (Yankelovichot idézi Zoll et al. 1989: 12).

Az általunk megrajzolt kép tudatosan nem kiegyensúlyozott. Inkább a maguknak utat törő új jelenségek és folyamatok állnak a középpontban, semmint a jól ismert régiek. Inkább a konfliktusokra és a válságokra koncentrálunk, kevésbé a harmóniára és a jól elrendezett viszonyokra. A turbulenciák és a feszültségek azok, amik a leginkább sújtják az embereket, és amelyek a legtöbb kérdés feltevésére ösztönöznek. Heinrich Mann írta egy helyen, hogy „egy teljesen boldog korszaknak nem lenne szüksége irodalomra” (idézi Wander 1979: 8). Tegyük hozzá: szociológiára sem.

Az is meglehet, hogy ez a könyv valójában két könyvet, ugyanazon „tárgy” két különböző változatát tartalmazza (amennyiben egyáltalán „tárgyilagosa” maga a kötet). Nem próbáltuk meg eltakarni vagy eltussolni azokat az ellentétes nézőpontokat és véleménykülönbségeket, amelyek számos beszélgetésünk és közös tapasztalataink alapján a könyv egyes fejezeteiben csapódtak le.⁸ Ebből tartalmi átfedések, gondolati körköröségek és ismétlődések is származnak – ezt azonban tudomásul kellett vennünk (anélkül, hogy az

---

8 A könyv egyes fejezeteit külön-külön jegyzi a szerzők – *a ford.*

emiatt megfogalmazható kritika jogosságát elvitatnánk), mert ily módon egyértelműen napvilágra kerül és könnyebben a kritika tárgyává tehető az érvelésünkben rejlő ideiglenesség, ösztönös megsejtés és merészség. Egyébként is: ha ketten, de azonos szemszög-ből, azonos vonalvezetéssel írtunk volna a kaotikus szerelmi viszonyokról, az olyan lett volna, mintha az eszkimók nyelvét bermudanadrágban akarná valaki feltérképezni.

Eljárásmodunknak nyilvánvaló veszélyei is vannak. Ivan Illich írta le más összefüggésben azt, ami tehetetlenként a mi olvasóinkat is sújtja: „úgy képzeljék el eljárásunkat, mintha hat különböző útvonalon másznánk fel ugyanarra a csúcsra, vagy mintha hat különböző módon söprögetnénk össze ugyanazt a kupacot. Egyesek Önök közül talán azt is gondolhatják: folyamatosan csúszunk le, hogy minden egyes alkalommal ugyanabban a mélységben, a pokolban végezzük, csak éppen mindig más [...] útvonalon szállunk alá” (Illich 1985: 18).

Fordította: Berger Viktor

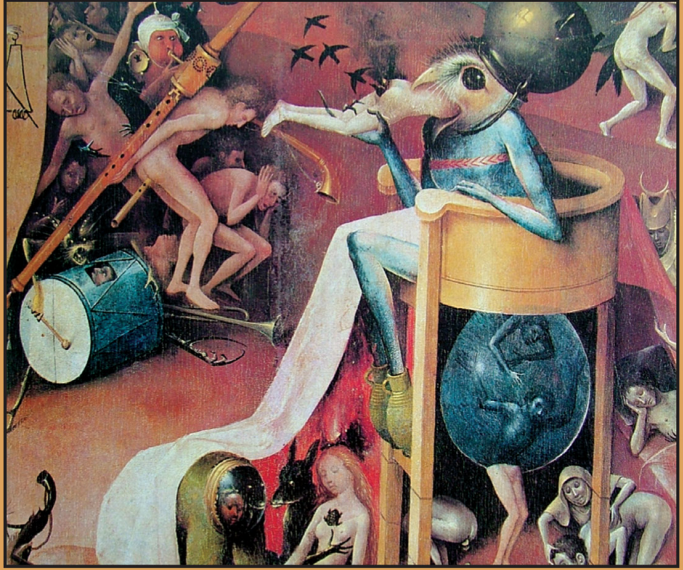
HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beck, Ulrich ([1983] 1999): Túl renden és osztályon? In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum: 418–468.
- Beck, Ulrich ([1986] 2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Beck-Gernsheim, Elisabeth (1983): Vom „Dasein für andere“ zum Anspruch auf ein Stück „eigenes Leben“ – Individualisierungsprozesse im weiblichen Lebenszusammenhang. In: *Soziale Welt*, Vol. 34., No. 3.: 307–341.
- Berger, Peter A. (1986): *Entstrukturierte Klassengesellschaft? Klassenbildung und Strukturen sozialer Ungleichheit im historischen Wandel*. Westdeutscher Verlag.
- Berger, Peter A. – Hradil, Stefan (1990): Die Modernisierung sozialer Ungleichheit – und die neuen Konturen ihrer Erforschung. In: *Lebenslagen, Lebensläufe, Lebensstile. Soziale Welt Sonderband 7*. Szerk.: Uők. Otto Schwartz & Co.: 3–24.
- Brinker-Gabler, Gisela (szerk.) (1979): *Frauenarbeit und Beruf. Frühe Texte von Lily Braun, Clara Zetkin, Ricarda Huch, Alice Salomon*. Fischer.
- Brose, Hans-Georg – Hildenbrand, Bruno (szerk.) (1988): *Vom Ende des Individuums zur Individualität ohne Ende*. Leske und Budrich.
- Burckhardt, Jakob ([1860] 1978): *A reneszánsz Itáliában*. Képzőművészeti Alap.
- Burkart, Günter – Fietze, Beate – Kohli, Martin (szerk.) (1989): *Liebe, Ehe, Elternschaft. Eine qualitative Untersuchung über den Bedeutungswandel von Paarbeziehungen*

- und seine demographischen Konsequenzen. Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung.
- Dörre, Klaus (1987): *Risiko-Kapitalismus – Zur Kritik Ulrich Becks „Weg in eine andere Moderne“*. Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft.
- Elias, Norbert ([1939] 2004): *A civilizáció folyamata*. Gondolat.
- Esser, Hartmut (1989): Verfällt die soziologische Methode? In: *Soziale Welt*, Vol. 40., No. 1–2.: 57–75.
- Foucault, Michel ([1984] 2001): *A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal*. Atlantisz.
- Flitner, Andreas (1987): Zerbrechliche Zukunft. In: *Für das Leben – oder für die Schule? Pädagogische und politische Essays*. Beltz: 211–219.
- Habermas, Jürgen (1988): *Nachmetaphysisches Denken – Philosophische Aufsätze*. Suhrkamp. [Magyarul részletek: Eltolódik a modernség horizontja. A metafizikus gondolkodás szempontjai. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, 1994: 349–357; 358–386.]
- Heitmeyer, Wilhelm – Möller, Kurt (1988): Milieu-Einbindung und Milieu-Erosion als individuelles Sozialisationsproblem. In: *Zeitschrift für erziehungswissenschaftliche Forschung*, Vol. 22., No. 3–4.: 115–144.
- Hennig, Christoph (1989): *Die Entfesselung der Seele – Romantischer Idealismus in den deutschen Alternativkulturen*. Campus.
- Honneth, Axel (1988): Soziologie. Eine Kolumne. In: *Mercur*, No. 470.: 315–319.
- Hornstein, Walter (1988): Jugend. Strukturwandel im gesellschaftlichen Wandlungsprozess. In: *Sozialstruktur im Umbruch. Karl Martin Bolte zum 60. Geburtstag*. Szerk.: Hradil, Stefan. Leske und Budrich: 323–342.
- Illich, Ivan (1985): Einführung in die Kulturgeschichte der Knappheit. In: *Wider den Turmbau zu Babel. Disput mit Ivan Illich*. Szerk.: Pfürtner, Stephan H. Rowohlt: 12–31.
- Joas, Hans (1988): Das Risiko der Gegenwartsdiagnose. Über Ulrich Becks „Risikogesellschaft“. In: *Soziologische Revue*, Vol. 11., No. 1.: 1–6.
- Keupp, Heiner (1988): *Riskante Chancen. Das Subjekt zwischen Psychokultur und Selbstorganisation*. Asanger.
- Keupp, Heiner – Bilden, Helga (1989): Geschlechtsverhältnis und Individualität im gesellschaftlichen Umbruch. In: *Verunsicherungen. Das Subjekt im gesellschaftlichen Wandel*. Szerk.: Uök. Verlag für Psychologie Hogrefe: 19–46.
- Klages, Helmut (1988): *Wertedynamik – Über die Wandelbarkeit des Selbstverständlichen*. Edition Interfrom.
- Kohli, Martin (1988): Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 40., No. 1.: 33–54.
- Kreckel, Reinhard (szerk.) (1983): *Soziale Ungleichheiten. Soziale Welt, Sonderband 2*. Otto Schwartz & Co.

- Lau, Christoph (1988): Gesellschaftliche Individualisierung und Wertewandel. In: *Wertewandel – Faktum oder Fiktion? Bestandsaufnahmen und Diagnosen aus kultursoziologischer Sicht*. Szerk.: Luthe, Heinz Otto – Meulemann, Heiner. Campus: 217–234.
- Ley, Katharina (1984): Von Normal- zur Wahlbiographie. Interpretationen erzählter Lebensgeschichten von Frauen. In: *Biographie und soziale Wirklichkeit*. Szerk.: Kohli, Martin – Robert, Günther. J. B. Metzler: 239–260.
- Luhmann, Niklas ([1982] 1997): *Szerelem – szenvedély: Az intimitás kódolásáról*. Józsoveg.
- Mooser, Josef (1983): Auflösung der proletarischen Milieus. Klassenbindung und Individualisierung in der Arbeiterschaft vom Kaiserreich bis in die Bundesrepublik. In: *Soziale Welt*, Vol. 34., No. 3.: 43–51.
- Motive zu dem Entwurfe eines bürgerlichen Gesetzbuches für das Deutsche Reich. Band IV*. (1888). Amtliche Ausgabe. Interneten: <http://www.archive.org/details/motivezudemtw02germgoog> (Letöltve: 2011.06.05.).
- Neckel, Sighard (1989): Individualisierung und Theorie der Klassen. Zwischenbemerkungen im Paradigmastreit. In: *Prokla*, No. 76.: 51–59.
- Ritsert, Jürgen (1987): Braucht die soziologie den Begriff der Klasse? Über Webers Klassentheorie und neuere Versuche, sie loszuwerden. In: *Leviathan*, Vol. 16., No. 1.: 4–38.
- Rosenmayr, Leopold (1985): *Die späte Freiheit. Das Alter – ein Stück bewußt gelebten Lebens*. Wolf Jobst Siedler Verlag.
- Simmel, Georg ([1900] 2004): *A pénz filozófiája*. Osiris.
- Wahl, Klaus (1989): *Die Modernisierungsfalle – Gesellschaft, Selbstbewußtsein und Gewalt*. Suhrkamp.
- Wander, Maxie (1979): „Guten Morgen, du Schöne“. *Frauen in der DDR. Protokolle*. Luchterhand.
- Weber, Max ([1904] 1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat: 7–290.
- Weymann, Ansgar (1989): Handlungsspielräume im Lebenslauf. Ein Essay zur einföhrung. In: *Handlungsspielräume. Untersuchungen zur Individualisierung und Institutionalisierung von Lebensläufen in der Moderne*. Szerk.: Uő. Ferdinand Enke.
- von Wysocki, Gisela (2000): *Die Fröste der Freiheit*. Syndikat.
- Zoll, Rainer – Bents, Henri – Brauer, Heinz – Flieger, Jutta – Neumann, Enno – Oechsle, Mechtild (1989): „Nicht so wie unsere Eltern!“ *Ein neues kulturelles Modell?* Westdeutscher Verlag.

- Kerekasztal a vilárendszer-elméletről – I.
- Mark Pittaway emlékezete
- Munkástanácsok '89
- Hacker volt-e Lenin?
- Határtalan techno-tudomány?

Elisabeth Beck-Gernsheim

FEKETE ZSIDÓK ÉS GÖRÖG NÉMETEK

AZ ETNIKAI BESOROLÁS KÉRDÉSE
A GLOBALIZÁCIÓ KORÁBAN

Eredeti tanulmány: Beck-Gernsheim, Elisabeth (1998): Schwarze Juden und griechische Deutsche. Etnische Zuordnung im Zeitalter der Globalisierung. In: *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Szerk.: Ulrich Beck. Suhrkamp: 125–167.

Az írás az etnikai besorolást elméleti szempontból társadalmi konstrukciónak tekinti és az ebből adódó nehézségeket és problémákat elemzi. Kiindulópontja a globalizálódó világ következtében átalakuló kategóriák, ugyanakkor ezzel csak rámutat a besorolás lényegéből fakadó, így más korokban is létező problémákra. A csoportokat létrehozó és azokat egymástól (elviileg) elkülönítő fogalmaknak a jelentősége a társadalmi erőforrásokból való részesülés és kizárás. Ennek végrehajtásához az adminisztrációnak rögzíteni kell a csoportok amúgy rögzíthetetlen közös tulajdonságait. Az így létrejövő etnikai kategóriák számos jelentéssel bővülnek. Bemutatják, hogy az adott csoport hogyan akarja magát látni, illetve hogyan akarják őket látni mások. A fogalmakat jelző kifejezések értékterheltek, gyakran diszkriminatívva válnak. Ezek teljes elvetése azonban dilemmába ütközik, mivel akár később az újrafelfedezett identitás részévé válhatnak. Ugyanígy az új kategóriák egyszerre hozhatnak reményt keltő kezdetet és új gettósítást.

A TÁRSADALMI REND PROBLÉMÁJA¹

Melissa Meyer fehér, férje, Thallius Massey indián apától és fekete anyától származik. Nemrég fontos győzelmet arattak a floridai hatóságokkal szemben. Az iskolai nyomtatványok ugyanis egészen addig csupán a fekete, az ázsiai és a latin-amerikai diákok származási kategóriáit ismerték el. A Melissa Meyer és Thallius Massey fiához, Jordanhez hasonló gyerekek nem fértek bele e hatósági kategóriák egyikébe sem, így a származásukat tudakoló kérdésnél az „egyéb” nevű opciót kellett megjelölniük. Mivel Jordan szülei ezt diszkriminálónak érezték, kiharcolták, hogy a megnevezést ezentúl a „*multiracial*”² kategóriájával helyettesítsék Florida összes hivatali nyomtatványán (SZ-Magazin 1995).

E történet több szempontból is jelzésértékű. Az USA-ban, Németországban és a világ többi országában ugyanis az utóbbi évtizedekben, vagy még inkább években jelentősen nőtt a kétnemzetiségű vagy bikulturális párok száma. Vagyis: egyre gyakrabban fordul elő, hogy olyan emberek lépnek kapcsolatra egymással, akik származásukat tekintve különbözőek (akár a nemzetiség, akár a kultúrkör, vallás vagy bőrszín alapján). Általuk, és még inkább a gyerekeik által egyre növekszik azoknak a személyeknek a száma, akik nem férnek bele a gondolkodásunk és a hivatali nyilvántartások áthagyományozott

---

1 *Gesellschaftliches Ordnungsproblem* – az 'Ordnung' kettős jelentéssel rendelkezik, egyszerre jelenti a társadalmi rend és a társadalmi elrendezés problematikáját – *a ford.*

2 Egyszerre több rasszhoz tartozó, e tekintetben vegyes származású személyek. A 'faj' kifejezésének az angolszásztól jelentősen eltérő magyar konnotációi miatt nem fordítottam magyarra a kifejezést – *a ford.*

kategóriába („feketék”, „olaszok”, „zsidók”). Ennek oka, hogy egyszerre tartoznak mind-egyik csoporthoz, és egyikhez sem. Mégis hova soroljuk be, minek nevezzük az olasz nagymamával rendelkező fekete bőrszínű zsidó fiatalembert?

Harry Mulisch a következőképpen jellemzi regénye hőségének, a sajátjához hasonló családtörténettel rendelkező Maxnak a hátterét: „származását tekintve holland, osztrák, zsidó és árja volt – mindez egyszerre, és épp ezért egyik sem. Azok közé tartozott, akik sehová sem tartoztak” (Mulisch [1992] 1995: 45). Hanif Kureishi, az angliai születésű, indiai származású író a következő szavakkal kezdi regényét: „Karim Amirnak hívnak, Angliában születtem, angol neveltetésben részesültem, angol vagyok – vagyis csak majdnem. Gyakran úgy tekintenek rám, mint egy fura angolra, egy új fajta képviselőjére, akit két nagy tradíció hozott világra [. . .]. Talán épp a kontinensek és a származás, az itt és ott, a kötődés és nem kötődés e különleges keveréke miatt vagyok egyszerre nyughatatlan és gyakran unott” (Kureishi 1990: 3).

Persze korábban is voltak – bár kisebb számban – olyan emberek, akik a kategóriák között a „pad alá” estek. A számbeli növekedés mellett a jelen újdonsága a minőségi változásban áll. Korábban a hasonló családokból származó gyerekek előtt csak egy út állt: hogy csakis az egyik származási oldalhoz kötődjenek, és ezáltal feladják, elfelejtsék és gyakran tudatosan el is hallgassák a másik oldalt. Az utóbbi években azonban határozottan megváltoztak az ezzel kapcsolatos beállítódások. Míg az USA egészen napjainkig „olvasztótégelyként” fogta fel önmagát (bár az már más kérdés, hogy ténylegesen mennyiben volt annak tekinthető), addig manapság új fejleményekről hallhatunk: egyre kevesebb ember kívánja magát származási hátterének kizárólag csupán az egyik vagy másik eleme mellett elkötelezni (Spickard 1989; Rosenblatt et al. 1995: 142, 203-tól; Tizard és Phoenix 1993: 3–4, 46-tól). Hasonló törekvések figyelhetők meg más országokban, nem utolsósorban Németországban is (Oguntoye et al. 1992). Ezek az emberek nem a félénk beilleszkedési kísérlet hívei, hanem öntudatosan pozitív énképük van: olyan identitásra formálnak igényt, amely a származás egyik elemét sem teszi kizárólagossá a másik rovására. Bikulturális vagy akár multikulturális identitással rendelkeznek – „fekete zsidóknak”, „japán amerikaiaknak” és „afonémeteknek” tartják magukat. Céljuk – ahogy arra egy ismert könyv címe is utal –, hogy *színt valljanak* (Oguntoye et al. 1992). Mottóik: „nem kell döntenem, mindkettő vagyok”, vagy élesebb megfogalmazásban: „nem vagyok fekete, sem fehér, hanem tarkabarka” (Teo 1994; illetve Schuhler 1992).

Az említett fejlemények – mint a kétnemzetiségű vagy bikulturális kapcsolatok számának növekedése, illetve a kettős vagy többszörös identitások terjedése – nem csupán a személyes döntések szféráját érintik. Társadalmi szempontból is gyúlékony ez, hiszen a modern nemzetállamokban az egyéntől folyamatosan azt követelik meg, hogy hozzárendelje magát, illetve hozzárendelhető legyen valamely nemzetiséghez vagy etnikai

származási csoporthoz. A nemzeti hovatartozás kérdése egész életünkön végigkísér minket. Egyértelmű, hogy az intézmények által könnyen feldolgozható válaszokat várnak el tőlünk, és ezek fogják meghatározni, milyen jogok és kötelezettségek jutottak nekünk, és mely szükségletekre formálhatunk igényt (legyen szó hadkötelezettségről, munkavállalási engedélyről vagy tartózkodási jogról). A közösség tagjai és az idegenek közti jogi megkülönböztetés tehát nem semleges, mivel a társadalmi erőforrásokból való részesülés, illetve az azokból való kizárás elveit fekteti le. A központi kérdés tehát az, hogy e jogok, teljesítmények, szolgáltatások és juttatások szempontjából ki legyen „kapun belül”, és ki maradjon „kívül”. Jürgen Habermas szerint a közösségi tagsággal járó státusz „alapján rendelik ki azokat az anyagi jogi helyzeteket, amelyek összességében az állampolgár értelmében vett polgár státuszát képezik” (Habermas 1992: 151–152).

Ezek alapján világos, hogy a nemzeti vagy kulturális határokat átlépő személyeknek már a pusztán létezése is problematikus a társadalmi rend szempontjából. Homokszemcsék a társadalmi gépezetben, hiszen nem sorolhatók be a megszokott egyszerű és egyértelmű kategóriákba. Kílógnak a sorból. Az állam uralmi igényei és a normál polgárok nézőpontjából túlzottan sokértelműek, már-már gyanúsak. Elkerülhetetlenül felmerül a kérdés, hogy ezeknek az áthagyományozott kategóriákba be nem sorolható embereknek mi is legyen a társadalmi (politikai, jogi) státusza. Mihez kezdjen velük a társadalom? Hogyan akarják önmagukat, és hogyan akarják a többiek őket látni, miként értelmezzük sajátos identitásukat? Ki helyezze el, sorolja be őket: ők maguk, vagy ez a társadalom illetékeségi körébe tartozzon? Mely elrendezési szabályok lehetségesek, melyek praktikusak, és melyek kívánatosak? Milyen konfliktusokat szülhet, ha ezt és ezt az értelmezést választjuk, és hogyan simítsuk el őket?

Ezek az eldöntendő alapkérdések (melyek időszerűségét, politikai robbanékony-ságát mi sem példázza jobban, mint a kettős állampolgárság körül kibontakozott parázs vita). Különböző társadalmak próbáltak e kérdésekre különféle válaszokat adni. A lehetőségek spektrumából e helyen csak kettőre szeretnék utalni. Egyrészt a társadalom megpróbálhatja dekrétumok és állami határozatok révén egyértelmű kategóriákba sorolni azokat, akik a származás vagy a családforma alapján valójában egyik áthagyományozott kategóriába sem férnek bele. Vagy a társadalom megkísérelheti, hogy létrehozson e személyek csoportjai számára olyan új kategóriákat, amelyek tudatosan kihangsúlyozzák a köztes helyzetüket; nagy pedantériával folyamatosan új elrendezési elveket, felosztásokat és dobozkat hozhatnak létre. Mindkettőt számos történelmi példán keresztül lehetne szemléltetni. Az alábbiakban két ilyen példát szeretnék részletesebben is kifejteni. Elméleti szempontból mindkét megoldási kísérletet társadalmi konstrukciónak kell tekintenünk, még hozzá olyan társadalmi konstrukciónak, amelyek bizonyos nyilvánvaló okokból kifolyólag (hiszen megpróbálják a makacsul ellenálló valóságot egy önkényes

elrendezési sémába belefoglalni) kialakítják a maguk paradoxonjait, ellentmondásait és értelmetlenségeit – aminek komikus, illetve az érintettek számára gyakran rettenetes következményei is lehetnek.

AZ USA PÉLDÁJA – KI SZÁMÍT FEKETÉNEK?³

Az USA legtöbb szövetségi államában a feketék és a fehérek közötti házasságokat sokáig nemcsak hogy lenézték, hanem törvényileg is tiltották. Ennek ellenére az évszázadok folyamán mindig is létrejöttek olyan kapcsolatok feketék és fehérek között, amelyekből gyerekek születtek. A történész Paul Spickard szerint „míg a fehérek és a feketék közti szexuális kapcsolatnak régi, már-már tiszteletre méltó hagyományai vannak Amerikában, addig a vegyes házasság mindent összevéve új fejlemény. A rabszolgatartó korszakban a hivatalos, mindenféle keveredést tagadó ideológia leple alatt a kisszámú törvényes vegyes házasságok mellett viszonylag gyakori volt az eltérő bőrszínűek vadházassága és az erőszakos nemi közösülés. Leginkább a fehérek és a feketék közötti hatalmi különbségekől következtek az ilyen szexuális kapcsolatok” (Spickard 1989: 235–236).

E történelmi előzmények miatt jelentős számú embernek – főleg a feketéknek, de a fehéreknek is – van eltérő bőrszínű őse. Amíg kendőzetlenül érvényesült a faji diszkrimináció, a hétköznapi szinte minden aspektusával kapcsolatban folyamatosan napirenden voltak bizonyos alapvető kérdések (melyek ma sem tűntek el, csak szubtilisebb formát öltöttek). Hogyan bánjon a társadalom ezekkel az emberekkel? Mi legyen a jogi és társadalmi státuszuk, hogyan fog a környezetük rájuk reagálni? Mely iskolákba járhatnak, mely éttermekbe és szállodákba léphetnek be, mely klubokba nyerhetnek felvételt, és nem utolsósorban: kikkel köthetnek házasságot?

RENDTEREMTÉSI KÍSÉRLETEK

A társadalmi rend ily módon létrejött problémáját a 19. századi és 20. század elejei hivatalos népszámlálások során a megfelelő megkülönböztetések kialakításával próbálták orvosolni. Az általuk alkalmazott módszerek azonban elnagyoltak és önkényesek voltak, nem tudtak megfelelni a társadalmi viszonyok bonyolultságának, ami miatt – ha egyáltalán, akkor is csak – felszínes ismereteket tudtak nyújtani, így felettébb kétséges eredményekre

---

3 Az alábbiakhoz lásd különösen Davis (1991); Spickard (1989).

jutottak. Spickard leírásából világosan kiderül, mennyire véletlenszerűen, mindenféle rendszerességet nélkülözve sorolták be demográfiai csoportokba az embereket.

„A népszámlálási hivatal 1850-ben, 1860-ban, 1890-ben, 1910-ben és 1920-ban is összeszámolta mind a feketéket, mind a mulattokat, de a számlálások során nem értelmezték egységesen a *mulatt* kategóriáját. 1850-ben és 1860-ban a népszámlálók semmiféle útmutatást nem kaptak arra vonatkozóan, hogy ki is számít mulattnak. Így feltételezhető, hogy bőrszín, egyéb látható tulajdonságok vagy valamilyen más háttér-információ alapján tippeltek. 1870-ben, 1910-ben és 1920-ban a hivatal felmérői azt az utasítást kapták, hogy a »tiszta vérű négereket« feketeként« könyveljék el, míg »mindazon négereket, akiknek az ereiben fehérek vére is csörgedezik«, »mulattként« kellett feljegyezniük. Ezt a homályos szabályt 1890-ben rövid időre egy pontosabb kritériumrendszer váltotta fel, mely a mulattokat alcsoportokra bontotta. Eszerint a »feketék« olyan személyek, akik »legalább 3/8, de legfeljebb 5/8 részben«, míg a »negyedvérűek« és a »nyolcadvérűek« ennél kisebb arányban rendelkeztek néger felmenőkkel. A problémát természetesen az okozta, hogy a népszámlálók nem rendelkeztek annyi információval a családi háttérrel, hogy ilyen finom kategóriák szerint tudják besorolni az embereket. Az 1890-es népszámlálási beszámolóban pedig azt a beismerést olvashatjuk, hogy »ezek a számadatok igen pontatlanok« (Spickard 1989: 433).

Még súlyosabban merülhetett fel a rend problémája a hétköznapiakban, hiszen az emberek közötti viszonyok gyakran csak futó és anonim kapcsolatokon alapultak. Ilyen körülmények között még kevésbé van lehetőség (és idő) a családtörténet tanulmányozására és kifinomult megkülönböztetések alkalmazására. Egyszerű szabályok használatával rövidre kell zárni a kérdést. A nyílt faji diszkrimináció időszakában számos társadalmi szituációban (és főleg azokban, amelyek exkluzívnak számítottak) alkalmazták a „csak fehérek számára” elvét, ami egyszerűsége mellett nagyon is restriktív volt: „a fehérek által kieroszakolni kívánt szabály szerint mindenki feketének számított, akiben akár egy csepp »néger vér« is folyt” (Spickard 1989: 330). Csak azok lehettek részesei a szóban forgó helyzeteknek, akik „teljesen fehérek” voltak (vagy legalábbis ránézésre annak tűntek). Akik ellenben, bármilyen régen, de fekete ősszel is rendelkeztek, azoknak – amennyiben ez a külsejükön is meglátszott, vagy bármi más ok miatt tudtak róla – kívül kellett maradniuk. A „csak fehérek számára” azt jelentette számukra, hogy „belépni tilos”.

Már csak az maradt kérdéses, hogy hogyan járjanak el azokban az esetekben, ahol nem futó találkozásokról, hanem tartós, élethosszig tartó kapcsolatokról – magáról a házasságról – volt szó. Mivel a kor gondolkodása szerint ez nyilvános érdekeket érintett, az állam fenntartotta magának az e kérdésekkel kapcsolatos döntési jogot. Ahogy már

korábban említettem, szigorúan tiltották a feketék és fehérek közti házasságot (az utolsó ilyen törvényeket 1967-ben helyezték hatályon kívül⁴), ami a nem egyértelműen eldönthető esetek kapcsán ismét felvetette azt a kérdést, hogy ki is számítson feketének. Voltak olyan államok, amelyekben meglehetősen precíz értelmezési szabályokat és mennyiségi ismérveket fogalmaztak meg ezzel kapcsolatban. E rendelkezések is ugyanazt a szimbolikus szabályt követték, mely szerint már egy csepp „fekete vér” is elég ahhoz, hogy valakit feketének tekintsenek. Meglehetősen érdekes kérdés az is, hogy a felmenők hányadik szintjéig próbálták meg felkutatni azt a bizonyos fekete vércseppet, és milyen különbségek voltak az egyes államok között. A láthatóan „liberálisabb” Oregonban csak a nagyszülőikig visszamenőleg vizsgálták a származást, és így az számított feketének, akinek legalább az egyik nagyszülője fekete volt. Louisianában és Észak-Karolinában ezzel szemben még az ükszüelőket is figyelembe vették, ami alapján már az is fekete volt, akinek legalább egy ükajja vagy ükanyja fekete volt (Spickard 1989: 375). Az ilyen távoli múltba visszavezető oknyomozás esetében nem is csodálkozhatunk azon, hogy e szabályokat gyakran alig lehetett a gyakorlatba átültetni, ami miatt esetleges és önkényes intézkedések születtek. „Tizenkét államban próbálták meg pontosan meghatározni, ki is az a »néger«. A legtöbb esetben azokat ítélték feketének, akikben legalább 1/8 részen »fekete vér« folyt. Ez persze nem volt egyenlő az afrikai genetikai örökség pontos arányával, hiszen akkor számított feketének az ember, ha legalább egy olyan dédszüelővel rendelkezett, akit a társadalom afrikai származásúnak vélt. A többi szövetségi állam pedig nem is bajlódott már definíciók felállításával, és a bírók, illetve az esküdtszék józan észre (*common sense*) épülő ítélőképességére bízta a kérdés eldöntését” (Spickard 1989: 386–387). William Zabel jogászként arra a következtetésre jut az *Interracial Marriage and the Law* (Vegyes házasságok és a jog) című művében, hogy „a négerség definíciója gyakran nincs törvényileg lefektetve, vagy ha mégis, akkor olyan ellentmondásos meghatározásokkal találkozunk, amelyek legtöbbször a legális fikció és a genetikai nonszensz sajátos keverékei, amiket szinte lehetetlen a gyakorlatban is alkalmazni. A törvényi meghatározások egyike sem tűnik elég precíznek ahhoz, hogy meg tudjunk felelni a jogállamiság alkotmányos követelményeinek, ami hatálytalanítja ezt a homályos büntetőtörvényt, amelynek értelmezése során az átlagos intelligenciájú embereknek találgatniuk kell, és amelynek gyakorlati alkalmazása során nagy különbségek figyelhetők meg” (Zabelt idézi Spickard 1989: 447).

ZAVAR, ELLENTMONDÁSOK, PARADOXONOK

Az eddig elmondottak alapján nem meglepő, hogy a vegyes házasságok alapján létrejött családok okozta rendprobléma aligha oldható meg a látszólag egyértelmű értelmezési szabályok segítségével, hiszen ezek a gyakorlatban inkább csak a zűrzavart növelik, semmint rendet teremtenek. Nem csak azért, mert már önmagában is abszurd az az eljárás, amely egyetlenegy „fekete vércsepp” megléte alapján ítéli meg az elődök összességét, hanem azért is, mert ezen túlmenően a múlttal kapcsolatos oknyomozás számára gyakran hiányoznak a megbízható adatok, ami túl nagy befolyást biztosít az emberi fantáziának és a különféle híreszteléseknek. Gyakran megfélekednek róla, de mindez szoros összefüggésben van a biológia és a genetika törvényeivel, egészen pontosan a véletlenszerű eloszlás elvével, ahogy azt Mendel öröklődés-tanában leírta (emlékezzünk csak vissza a piros, a fehér és a rózsaszínű virágokra). Az elv számunkra releváns központi tétele szerint gyakran csak a véletlenül múlik, hogy a fekete és fehér elődöket egyaránt felmutató vegyes családokba születő gyerekek milyen árnyalatú lesz a bőre. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy külső megjelenésükben a vér szerinti – vagyis az ugyanazoktól a szülőtől származó – testvérek is nagymértékben különbözhetnek egymástól, sőt: szélsőséges esetben olyannyira eltérőek lehetnek, hogy nem is tűnnek testvéreknek. A törvények és rendeletek ezzel szemben merevek: oly módon szabályozzák a kérdést, hogy nem hagnak teret a természet véletlenszerűségei számára, így szükségszerű, hogy ellentmondásos, paradox és bizarr helyzetek sokaságát hozzák létre.

A következő példa is jól rámutat, hogy a hétköznapiakban ez furcsa, ártatlan vagy komikus tévedések forrásává válhat.

„Jó néhány északról érkezett halvány bőrű látogató számolt be arról, hogy amikor a déli államok buszain és stadionjaiban elfoglalták a feketék számára kijelölt helyeket, a felháborodott fehérek felszólították őket, hogy üljenek át az ő szekciójukba. Egyszerűen nem hitték el nekik, hogy feketék, és »nigger-imádóknak« szidták őket” (Spickard 1989: 334).

Olyan történetekről is olvashatunk néha, amelyekről – ha nem tudnánk róluk, hogy igazak – azt hihetnénk, hogy valamilyen író túláradó fantáziájának termékei csupán. Jó példa erre Walter White és Poppy Cannon házasságának esete, ami – mivel White híres ember volt – a maga idejében nagy figyelmet kapott az amerikai nyilvánosságban.

„Találkozásukkor a harmincöt éves White a New York-i irodalmár körök ünnepezt sztárja volt. [...] Alacsony volt, vékony, szőke hajú, kék szemekkel. Senki sem gondolta volna róla, hogy néger. De Atlantában feketeként nevelték, és elkötelezett

harcosa volt a feketék ügyének. Pályafutásának nagy részében az NAACP⁵ ügyvezető igazgatója volt, hogy aztán nyugdíjaztassa magát, amikor feleségül vette Cannont. [...] Bár Mary Cannon fehér volt, mégis jó néhány árnyalattal sötétebb volt White-énál a haja, a szeme és a bőre” (Spickard 1989: 277–278, 331–332).

White a következőképpen írta le önmagát és beállítódását:

„Néger vagyok. Fehér a bőröm, a szemeim kékek, a hajam pedig szőke. Semmilyen külső jegy nem árulja el rólam, hogy mely rasszhoz tartozom. [...] [De] nem vagyok fehér. Tudom és érzem, hogy nincs semmi, ami arra készítetne, hogy azt gondoljam, mégis az volnék. [...] Az egy dolog, hogy milyen színű a bőröm, a szívem és az eszem azonban valami mást mond” (White [1948] 1995: 3, 366).

Feltehetőleg sokkal gyakoribbak voltak azok a tragikus esetek és helyzetek, amelyek az érintettek megvetését és üldöztetését eredményezték. Ezt példázza az a házasság, amely – legalábbis a bírói ítélet szerint – a faji törvények ellen vétett, és így súlyos büntetések forrásává vált.

„1909. január 20-án egy richmondi bíró 18 év virginiai fegyházakban letöltendő szabadságvesztésre ítélte Marcus Lindsayt és feleségét, Sophyt. [...] Sophy Lindsay fekete volt. A férje is négernek gondolta magát, és mindig is feketék körében mozgott, de a bírósági ítélet szerint elegendő fehér előde volt, hogy fehérnek minősüljön” (Spickard 1989: 287–288).

Amennyiben a bőrszín válik az életesélyek kiosztásának fő szempontjává, és magát a bőrszínt részben a természet véletlenszerűségei határozzák meg, ezért néhányan más-hogy néznek ki, mint ahogy a hivatalos besorolás szerint festeniük kellene, úgy ez olyan viselkedésminták kialakítására ösztönöz, amelyek célja a fennálló rendszer hiányosságainak és ellentmondásainak aktív kihasználása – vagyis az érintettek megpróbálnak menekülni a diszkrimináció elől: kibújni abból a hivatalos kategóriából, amelybe besorolták őket. Épp ez történt meg újra és újra, amikor a vegyes háttérű, de világos bőrszínű emberek egyszer csak elhagyták megszokott környezetüket, hogy egy új helyen teljességében „fehéreként” tudjanak élni (bár nyilvánvaló okokból kifolyólag nem tudjuk, hány ilyen eset fordult elő). Ezt jelölte a *'passing'* fogalma, aminek szabad fordítása: 'fehérré válni, fehérnek kiadni

---

5 National Association for the Advancement of Colored People (Nemzeti Társaság a Színes Bőrű Emberek Előrejutásáért): az afroamerikaiak jogaiért küzdő, 1909-ben alapított amerikai civil szervezet – a ford.

magát'. A benne rejlő drámaiság miatt a *passing* szárnyakat adott az emberek fantáziájának és félelmeinek, így számos regénynek, filmnek és televíziós sorozatnak szolgált alapanyagául (annak ellenére is létezett ez az ihlető hatása, ha a valóságban valószínűleg ritkábban fordult elő). Henry Louis Gates, a szintén vegyes hátterű, de elsősorban „feketének” számító családból származó irodalomtudós szemléletesen írta le önéletrajzában, hogy gyerekként a tévé előtt ülve miként élte meg az ilyen történeteket, továbbá milyen érzelmeket és heves reakciókat váltottak ki a szóban forgó jelenetek a fekete közönségből (Gates 1995: 23–24). Spickard pedig a *passing* vissza-visszatérő helyzeteit, lefolyásának tipikus mintáit és az érintettek által fizetett árat írta le. A *passing*

„ugyan szembement a faji diszkriminációra épülő rendszer szabályaival, de ettől még népszerű megoldást kínált az identitás ellentmondásainak megszüntetésére. Mindazonáltal az általa érintett emberek számára képest túlságosan nagy figyelemmel kísérték a *passing*ot. Talán épp azért, mert a fehérek egy részét iszonyú rettegéssel töltötte el az a rémképzet, hogy egyik napról a másikra kiderülhet: valójában nem is fehér az a személy, akivel az ágyukat eddig megosztották. Az 1920-astól az 1940-es évekig nem is nagyon találunk olyan feketékről szóló könyvet, aminek ne lett volna legalább egy *passing*gal kapcsolatos fejezete. A regényírók meglehetősen nagyvonalúan kezelték a kérdést. Előfordult például, hogy a *passing*ot végrehajtó személyeknek, az átlépőknek, egyik szülője sem volt fehér. A halvány bőr, az éles arcvonások és az egyenes haj számított, és ebből a szempontból mindegy volt, hogy az ösök közül ki volt fehér: lehetett az valamelyik nagyszülő, vagy még távolabbi felmenő is. [...] A *passing* leggyakrabban leírt formája a fajokat elválasztó határ alkalmi, rövid időre történő átlépése volt. [...] Tipikus minta, hogy a halvány bőrűek fehérnek adták ki magukat (vagy még gyakrabban nem is mondtak semmit a hovatarozásukról) annak érdekében, hogy a fehéreknek fenntartott étteremben, színházban tölthessék az estét, vagy kényelmesebb ülést kapjanak a vonaton. [...] Számptalan halvány bőrű nő dolgozott olyan áruházban, ahol nem voltak hajlandók feketét foglalkoztatni. E személyeket folyamatos rettegéssel töltötte el a lehetőség, hogy egy fekete vásárló felismeri, és véletlenül elárulja őket. [...] A rövid idejű kísérletezgetés, vagy az egy időben mindkét oldalon való élés terhének hatására néhány nyughatatlan és bátor lélek végül amellet döntött, hogy véglegesen átlépi a határt. Ez volt a *passing* legnagyobb szenzációt kiváltó formája. [...] Az átlépők jelentős része számára az volt a legfájdalmasabb, hogy örökre el kellett búcsúzniuk családjuktól és barátaiktól, vagy adott esetben szó nélkül kellett távozniuk. Mások attól rettegtek, hogy leleplezik őket, megint mások pedig magányosak voltak, mivel nem merték senkire sem rábízni titkukat. Voltak olyan esetek is, ahol az átlépők

elmondták a dolgot a házastársuknak, de mindig csak akkor, ha már régóta stabil házasságban éltek. A többség azonban valószínűleg sohasem árulta el” (Spickard 1989: 333–336; lásd még Rogge 1965).

A nyílt faji diszkrimináció megszüntetésével és a feketék öntudatának növekedésével egyre ritkább, hogy bőrszín próbálnának „váltani”, vagy hogy ily módon akarnák élvezni a fehérek számára fenntartott kiváltságokat (Spickard 1989: 312–313). Állítólag már a másik irányú (a fehérből feketére) váltásra is vannak példák. Egy kaliforniai kisvárosban például nyilvános vitát folytattak arról, vajon igaz-e annak a politikusnak a kijelentése, aki szerint ellenfele hazudott önmagáról a kampány során, és fehér létére feketének adta ki magát, csak hogy politikai előnyökre tehesen szert.

„Mark Stebbins városi önkormányzati képviselő kék szemű, és a szülei is fehérek, mégis [...] feketeként kampányolt, és így nyert egy olyan körzetben, ahol többségben vannak a feketék és a spanyol ajkúak. Ralph White [...], akit Stebbins korábban legyőzött, kampányt indított Stebbins visszahívása érdekében. A fekete White szerint Stebbins hazudott a szavazóknak a faji hovatartozásával kapcsolatban, hogy megnyerje a választást. [...] Az önkormányzati képviselő származása vált ennek a San Franciscótól nagyjából ötven mérföldre északra fekvő városnak a legparásabb vitákat kiváltó politikai témájává. Stebbins állítása szerint abban a tudatban nőtt fel, hogy fehér, és csak Stocktonba költözése után jött rá fekete mivoltára. Tagadja, hogy politikai haszonszerzés céljából hazudott volna, amikor feketének vallotta magát. »Elfogadtam magam annak, ami szerintem vagyok, és ilyenek vallottam is magam. A döntésem a saját döntésem volt.« [...] White állítása, miszerint ellenfele hazudott faji hovatartozásával kapcsolatban, a kampány aktualitásain túl azt a kérdést is felveti, hogy vajon a rasszok választhatók-e. Stebbinsnek széles orra és göndör barna haja van, de arcbőre nem sötét árnyalatú. A jogosítványra szerint kék szemű. [...] Arra célozgatott, hogy az egyik felmenője olyan fekete volt, akinek sikerült átlépnie a fehérekhez.”⁶

Mi itt az igazság, mi a legenda, mi számít hamis vádnak, és mi csupán politikai megalkuvás? A maga nézőpontjából talán mindkét félnek igaza van: ahhoz (vagyis nem egyedül a bőrszín alapján) mérve, hogy mit tartanak a feketék társadalmi csoportjához való tartozás feltételének. Kicsit gyanúsán hangzik azért ez a történet. De valószínűleg csak arról volt szó, hogy szigorúan értelmezték azt a bizonyos egyetlenegy, mindent eldöntő „fekete vércseppre” vonatkozó szabályt. Csak épp az ellenkezője történt a tipikus

---

6 Lásd az *International Herald Tribune* cikkét (1984. április 26.).

esetnek, amikor is a politikai ellehetetlenítés és a társadalmi diszkreditálás céljából különböző híresztelések alapján egy „fehér” személyt azzal vádolnak meg, hogy (kitalált vagy valós) fekete felmenőkkel rendelkezik.

Az eset egy dologra mindenképp felhívta a figyelmet: azok a kísérletek, amelyek a társadalmi rend hovatartozással összefüggő problémáját próbálják megoldani, a tévedések, a zavarodottság, a gyanúk és gyanúsítgatások kijárat nélküli labirintusába vezetnek. Épp azért, mert a társadalmi besorolási szabályok sohasem értékmentesek, emberi sorsokról: életesélyekről és privilégiumokról hoznak döntést, minthogy a társadalmilag megvetett kategóriába tartozók számára megaláztatást, kizárást és üldözést eredményez származásuk. Az is láthatóvá válik továbbá, hogy a „helyesnek” vagy „rossznak” tartott kategóriák csupán társadalmi konstrukciók, amelyek a társadalom hangulatától és az éppen aktuális politikai kurzustól függenek. Míg a rabszolgaság idejében a fekete bőrszín brutális elnyomással és kizsákmányolással járt, addig a jelenben, az új jogi szabályozás és a kisebbségek növekvő öntudatának korszakában az e csoportokhoz való tartozás néhány esetben előnyökkel is járhat, mert például hozzáférést biztosíthat bizonyos erőforrásokhoz (az oktatási rendszerben, a munkaerőpiacon vagy a lakások kiosztásánál). Ha valóban sor kerül erre – ami az általános gyakorlatot képviselő hátrányos megkülönböztetést megtörni igyekvő, pozitív diszkriminációt⁷ bevezető amerikai programok célja volt –, a társadalmi besorolás játékában is új kártyákat osztanak. Egy az amerikai etnikai csoportok jelenbéli viszonyait taglaló tanulmányban olvasható a megállapítás, miszerint az etnicitás olyan politikai konstrukciói jönnek létre, amelyeknek nem, vagy csak részben a származás az alapjuk, mert elsődleges forrásuk „az egyenlő esélyekért folytatott verseny” (Neckel 1997). Vagy másképp megfogalmazva: elhallgatjuk-e, vagy épp ellenkezőleg, felfedezzük és kihangsúlyozzuk fekete (indián, zsidó stb.) nagymamánk létét, nemcsak a magánjellegű preferenciáinkon és neurózisainkon múlik, hanem azon is, hogy milyenek a politikai körülmények, a kisebbségeket mekkora mértékben támogatják, illetve mennyire diszkriminálják őket, vagyis milyenek az ilyen vagy olyan származású elődeink meglétéből következő pozitív és negatív szankciók.

---

7 A tanulmány az USA-ban meghonosodott kifejezést, az *'affirmative action'* használja. Mivel ez lényegében azonos a magyar nyelvben is alkalmazott 'pozitív diszkrimináció' jelentésével, ez utóbbi használata mellett döntöttem – *a ford.*

KI SZÁMÍT ZSIDÓNAK? FEJEZETEK A NEMZETISZOCIALIZMUS TÖRTÉNETÉBŐL

1933-as hatalomra kerülésükkor a nemzetiszocialisták rögtön elkezdtek gyakorlatba átültetni a korábbi írásaikban beharangozott intézkedéseket. Kezdetét vette a zsidók jogfosztása, elkülönítése és üldözése (lásd Walk 1981; Rosenstrauch 1988). Az intézkedések skálája a háziállatok tartásának, a nyilvános könyvtárak látogatásának, a parkbéli padok használatának; a mozi- és színházlátogatás tiltásától a foglalkozástilalmon, a hivatalokból való kizáráson, a vagyonekbezásokon át a személyek elviteléig, deportálásáig és megsemmisítéséig terjedt – mindent a célból, hogy „kimetsszék” a zsidóságot a „német nép testéből”.

Itt is felmerült a rend problémája. Az USA faji diszkriminációs politikája még egy viszonylag jól látható kritériumra, a bőrszínre tudott támaszkodni. Annak eldöntésénél azonban, hogy ki zsidó, nem tudtak ilyen jól érzékelhető szempontokat figyelembe venni. E kérdés már eleve jóval bonyolultabb volt.

Miután a zsidók szabadságát évszázadokon keresztül súlyosan korlátozták, a 19. század emancipációs aktusai során megadták nekik is a szabadságjogokat és az állampolgári jogokat. Bár ennek ellenére nagyon is fennmaradt a diszkrimináció és a zsidókkal szembeni előítéletesség, a 20. század eleje körül mégis lehetővé vált, hogy egyre több zsidó folytasson olyan életvitelt, ami alig különbözött a többségi társadalométól.⁸ E családok jelentékeny része eltávolodott a zsidó hagyományoktól és szokásoktól, sőt magától a zsidó vallástól is. Voltak olyanok, akik „háromnapos zsidókká” váltak (ez az ironikus kifejezés azokat jelölte, akik csak a három fő zsidó ünnep idején mentek el a zsinagógába); olyanok, akik teljesen elhagyták a zsidó vallási közösséget, és áttértek a kereszténységre; végül olyanok is, akik a szimbiózist megpróbálták átültetni a gyakorlatba, és a zsidó ünnepnapok mellett húsvétot és karácsonyt is ünnepeltek. Jó néhányan még szorosabbra fűzték a nem zsidó környezetükhöz fűződő viszonyukat, amennyiben nem zsidó emberrel léptek házasságra, hogy így „vegyes” családokat alapítsanak. Igazából mindegy volt, hogy ténylegesen gyakorolták-e a zsidó vallást, csak formálisan kötődtek a felekezeti közösséghez, vagy netán teljesen eltávolodtak tőle, a túlnyomó többség németnek tartotta magát, és Németországgal azonosította önmagát. Annál kevésbé érezték a 20. század elejétől egyre nagyobb számban bevándorló kelet-európai zsidósághoz közel magukat, sőt: egyfajta gyanakvó távolságtartással viseltettek velük szemben. Legelőször is németnek gondolták magukat, akik másodsorban zsidók

---

8 Lásd ehhez a Schultz által szerkesztett kötetben ([1978] 1986) található tanulmányokat.

is – ez fejeződött ki jellegzetes módon a hivatalos szervezetük nevében is (Centralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens⁹).

Ilyen körülmények közepette kerültek a náci hatalomra. Az ő szempontjukból a következő problémáról volt szó: hogyan lehetne visszafordítani az asszimiláció folyamatát, hogyan lehetne ismét különbözővé tenni azokat, akik oly hasonlatossá váltak hozzánk? Kettős stratégiát követtek. Egyrészt beindult a propagandagépezet, amelynek zsidóságról rajzolt (torz) képe szerint a zsidók nem mások, mint „élősködők” a „német nemzet testén”, vagyis „idegenek”, „mások”. Ezzel párhuzamosan, ahogy arra fentebb már utaltam, azonnal nekiláttak a zsidókra vonatkozó különleges jog bevezetésének, vagyis a zsidók jogfosztásának és kirekesztésének.

AZ „ELKÜLÖNÍTÉS” FOKOZATAI

További problémát jelentett számukra, hogy miképp járjanak el ama szép számú¹⁰ „vegyes” családok esetében, amelyek a kölcsönös vonzalom, a közösen megélt minden napok, a házasság és a gyerekek révén zsidókat és nem zsidókat kötöttek össze. A nemzetiszocialisták számára különös veszélyforrást jelentettek e családok, mivel a német népet „métélyezték”. Így nem is meglepő, hogy a hatalom új birtokosai hamar olyan intézkedéseket hoztak, amik e csoport ellen irányultak, sőt amelyek célja a megsemmisítésük volt. Egyfelől nyomást gyakoroltak az ilyen házasságok nem zsidó tagjaira, hogy nyújtsák be a válókeresetet, és így szüntessék meg a házasságot (ezt néhányan meg is tették, sokan mások viszont nem). Szintén sok erőfeszítést tettek azért, hogy ne jöhessenek többé létre ilyen kapcsolatok. Az 1935. szeptember 19-én elfogadott „Törvény a német vér és a német becsület védelmében” a következőképpen rendelkezett:

1. § Zsidók és német vagy rokon vérű állampolgárok közti házasságkötés tilos. Az ennek ellenére kötött házasságok semmiek.

2. § Házasságon kívüli kapcsolat zsidók és német vagy rokon vérű állampolgárok között tilos.

---

9 Zsidó Vallású Német Állampolgárok Központi Egyesülete (a német elnevezésben más a sorrend: a német állampolgárságra vonatkozó szavak helyezkednek el előbb) – *a ford.*

10 A müncheni adatok például azt mutatják, hogy 1924-ben az ott élő és abban az évben házasságú zsidók 55%-a választott nem zsidót házastársul. 1933-ban 52%-os, 1934-ben 37%-os volt ez az arány, 1935-re azonban betiltották a vegyes házasságokat (Selig és Seligmann 1983: 43). A Németország egészére vonatkozó adatokhoz lásd Oberlaender (1996: 27); Ben-Horin (1963).

De ott voltak még a korábban kötött és továbbra is fennálló házasságok, valamint az azokból származó gyerekek – ők hatalmas akadályát jelentették a náci deklarált céljának, hogy elválasszák egymástól a németeket és a zsidókat. A hatalom új birtokosai ennek is hamar nekiláttak: „az illetékes párt- és államhivatalok számos miniszter és államtitkár bevonásával már 1935 szeptemberében hosszú üléseket szenteltek e témának” (Adamot idézi Oberlaender 1996: 59). Végül egy meglehetősen bonyolult rendszerben állapotok meg, melynek célja annak megállapítása volt, ki mekkora részben volt zsidó származású, illetve mi az, hogy zsidó, és ki számítson annak. Módszeresen, rendszerszerűen és bürokratikus módszerekkel határozták meg az elkülönítés fokozatait. A definíció értelmében „zsidó az, aki legalább három teljesen zsidó fajú nagyszülőtől származik. [...] Minden további nélkül zsidónak tekintendő az a nagyszülő, aki a zsidó hitközség tagja volt”. A továbbiakban – csak hogy a legfontosabb újonnan létrehozott kategóriákat említsük – megkülönböztették a „*Geltungsjudét*” a „*Glaubensjudét*”¹¹, az „egyszerű vegyes házasságot” a „privilegizált vegyes házasságtól”, valamint az „első fokú keverékeket” a „második fokú keverékektől”.

„A nürnbergi faji törvények két részre osztották az ún. félzsidókat, vagyis azokat a polgárokat, akik két zsidó nagyszülővel rendelkeztek. »*Geltungsjudénak*« hívták azokat a személyeket, akik vagy regisztrált tagjai voltak valamely zsidó vallási közösségnek, vagy zsidó házastársuk volt;¹² az »első fokú keverékek« pedig azok voltak, akiket megkereszteltek.¹³

Amikor az 1938-as pogromok során néhány vegyes házasságban élő zsidót is koncentrációs táborokba deportáltak, az »árja« származású házastársak panaszt tettek az állam második számú vezetőjénél, Hermann Göringnél. Jó egy hónappal később Göring titkos memorandumban tájékoztatta a birodalmi hivatalokat arról, hogy Hitler az ő tanácsára kettéválasztotta a vegyes házasságokat, és meg kell különböztetni egymástól az »egyszerű« és a »privilegizált vegyes házasságokat«. Privilegizált volt az a vegyes házasság, amelyben a nő volt zsidó, vagy ahol a házastársaknak legalább egy megkeresztelt gyermekük volt; az összes többi vegyes házasság egyszerűnek számított” (Stolfus 1989: 10).

---

11 *Glaubensjude*: zsidó vallási közösség tagja. A többi kategóriához lásd az idézett szöveget, illetve az alábbi jegyzeteket – *a ford.*

12 Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy – „vegyes” származásuk ellenére – jogilag ugyanaz volt a státuszuk, mint a „*Volljudéknak*” („teljesen zsidóknak”) – *a ford.*

13 Ez a csoport jó ideig „enyhébb” elbánásban részesült, mint a „*Geltungsjudék*”, hasonlóan a „második fokú keverékekhez”, akiknek egy zsidó nagyszülőjük volt (bár helyzetüket tekintve ők az „első fokú keverékeknél” is némileg jobb helyzetben voltak) – *a ford.*

A képet azok a kiegészítő rendelkezések tették teljessé, amelyek az egyik vagy másik kategóriába sorolás további részletes szempontjait tartalmazták (kezdve a házastárs egészségi állapotától a gyerekek lakóhelyéig).¹⁴ A hétköznapok körülményei közepette, amikor is az emberek gyors besorolására volt szükség, a kritériumok eme bonyolult szövedéke aligha volt jól használható. Emellett a külső megjelenés sem nyújtott semmiféle felvilágosítást az emberek hovatartozásáról, hiszen a zsidók gyakran nem voltak annyira „zsidósak”, a nem zsidóknak pedig gyakran nem volt oly mértékben „árja” vagy „északi” külsejük, mint azt a náci ideológia szeretne volna. Ezen okokból kifolyólag, hogy szabályozni tudják a hétköznapi situációkat, létre kellett hozniuk olyan jelöléseket, amelyek azonnal láthatóvá tették, ha valaki a „másik” csoporthoz, a zsidókhöz tartozott. Bevezették például azt a szabályt, hogy azoknak a személyeknek, akiknek nem volt felismerhetően zsidó a nevük, fel kellett venniük egy tipikusan zsidó keresztnévet (így lett Walter Meyerből Walter „Israel” Meyer, Anna Binderből pedig Anna „Sara” Binder). Ezen túlmenően nagy „J” betűt bélyegeztek az útleveleikbe és az élelmiszerjegyeikbe. És hogy még a legfutólagosabb találkozások alkalmával se merülhessen fel semmiféle félreértés, a zsidókat (pontosabban azon személyek legnagyobb részét, akik a szabályrendszer alapján zsidónak számítottak) rákényszerítették arra, hogy egy meglehetősen pontosan előírt, jól látható helyen címkét viseljenek, az ún. sárga csillagot (*Judenstern*). Az 1941. szeptember 1-jei keltezésű rendelet kimondta, hogy:

„1941. szeptember 15-étől tilos a hatodik évüket betöltött zsidóknak sárga csillag nélkül nyilvánosság előtt mutatkozniuk. [...] Ez nem vonatkozik a vegyes házasságban élő zsidó házastársra, amennyiben zsidónak nem számító ivadék van a családban, vagy ez az ivadék egyetlen fiúként elesett a háborúban, továbbá a gyerek nélküli vegyes házasságokban a zsidó feleségre sem, amíg tart a házasság”.

---

14 Amennyiben meghalt az „árja” házastárs a „privilegizált vegyes házasságban”, úgy a zsidó férj vagy feleség a védelmezettség utolsó maradványait is elvesztette. Ha a „privilegizált vegyes házasságból” származó gyerek külföldre távozott, azaz emigrált, a házasság elvesztette „privilegizált” státuszát, és átalakult „egyszerű vegyes házassággá”.

A „RENDES” ÉS A „PROBLÉMÁS” NAGYSZÜLŐK LABIRINTUSA¹⁵

Saját igényei szerint e szabályrendszer rendszeres és precíz volt. A valóságban azonban e bonyolult rendszert belső ellentmondások terhelték, mivel biológiai szempontok keveredtek benne társadalmiakkal. Egyrészt a származást és az előfeltételezett „fajiságot” vette figyelembe, másrészt a „fajt” mégis a felekezeti hovatartozás alapján határozta meg, és a kiegészítő megkülönböztetések is olyan kategóriákra épültek, mint a nem, a családi állapot vagy a hozzátartozók életkörülményei. Mindeközben pedig a hétköznapiokban gyakran „ránézés” alapján jártak el, és a személyeket megjelenésük alapján próbálták meg besorolni.

Ennek az elrendezési rendszernek már szinte az elejétől kezdve az volt a sorsa, hogy zavart és tévedéseket okozzon (melyek a besorolási kategóriától függően életveszélyessé válhattak, de életeteket is menthettek). Mindenütt, ahol – ilyen vagy olyan, gyakran a valóságtól elrugaskodott tulajdonítások révén – elhintették a gyanút, hogy valaki zsidó származású, szabad út nyílt a sejtések és sejtetések, a híresztelések és pletykák előtt.¹⁶ Másfelől hivatali tévedések is előfordultak, amennyiben például elsiklott a figyelmük a „vegyes” családból származó személyek zsidó felmenői felett, valamint a „zsidó- és keverékakták” is több esetben hiányosak voltak (vö. Braach [1992] 1994: 141; Brückner 1980: 122; Hecht 1984: 148). Emellett számos olyan hétköznapi esetről is hallani, amikor egyszerűen ránézés alapján döntöttek, és az „északi” típus megtestesítőinek gondolt emberek valójában egészen „más” ősökkel rendelkeztek.

„Egyszer csak elővizsgát tartottak angolórán. Nagyon jó voltam e tárgyból, ezért gyakran fel is szólítottak. Az ezt követő értékelő megbeszélésen a hivatalnok megkérdezte [a tanárnőtől], hogy »ki ez a lány, aki az árja faj megtestesítője lehetne?« Mire a tanárnő nagy élvezettel mondta el neki, hogy az osztály egyetlen *félzsidó* tanulójáról van szó. Évekkel később, amikor a zsidók elkülönítése sokkal durvább formát öltött, az utcán sétáltam az egyik zsidó barátommal. Egymás mellett mentünk, amikor szemben, a lovarda irányából, két SS-est láttunk közeledni. Már nem tudtunk

---

15 A cím utalás Ilse Aichinger híres regényére, a *Die größere Hoffnungra*, melynek főhőse Ellen egy zsidó nő és egy árja férfi lánya, aki emiatt „haszontalan gyermek[-nek számít]. Anyukája kivándorolt, apja pedig bevonult a hadseregbe. És ha egyszer az apjának befellegzett, nem szabad beszélnie az anyjáról [...] és hát a nagyszülőkkel sem stimmel minden: kettő rendben van, kettő viszont problémás” (Aichinger 1978: 34–35).

16 Így gyanúsították meg például Gottfried Bennt, a költőt, hogy zsidó, mert az egyik kollégája úgy gondolta: a „Benn” zsidó rokonsági megnevezés (lásd Brückner 1980: 120).

kitérni előlük, mire az egyikük feltornyosult Rudi előtt, és azt ostorával babrálva elkezdett fenyegetőzni. »Zsidófajzat!« – kiabálta – »Tetszik, hogy német lányokkal járkálsz, mi?« [...] Az a »német lány« én voltam” (Hecht 1984: 53, 112).

„Beleszerettem hát ebbe a lányba, aki később az első feleségem lett. A természetes vörösökre jellemző fehér, enyhén szeplős bőre volt, apró pisze orra, és széles szája tökéletes fogakkal. Tizennyolc éves volt, Grazból származott, és olyan dialektusban beszélt, ami nagyon hasonlított az enyémmre. Osztrák népviseletben, ún. »dirndlben« járt, ami csuda jól állt neki.” Aztán kiderült, hogy „zsidó, méghozzá teljes mértékben (*Volljude*), és vallásos is (*Glaubensjude*). Nem volt tehát problémamentes a stájerországi származása, hiszen az apja keletről bevándorolt zsidó (*Ostjude*) volt”. Röviden: „dialektusban beszélő zsidó lány volt, aki jól mutatott volna bármely, az »Ostmarkot«¹⁷ népszerűsítő turisztikai reklámkampány plakátján” (Amery [1978] 1986: 68–69, 72).

A nemzetiszocialisták besorolási rendszere rendkívül bonyolult és az érintettek számára életveszélyes volt, így arra ösztökölte az embereket, hogy megkíséreljék kijátszani. A visszaemlékezéseket feldolgozó tanulmányok tapasztalatai alapján számos alkalommal próbáltak meg a faji besorolási elvek megkerülésével és elszabotálásával túljárni a hatóságok eszén, szépíteni a „problémás” családi állapotokon, vagy új személyazonossággal ellátni a „veszélyes” felmenőket. Csak néhány kiragadott példát említenék. Volt például egy „vegyes” pár, amelynek tagjai a házassági tilalom elől menekülve egy elzárt apró faluban akartak összeházasodni annak reményében, hogy ott talán elfelejtik kérni az árjaigazolványokat – és szerencsájük is volt. Az ily módon megkötött házasság jogi értelemben ugyan nem volt érvényes, de mégis némi védelmet nyújtott a mindezekről mit sem sejtő szomszédok kíváncsi tekintete elől (Hecht 1984: 74). Másol arról olvashatunk, hogy az egyik házaspárnak valami „véletlen” folytán „nem álltak rendelkezésére” az egyébként zsidó származású angol nagymama iratai. A háborús helyzet miatt a hivatalok szerencsére nem is tudták kikérni ezeket az adatokat. Mivel a tényállást nem tudták teljes mértékben feltérképezni, a (nem zsidó) férj eskü alatt tanúsította felesége árja származását, így megmenekültek (Brückner 1980: 118). Megint más esetekben hamis apákat találtak ki. Például az a nő, aki bonyolult megtévesztő hadműveleteket eszelt ki azért, hogy a „vegyes” kapcsolatból származó gyereke apjaként mégis inkább egy árja férfit tudjon felmutatni – ugyanis ha napvilágra került volna az igazság, az a „fajgyalázás” büntetést jelentette volna (Gross 1983: 88–89). Egy másik nő pedig visszamenőleges hatállyal szeretne volna gyermeke származását megváltoztatni, amikor eskü alatt „vallotta be”, hogy fia mégsem az

---

17 Ausztria megnevezése az anschluss után – *a ford.*

elhunyt zsidó férjétől származik, hanem a korábbi jegyesétől, aki – micsoda meglepetés! – egy igazi árja úriember volt (Amery 1986: 71). De nemcsak a születés, a halál is létrehozható veszélyes körülményeket, így néha itt is a „helyes” irányba kellett hajlítani az igazságot. Az egyik „vegyes” családban például azt fontolgatták, hogy – ha meghalna – jobb volna titokban eltemetni a súlyosan beteg árja nagybácsit, mivel az elhalálozás kitudódása megfosztotta volna a zsidó özvegyet attól a kis védelemtől, amit a „privilegizált vegyes házasság” nyújtott számára (Braach [1992] 1994: 194).

Ilyen és hasonló megtévesztő műveleteket alkalmaztak ebben az álarcosbálban, a származás eme bújócskájában (ne tévesszen meg minket a kifejezések könnyedsége: ezt a halálosan komoly játékot kétségbeesésből űzték, nem szórakozásból). Várható volt, hogy néhány zsidó megpróbál „eltűnni”, majd „átállni” az árja oldalra, és árja személyazonosságot felvenni. Az ilyen kísérletekkel kapcsolatos beszámolók rendkívüli gyérsége azonban arra enged következtetni, hogy csak néhány zsidó mert a *passing* útjára rálépni, és a túlnyomó többség nem próbálta meg kivonni magát a hivatalos besorolás hatálya (és így tragikus sorsuk bekövetkezte) alól. Paradoxnak tűnhet mindez, hiszen ha a zsidók alig különböztek életformájukban a nem zsidó szomszédjaiktól, akkor a *passing*nak viszonylag könnyűnek kellett volna lennie. Miért voltak mégis oly kevesen azok, akik így próbálták megmenteni magukat?

Első megközelítésben talán az lehet a magyarázat, hogy a német nyilvántartás sokkal pontosabb volt az amerikainál. Eszerint ritkán fordultak elő tévedések, és túlságosan kevés volt az olyan alkalom, amikor nem állt rendelkezésre elég információ, így pedig felettébb nehéz volt identitást váltani. Az érvelés kézenfekvőnek tűnik, de az említett tényezők csak az egyik, még hozzá a külsődleges oldalát érintik a magyarázat egészének. Ha felidézzük azt az időszakot, amit az asszimiláció vagy a német-zsidó szimbiózis korszakaként szoktak emlegetni, akkor rájöhethetünk, hogy másféle, az emberek belsejében lévő korlátai is voltak a *passing*nak. A német zsidók németnek tartották magukat. Ezért nem tudták sokáig elhinni, sőt felfogni azt, hogy egyszer csak ki akarják taszítani őket ebből az országból – az ő országukból! Magától értetődően úgy tekintettek magukra, mint akik részei a közösségnek. Nehezen tudták megérteni, hogy a hatalom új birtokosai (és a német lakosság jó része) számára „idegenek” voltak. Tragikus tévedésük abból fakadt, hogy eltérő módon fogták fel önmagukat, mint ahogyan mások látták őket. Amennyiben helytálló ez az értelmezés, úgy a fentebb említett paradoxont önmaga paradox jellege magyarázza: a legtöbb német zsidó nem azért nem próbálkozott meg a *passing*gal, mert túlságosan különbözött a többségi társadalomtól, hanem épp ellenkezőleg, mert magától értetődő módon hitt saját németiségében: természetes volt számára német identitása, és nem is tudott másféle önazonosságot elképzelni önmaga számára.

Hasonlítsuk össze ismét a német zsidók helyzetét a fehérek oldalára váltó feketékével. Abban az időszakban, amikor a *passing* jellemző gyakorlat volt, az USA-ban nyílt és

deklarált faji alapú diszkrimináció volt. E körülmények között minden afroamerikai tudta, hogy mire számíthat. Tudatában voltak annak, hogy kiközösítették őket, hogy kevesebb jogokkal rendelkeztek, és az életüket jelentős mértékben korlátozták a különféle tilalmak. Sok hasonló tapasztalattal rendelkeztek, ami folyamatos éberségre intette őket. A megaláztatás generációkon átívelő élménye fogékonyá tette őket a hétköznapi baljós jelek észlelésére. Egész más volt a németországi zsidók helyzete a huszadik század elején, akiknek alaptapasztalata – annak ellenére, hogy a mindennapokban továbbra is sok előítéllettel találkoztak – a jogok 19. századi folyamatos kibővítése volt. Nagyszüleik, szüleik, és saját maguk is személyesen éltek meg ezt a fejlődést. Ez volt a forrása a – mint utólag kiderült: hamis – biztonságérzetüknek.

A nemzetiszocializmus tapasztalata visszafordíthatatlanul megsemmisítette ezt a biztonságérzetet, és a túlélők nagy részének alapjaiban változtatta meg az identitását. Különösen erőteljesen nyilvánul meg ez azoknál a személyeknél, akik Hitler előtt nem nagyon foglalkoztak zsidóságuk kérdésével, mivel családjuk már rég eltávolodott gyökereitől. Alapélményük, hogy a náciok tették őket zsidókká. Vagyis nem faji, biológiai vagy vallási alapon váltak zsidókká, hanem a közös sors által. Önértelmezésük szerint az üldöztetés sorsa tette zsidókká őket.

„Gyerekkoromban nem voltak zsidó ünnepek, és nem jártunk zsidó istentiszteletre. Helyettük volt karácsony, húsvét és Mikulás, az összes kellékkel, ami boldoggá tette a gyerekeket. Ezek mellett azonban már a kezdettől fogva tudtuk, hogy zsidók vagyunk. A zsidóság a vallási oktatás ellenére is homályos, nem megélt fogalom maradt. Apám, akit gyerekkoromban egyszer kikérdeztem ezzel kapcsolatban, azt mondta, hogy zsidósága nem jelent számára semmit. Kizárólag németként gondolt magára. »De miért?« [...] »Mit jelent akkor ez?« – kérdeztem. Nem tudott világos magyarázatot adni, és elhárította a további kérdéseket, [...] mondván, hogy mindez lényegtelen számára. [...] De könnyű-e egyáltalán e kérdésre felelni? Azóta már rendelkezünk a zsidóság kőkemény minimális definíciójával: »zsidó az, akit Hitler annak nyilvánított«, akire 1933-ban ismét rákényszerítette az évszázadokon keresztül vonszolt teher – örökkévaló, még a halálon is túlnyúló – cipelését” (Domin [1978] 1986: 88–89).

„A zsidó vallási gyakorlatoknak már a maradványai sem voltak meg a családomban. [...] Az asszimiláció háromgenerációs tapasztalata sokkal inkább meghatározott minket, mint a távoli, már alig ismert eredetünk. [...] Miután Hitler vicces módon legyilkolt hatmillió zsidót, nem is lehettem más, csak zsidó. [...] Nem lehetett többé visszacsinálni azt, amivé váltam: az a tizenkét év olyan terhet jelentett,

mintha ezer év lett volna. De nem is *akartam* visszacsinálni” (Landmann [1978] 1986: 116, 120–122).

A történelem fintora, hogy manapság a *passing* új formájának lehetünk szemtanúi, amikor is nem zsidó származású személyek vesznek fel zsidó identitást. Ebben is megfigyelhető némi párhuzam a feketék helyzetével: hasonlóan ahhoz az esethez, amikor felmerült a vád, miszerint fehér ember próbálta meg a politikai haszon érdekében feketének kiadni magát, most a német belügyminisztériumban merültek fel bizonyos kétségek az orosz bevándorlók 1989 utáni beáramlásának köszönhetően hatalmas növekedést mutató zsidó hitközösségekkel kapcsolatban. Megfogalmazódott a gyanú, hogy néhányuk nem is zsidó, csupán annak adja ki magát, hogy így jusson tartózkodási engedélyhez Nyugaton.¹⁸ Gyakran nem is nagyon lehet beszerezni a megfelelő dokumentumokat, mert a zsidók vallásgyakorlását korlátozták a Szovjetunióban. Ki tudhatja hát, hogy mi az igazság, hogy ki kicsoda? Ismét világossá válik számunkra, hogy a politikai kurzus megváltozásával az etnikai oknyomozás iránya is átalakul, és ennek következtében meglehetősen bizarr szabályozások jönnek létre: „Hátborzongató. Míg korábban azt kellett igazolniuk a németek felé, hogy nem zsidók, addig ma a zsidóságot kell bizonyítaniuk” – írja Irene Kohlhaas (1996: 25), Németország volt moldovai nagykövete.

PROBLÉMÁS FOGALMAK – A TÖRTÉNELEM TERHE

Multikulturális családokkal kezdtem érvelésemet, majd két idevágó történelmi példát idéztem fel, amelyekben ama kérdés tisztázására tettem kísérletet, hogy ki számít feketének vagy zsidónak, és kik tartoznak valamely köztes kategóriába. A történelmi előzmények felidézése azért is volt hasznos, mert rámutat arra, miért olyan nehéz ma e kérdésről beszélni. Nem léteznek „semleges” fogalmak e problematika kapcsán, mindegyikük a kirekesztéssel, elkülönítéssel és diszkriminációval fémjelzett történelem terhét viseli. Minden egyes alkalommal kötélváltást járunk, amikor a kérdésről beszélünk. Az egyik oldalunkon vannak azok a részben még mindig használatban lévő fogalmak, amelyek problémássá váltak a történelem folyamán, a másik oldalon pedig azok a kicsit nehézkes neologizmusok és műszavak, melyek szándékuk szerint semlegesek, és lerázzák a korábbi fogalmak értékelő minősítéseit. Nekünk pedig ezek között kell óvatosan egyensúlyoznunk.

---

18 Lásd a *Der Spiegel* 1996-os 22. és 25. számát, Julius Schoeps cikkét (1996), valamint a *Focus* 1997-es 7. számát.

Nem kell messzire mennünk, kezdjük a „vegyes házasság” fogalmával. Maga a kifejezés már Hitler előtt is használatos volt, jelentése szerint bármilyen, felekezeti szempontból vegyes házasságra vonatkozott (katolikusok és evangélikusok közti házasságra éppúgy, mint a zsidók és a katolikusok egyesülésére). A náci hatalomra kerülése után, 1935-től azonban a rendelkezések értelmében már csak az „árják” és a „nem árják” közti házasságra volt szabad alkalmazni (Kleiber és Gömusay 1990: 68), ami miatt a kifejezés mind a mai napig összefonódik a nemzetiszocialisták faji alapú politikájával és faji törvényeivel. Az USA-ban is forgalomban vannak olyan kifejezések, amelyek homályosak, és a történelem terhét cipelik magukkal. Emiatt újabban gyakran használják a *'multiracial couple'* fogalmát. Nem lenne azonban értelme ezt szó szerint átültetni a német nyelvbe, hiszen a 'faj' fogalma egészen más asszociációkat kelt a mi nyelvünkben, sokkal szorosabban kötődik a biológiához és a „vérközösséghez” (*Blutgemeinschaft*).¹⁹ E konnotációk elkerülése érdekében manapság 'multikulturális családról' beszélnek Németországban, ami ugyan modern kifejezés, de a korábbi állapotok leírására, a történeti helyzetek megragadására aligha alkalmazható.

Mit tehetünk? Az eddigiek során megpróbáltam némileg másképp közelíteni a problémához, amennyiben gyakran használtam kiegészítő fogalmakat, körülíró szerkezeteket, és csendben, szinte fű alatt, visszacsempészttem a „vegyes házasság” fogalmát, amit igyekeztem finom távolságtartással kezelni (nem véletlen az idézőjelek használata). Való igaz, hogy ez is inkább csak a probléma megkerülése, semmint tökéletes megoldás. Erős kétségeim vannak azonban afelől, hogy létezik, létezhet-e egyáltalán ilyen tökéletes megoldás, hiszen minden egyes kísérlet, minden új kifejezés arra ítéltetett, hogy újra és újra eltévedjen a múlt és a jelen közti útvesztőben. Ezért nem meglepő, hogy az ismert nehézségek hatására még azok az írók is csupán félkész, tökéletlen megoldásokat képesek nyújtani, amelyek a „vegyes családot” vizsgálva egyébként részletesen tárgyalják a nyelv problémáját. Spickard a *Mixed Blood* címmel ellátott könyvének bevezető fejezetében szintén kitér a megfelelő terminológia kérdésére. Ez a következő felütéssel kezdődik: „a vegyes házasságok (*intermarriage*)²⁰ témája kapcsán használt terminusok bámulatosan

---

19 A 'faj'-nak a magyar nyelvben is hasonló minősége van, így lemondtam az angol kifejezés fordításáról – *a ford.*

20 Azokon a helyeken, ahol „intermarriage” szerepel, idézőjel nélkül fordítottam a vegyes házasságot, ahol pedig Beck-Gernsheim „Mischehéről” beszél, az idézőjeles formát választottam. Ennek két oka van: egyrészt a kifejezés problémás a német nyelvben (lásd a 4. fejezet 2. bekezdését), így célszerű ezt megjeleníteni, másrészt a magyar nyelvben nem tapadnak hozzá ilyen negatív jelentéstartalmak, és nincs is olyan egyéb kifejezés, amivel az intermarriage-et megfelelően fordítani lehetne – *a ford.*

sajátosak és pontatlanok” (Spickard 1989: 20). Majd ezt követően kifejti, mely kifejezést milyen értelemben kíván használni, hogy aztán a végén, szinte elnézésért kérve forduljon az olvasóhoz:

„mindezek ellenére nagyon is valószínű, hogy néha megsértettem azoknak az olvasóknak az érzékenységet, akik különféle személyes, etimológiai vagy politikai okokból kifolyólag más fogalmakat részesítettek volna előnyben. Egyetlen mehetségem, hogy nem akartam senkit sem megbántani, így arra szeretném kérni az olvasót: nézzen a terminológia mögé, és koncentráljon a könyv elsődleges témájára, a vegyes házasság elemzésére” (Spickard 1989: 22).

Rosenblatt, Karis és Powell műve a *Multiracial Couples* címet viseli. A szerzők szintén tudatában vannak, hogy milyen érzékeny kérdés a fogalmak kiválasztása:

„általunk tisztelt emberek, akiknek adunk a véleményére, [...] nem értenek egyet a fekete és fehér emberekből álló párok megfelelő megnevezésével kapcsolatban. Ezt az egyet nem értést tükrözi az a különbség is, amely könyvünk címe és szövege között áll fenn. A könyvben a tudományos írásokban leginkább bevett kifejezést, az *interracial*²¹ terminusát használjuk, és ezt alkalmaztuk az interjúk készítése során is. A könyvnek mindenesetre a *Multiracial Couples* címet adtuk, mivel manapság sok fekete-fehér pár a *multiracial*²² terminusát részesíti előnyben. Szerintünk e kifejezés mentes az olyan előfeltevésektől, miszerint az ilyen párok a rasszok között helyezkednének el, vagy áthidalják a köztük lévő különbségeket, ezért jobban megfelel néhány ilyen kapcsolatban élő ember identitásának” (Rosenblatt et al. 1995: 9).

És egyáltalán: kik és mik vegyülnek akkor, amikor „vegyes családokról” beszélünk – a különböző „etnikai csoportokhoz” tartozó emberek, vagy az eltérő „fajok” képviselői? Micsoda provokatív, tabukat feszegető kérdés! Míg az egyik kifejezés szándékos semlegességével és értékmentességével talán túlságosan is steril, addig a másik lehet, hogy bizonyos tekintetben jobban megragadja a valóságot, de gyanús értékelések, és régi, „*Blut und Boden*” típusú asszociációk kapcsolódnak hozzá. Lásd ehhez a Tizard és Phoenix bevezető megjegyzéseit:

„Az olvasónak minden bizonnyal fel fog tűnni, hogy a faj diszkreditált fogalmát annak ellenére is használjuk, hogy elítéljük. Mások, köztük a hivatali apparátus,

---

21 Szó szerint: fajok közötti – a ford.

22 Nehezen fordítható, talán: „faji” szempontból sokféle – a ford.

manapság az »etnikai csoport« kifejezést részesítik előnyben. Az etnikai csoport azonban olyan embereket jelöl, akiknek közös a történelmük, nyelvük, vallásuk és kultúrájuk. Ugyan az esetek többségében azonos a bőrszínük is, de az azonos bőrszínűek nem mindig rendelkeznek azonos kultúrával. Később részletesebben is ki fogjuk fejteni, hogy a Nagy-Britanniában született afrokaribi származású fiatalokra, különösen a középosztálybeliekre, a kulturális gyakorlatok sokasága jellemző. Nem a kultúrájuk választja el őket a fehér emberektől, hanem a külső megjelenésük, ami egyúttal a rasszista stigmatizáció alapja is. A faji kategóriák politikai és pszichológiai jelentősége miatt a »faj« terminusát részesítjük előnyben” (Tizard és Phoenix 1993: 4–5).

Nyilvánvaló a dilemma: miképpen írhatunk a társadalmi besorolás fogalmairól anélkül, hogy mi magunk is használnánk e fogalmakat? Úszhatunk-e anélkül, hogy bele-mártóznánk a vízbe? Ironikus módon mi, társadalomtudósok sem tudjuk függetleníteni magunkat mindettől. Amennyiben célunk, hogy „elkerüljük az előítéletes írásmódot egy előítéletes társadalomban” (Rosenblatt et al. 1995: 7), úgy tevékenységünk tulajdonképpen a kör négyzögesítéséhez hasonlatos. Minden sarkon csapdák, félreértések és szemrehányások leselkednek. Csak abban reménykedhetünk, hogy ki lehet keveredni e csapdahelyzetekből, ha felhívjuk rájuk a figyelmet. (Ez nem más, mint Münchhausen megoldásának multikulturális újracsomagolása. Már csak az a kérdés, hogy melyik lesz erősebb, az üstökünk, vagy a diszkriminatív fogalmak történetileg felgyűlt hatalmas súlya?) Rosenblatt, Karis és Powell írják e kelepceréről:

„az *interracial* jellegű kapcsolatok kutatói ugyanarról számoltak be, amit interjúink során mi is tapasztaltunk: sokan fejezték ki kétségeiket a faji kategóriákkal és az '*interracial*' kifejezésével kapcsolatban. Egyetértünk velük, tartunk tőle, hogy e terminusok használata esetleg táplálhatja az előítéleteket, [...] de a faj és az *interracial* kapcsolatok társadalmi valóságának vermében vergődünk. A faj és az *interracial* kapcsolatok sok ember számára valóságos kategóriák – és mivel azt szeretnénk megvilágítani, hogy a maguk valóságosságában hogyan is befolyásolják ezek sok pár életét, az e valóságból származó fogalmakat fogjuk használni. Célunk e valóság kétségbevonása, de ha e valóságról és hatásáról akarunk írni, akkor kénytelenek vagyunk az említett terminusokat használni” (Rosenblatt et al. 1995: 17–18).

Tevékenységünket tovább nehezíti, hogy minden csoportot jelölő kifejezésnek megvan a maga története és problematikája. Vegyük a „feketék” példáját. Robert K. Merton, az egyik legismertebb amerikai szociológus, 1941-es tanulmányában, az *Intermarriage and Social Structure*-ben még magától értetődő módon beszélt

„négerekről”. A mai felfogás szerint ez a fogalom oly szorosan kapcsolódik a diszkriminációhoz, hogy nem is nagyon alkalmazzák (kivéve azok, akik eleve pejoratíván, szándékosan sértő szándékkal használják). Mi van helyette? Sokan beszélnek afroamerikaiakról, de ez is okozhat megrökönyödést, hiszen kirekesztő módon is értelmezhető, amennyiben az illetőket verbálisan visszaküldik Afrikába. A leggyakrabban használt megjelölés a „feketék” – de épp fentebb mutattam ki, mennyire pontatlan ez a kifejezés, mivel sok esetben nem a bőrszín az igazán döntő. Ezért kell idézőjeleket használnunk, ugyanis a „feketék” nem feltétlenül – sőt igazából sohasem – teljesen feketék, éppúgy, ahogy a „fehérek” sem fehérek valójában (hacsak nem albínóról van szó). Ismét Spickard:

„hogy minek nevezzük az afrikaiak leszármazottait, nehezebb kérdés [mint az, hogy a filippínókat vagy az indiánokat hogyan hívjuk]. A feketék 19. és 20. századi történetének kutatói általában a »néger« (*negro*) kifejezést használják, mert ez volt a legvisszafogottabb kifejezés az általuk vizsgált korszakban. Joel Williamson számára a »néger« minden olyan személyre vonatkozik, akiknek afrikai ősei vannak. Ezen belül megkülönböztette a »feketék« alcsoportját, akik egyáltalán nem vegyes származásúak, és a »mulattokat« vagy »barnákat«, akiknek fehér őseik is voltak. Nem tudom rávenni magam, hogy ezt a sémát használjam. Ennek oka, hogy későbbi korszakkal foglalkozom, amikor ezek a kifejezések már nem igazodnak a Feketék közösségének belső különbségtevéseihez. Inkább *Feketének* vagy *Afroamerikainak* nevezek tényleges bőrszíntől függetlenül mindenkit, akinek afrikai felmenői vannak. [...] Nagybetűvel írom mind a *Fehéréket*, mind a *Feketéket*, mert véleményem szerint mindkettőt tulajdonnevekként használják manapság. Egyik sem leíró melléknév: a Feketék bőre színe mindig is a barna, a Fehéréké pedig a rózsaszín vagy a bézs valamelyik árnyalata csupán” (Spickard 1989: 22).

Vagyis minden fogalom érzelmi töltetettel rendelkezik, mindegyik társadalmi és politikai konstrukció csupán, továbbá nagyon erősen kötődnek az adott korszakhoz és a rá jellemző gondolkodásmódhoz. Nincsenek tehát egyszerű megoldások, csak mindenütt jelenlévő viták. Ismét Rosenblatt, Karis és Powell:

„A faji kategóriákat megnevező kifejezések nagymértékben átpolitizáltak. A rasszizmust határozottan elutasító emberek valószínűleg elleneznék az egyik vagy a másik használatát, és inkább amellett lennének, hogy időnként cseréljük le e terminusokat. Általunk tisztelt emberek, akiknek a véleménye fontos számunkra, vitatkoznak e sorok írásának ideje alatt azon, hogy minek is nevezzék önmagukat: *Afrikai Amerikaiaknak*, *feketéknak*, *Feketéknek*, *Afrikaiaknak*, *Afroamerikaiaknak*, vagy valami másnak. És az is vita tárgyát képezi, hogy a többségi társadalomhoz tartozókat

minek nevezzék, *fehéréknek, Fehéréknek, Kaukázusiaknak vagy Európai Amerikaiaknak?*” (Rosenblatt et al. 1995: 9).

Aztán ott vannak még a zsidók is (vagy inkább „zsidók?”). A Hitler előtti korszakban élő zsidók nagy része valószínűleg csak nehezen és homályosan tudta volna körülírni, mit is jelent e kifejezés (vö. Domin [1978] 1986: 88). Hitler után azonban a fogalom sokak számára új tartalommal töltődött fel, az üldöztetés ugyanis egy köteléket, sorsközösséget hozott létre köztük. Ugyanezen történelmi események miatt viszont számos nem zsidó kezdte el problémásnak érezni a fogalmat: kínosnak tartották, kényelmetlenül érezték magukat használata közben, mert az elmúlt időkre emlékeztette őket, és szitokszóként hatott számukra (szabad-e még „ezt” mondanunk?). Gyakran meglepődnek, sőt már-már szemrehányásokat tesznek, amikor megtudják, hogy a zsidók is zsidóknak nevezik magukat. „Nem rasszizmus ez?” – kérdezik ekkor. És máris kész a totális zúrzavar. Gert Mattenklott így kezdi a németországi zsidókról szóló könyvét (*Über Juden in Deutschland*):

„ha valaki Németországban elkezd a zsidókról beszélni, akkor mindenki elnémul, főleg akkor, ha zsidók is jelen vannak. A sok egyéb ok mellett már az az egyetlen is bőven elég, hogy a németek szó szerint megnémultak a zsidókkal kapcsolatban. A »zsidó« nem szitokszó? A problémát számos mai téma kapcsán könnyen meg lehet kerülni, amennyiben egyszerűen izraeliekről beszélnek – csak az a probléma, hogy nem minden zsidó izraeli, és nem minden izraeli zsidó. Akkor válik tökéletesen abszurdá az egész, amikor a »zsidóság« absztrakt kifejezését használják. Beszélhetünk-e még zsidóságról és Németországról abban az értelemben, ahogy Novalis írt kereszténységről és Európáról? Hihetünk-e egyáltalán a »zsidóság« létében azok után, hogy oly sok fájdalmas erőfeszítés után sikerült elbúcsúznunk a németségtől mint kollektív sorsközösségtől? Sarokba szorítottságunkból olyan kifejezések segítségével próbálunk menekülni, mint a »zsidó ember« vagy a »zsidó polgártárs«. De ezek is csak új problémákat hoznak létre. Ki zsidó? A Mózes-hitűek, az etnikailag zsidó származású anyák gyermekei, vagy netán a zsidó hitközösség tagjai? Milyen alapon nevezzük zsidónak a meg- vagy kikeresztelkedetteket és azokat a személyeket, akik etnikai szempontból már csak alig számítanak zsidónak?” (Mattenklott 1992: 9).

Még gyanúsabbá vált az „árják” fogalma, mivel az „északi faj” és az „uralkodó nép” kifejezéseivel egyetemben ama bizonyos korszak ideológiájának központi eleme volt. Ha ez így van, akkor hányadán állunk most? A zsidókat továbbra is nevezhetjük idézőjel nélkül zsidóknak, mivel a kifejezés valós, vallás vagy megélt sors alapján felépülő társadalmi közösséget jelöl? „Árják” viszont nem léteznek, minthogy a fogalom biológiai és vérségi kötelékek ideologikus konstrukciója csupán, amit a fajelméletekkel szembeni

elhatárolódás jegyében csak idézőjelesen használhatunk? Úgy gondolom, ennyi is elég volt, hogy nagy vonalakban jelezzem a kifejezés körüli dilemmákat.

És a vitáknak ezzel még koránt sincs végük, ellenkezőleg, épp ma válnak egyre intenzívebbé. Ahogy azt korábban részletesen is kifejtettem, a régi etnikai besorolási kategóriák a múltbéli diszkrimináció terhét viselik magukon. De mi van akkor, ha a jelenben a kisebbségi csoportok ragaszkodnak a történelmükhöz és az identitásukhoz, ha reflexíven, egy szimbolikus politika keretében építik fel azokat? Hogyan reagálnak az elnyomásra és a kényszerű áldozatokra, avagy, ahogy Heller Ágnes (1994) nevezte, a „biopolitikára”: netán új kerítések és demarkációs vonalak létrehozásával? Vajon önmaguk etnizálása újfajta „etnikai szeparatizmust” fog eredményezni (Neckel 1997)? Vagy ugyanaz történik, mint az összes többi társadalmi mozgalom esetében, ti. hogy az első fázisban a túlcsoorduló energiák hatására fékezhetetlen aktivitást mutatnak az emberek, állandóan kísérleteznek, és néha el is vesztik a mértéket, de mindez – lévén csak átmeneti állapot – majd szépen lecsillapodik, ahogy a kisebbségi csoportok előrehaladnak önmegismerésük reflexív folyamatának rögzös útján? Henry Louis Gates a következőképp írta le, hogyan változtatta meg a *Black is beautiful* mozgalom szülővárosát, valamint szomszédjai és barátai életét:

„épphogy elmúlt 1966 nyara, amikor Stokely Carmichael meghirdetett valamit, amit *Black power*nek²³ nevezett. A négerek közül ekkor váltak sokan feketékké. Egyre többen növesztettek afrofrizurát, hordtak dashikit²⁴ és gyöngysort. Már a gondolatától is libabőrös lettem, hogy *fekete* vagyok, hogy büszke lehetek rá, és gyönyörűnek tarthatom a mikrofonformát felvevő göndör hajjat. [...] Ezek az emberek évszázadok óta rengeteg időt töltöttek azzal, hogy kivasalják és zselézzék a hajukat: mindent megtettek – épp hogy csak ki nem tépték – annak érdekében, hogy ne legyen göndör. Ugyanezek az emberek hirtelen megtértek, egy új vallás, a »Természetes Göndörség Szent Rendjének« buzgó híveivé váltak. [...] Ami korábban rossznak számított, az most jóvá vált. Sokan, akiknek korábban »jó« frizurájuk volt – különösen a halványabb bőrnyalatúak –, most elkeseredetten próbálták meg begöndöríteni a hajukat. Feje tetejére állt a világ. A halványabb bőrű emberek sötétebb árnyalatot szerettek volna, és elhatárolták magukat fehér őseiktől (esetleg le is tagadták őket), mondván, hogy leszármazási vonaluk erőszakos behatoló volt csupán” (Gates 1995: 186–187).

---

23 „*Black is beautiful*”, „*Black power*” (kb.: csodálatosan fekete; fekete erő/hatalom): a fekete ébredés mozgalmának jelszavai a hatvanas évektől – *a ford.*

24 Színes tunikaszerű ruhadarab, Nyugat-Afrikából származó férfiviselet, a hatvanas évektől az amerikai feketék körében is elterjedt – *a ford.*

A feketék mozgalma óta immár harminc év telt el, eközben számos más etnikai csoport kezdte el gyökereit keresni és tudatosan felépíteni; még a vegyes háttérrel rendelkezők is egyre öntudatosabbá váltak: ahelyett, hogy megpróbálnák letagadni, elfojtani, háttérbe szorítani, tudatosan kihangsúlyozzák kétszeres vagy többszörös identitásukat. Pontosan az ilyen törekvések körül bontakoznak ki jelenünk vitái. Hogyan is értelmezzük mindezt? Az e kontextusban használt besorolások egy újfajta öntudat kifejeződései? Vagy fordítva: új választófalak épülnek, új apartheid jön létre általuk? Esetleg mindkettő egyszerre, körülményektől, közönségtől és protagonistáktól függően? Konkrét példa kapcsán: hogyan értékeljük az új, egyszerre több etnikai besorolást is megengedő (vagy inkább megkövetelő?) hivatalos nyomtatványokat: „reményt keltő kezdetként”, vagy új „gettósításként” (SZ-Magazin 1995; Morley 1995)?

John David Morley az „*Amerika wird ethnisch kartographiert*” (Amerika etnikai feltérképezése) című cikkében a következőket írja:

„a hivatalos nyomtatványokban állítólag növelni fogják az etnikai hovatartozásra rákérdező rubrikák számát. E mögött az az elmés megfontolás áll, hogy a jövőben ne kelljen mindent *feketén-fehéren* látniuk. Az etnikumra vonatkozó válaszlehetőségek bővítésével a hivatalok azonban zavarba hozzák az állampolgárokat. Mennyire vagyok fekete, bocsánat: afrikai amerikai? Mennyire vagyok ázsiai? És mekkora mértékben tekintem spanyol zsidónak magam? Nagyon oda kell figyelniük az ilyen kérdések megválaszolásánál, főleg azoknak, akik korábban egyáltalán nem foglalkoztak hasonlókkal. Hogy is volt ez a nagyapával meg a nagymamával? Mi mellett döntsek, ha nem egyértelmű a helyzetem (és ne legyenek illúzióink: az olvasztótégely országában többségben vagyunk ilyenek); milyen következményei lesznek döntésemnek a gyerekeimre és az ő gyerekeikre? Az etnikai hovatartozás lehetőségének bizonyára jóindulat vezérelte kibővítésével az amerikai hatóságok kinyitották Pandóra szelencéjét. Európa számára is fontos, hogy mi történik ezzel összefüggésben Amerikában, hiszen szinte az összes európai ország bevándorlóállammá vált, még akkor is, ha csupán annak a modern népvándorlásnak az értelmében, ami már évek óta zajlik az Európai Unió országai között. Az amerikai kísérlet igazi lényege, hogy az identitás keresése szükségszerűen abba a kérdésbe torkollik, mi választ el minket másoktól, és háttérbe szorul az, hogy mi a közös bennünk. [...] Ha egyre kisebb etnikai csoportokra osztják fel az amerikai társadalmat, úgy az eddigi tapasztalatok alapján ez annak veszélyét rejti magában, hogy újfajta, nem szándékos gettósodás indul meg” (Morley 1995).

NÉMETORSZÁG NAPJAINKBAN: KI SZÁMÍT NÉMETNEK?

Ennyit a ma felmerülő új kérdésekről. Az értékelések, remények és félelmek különbözőségén túl egyvalami biztos: az etnikai besorolás kérdése már csak a domináns társadalmi és demográfiai tendenciák miatt is egyre bonyolultabbá válik. Ugyanis a mobilitás, a tömegközlekedés és a gazdaság világszintű összefonódásának korszakában egyre többen lépnek túl származási csoportjuk szűkebb körén, és dolgoznak vagy élnek együtt másféle emberekkel; egyre többen hagyják el a legkülönfélébb okokból kifolyólag (akár szegénység, éhezés és üldöztetés, akár oktatás, munka, utazás, vagy pusztán csak kíváncsiság miatt) a hazájukat rövidebb vagy hosszabb időre, talán véglegesen; egyre többen szelik át életútjukkal az országhatárokat, születnek meg itt, nőnek fel ott, házasodnak és alapítanak családot amott. Az USA esetében könnyen meglehet, hogy ezek a már ma is erős tendenciák válnak a 21. században „az új normalitássá”, mivel „növekszik a bikulturális kapcsolatok száma, és már nem megy ritkaságszámba, ha valaki egyszerre fehér és ázsiai, vagy arab és zsidó” (Schneider 1995). Bár Németországban ritkábbak az ilyen vegyes kapcsolatok, a trend itt is a „tarka” családok számának növekedése irányába mutat. Kijelentésem alátámasztására hadd idézzek néhány adatot a hivatalos családügyi statisztikákból.

Vegyük a házasságkötések példáját! 1960-ban az NSZK-ban házasodók közül szinte mindenki német volt. Csak minden huszonötödik házasságkötésben voltak – ahogy a hivatali nyelv mondja – „külföldiek is érintve”, vagyis csak négy százalék esetében volt legalább az egyik félnek külföldi útlevele. 1995-ben viszont már minden hetedik esetben házasodtak külföldiek egymással, vagy volt legalább az egyik fél külföldi állampolgár.²⁵

Vagy nézzük a születések példáját! Az NSZK-ban 1960-ban született gyermekek közül az állampolgárság értelmében véve szinte mindenki „tisza német” családba született. Az újszülöttek csak 1,3 százalékának volt külföldi apja vagy anyja. 1995-ben ez az arány 19,2 százalékra ugrott, vagyis majdnem minden ötödik újszülött származott németek és külföldiek vagy csak külföldiek közötti párkapcsolatból.²⁶

---

25 1960-hoz lásd Statistisches Bundesamt (1995: 26). Az 1995-re vonatkozó kijelentés saját számítás a *Fachserie 1, Reihe 1* 1995-ös kötete alapján (8.2 táblázat: Házasságkötések és a házasodó felek állampolgársága).

26 1960-hoz lásd Statistisches Bundesamt (1995: 29). Az 1995-es adatok saját számítások eredményei a *Fachserie 1, Reihe 1* 1995-ös kötetének adatai nyomán (lásd 9.19 táblázat: Születések száma a szülők állampolgársága szerinti bontásban), bár az információk csak Nyugat-Németországra vonatkoznak.

A bevándorlók és családjaik kapcsán még inkább felmerül a társadalmi rend alapvető kérdése: hova tartoznak: hozzánk, vagy az idegenekhez; és ha utóbbi, akkor mely idegenekhez? Tarka, mozgékony és kusza életpályákkal van dolgunk, melyek nagyon nehezen illeszthetők be az áthagyományozott kategóriarendszerünkbe. Mindez bonyolítja a hivatalos eljárásokat, kérdéseket vet fel az ítélethozatal során, és a bonyolult viszonyok hatására hibák és tévedések is becsúsznak. Fentebb részletesebben is kifejtettem, hogy már az olyan kérdések is, mint amelyek arra keresik a választ, hogy ki fekete vagy ki zsidó, szükségszerűen a szabályozások, a megítélési kritériumok és a rendelkezések értelmezésének sűrű erdejébe vezetnek. Azonban manapság mutatkozik meg, hogy a látszat ellenére az sem olyan egyszerű kérdés, ki számít németnek. Ehelyett „az egyértelműség végének” korát éljük, amit „az új átláthatatlanság” jellemez (Bauman [1991] 1992; Habermas 1985). Ennek ábrázolására legyen elég egy „vegyes” családdal kapcsolatos önkényesen kiragadott példa.

„Georgios Chatzimarkakis huszonöt évesen keresztül háborítatlanul élt német–görög kettős állampolgárként Németországban, amikor ígéretes politikai karrierbe kezdett volna. Nemrég azonban a bonni bürokraták úgy határoztak, hogy az ifjú politikus, aki egyébként a politikatudományok doktori címének várományosa, nem is német állampolgár valójában, ezért felszólították német útlevélre visszaadására. [...] A görög–német fiatalember abszurd rendelkezések közötti vesszőfutása akkor vette kezdetét, amikor házasodni szeretett volna. A bonni anyakönyvi hivatal egyik hivatalnoka – hallván az idegen csengésű nevet – bekérte a német állampolgárságát igazoló iratokat. Így látott neki a német anya és a krétai görög apa fia, Chatzimarkakis, hogy beszerezze a honosítását tanúsító dokumentumokat. Mindaddig magától értetődő természetességgel németnek hitte magát a Duisburgból származó fiatalember. 1974-ig azonban olyan szabályozás volt érvényben, amely alapján az egy német szülővel és egy külföldi szülővel rendelkező gyerekek nem kapták meg a német állampolgárságot. »Hiszen maga nem is lehet német!« – mondta neki kutakodásai során az egyik belügyminisztériumi hivatalnok.

Mint az később kiderült, a minisztériumi tisztségviselőnek igaza volt. Eleinte a bevándorlási hivatal még úgy gondolta, kegyelmi úton megadható neki a német állampolgárság, mondván, hogy a görög hatóságok nem ismerték el az apa Németországban kötött házasságát, és így Chatzimarkakis hontalanná vált volna. Azonban a duisburgi akták Bonnba küldése után a bürokraták az egyik nyomtatvány hátsó oldalán újabb problémát fedeztek fel. A politikus apja 1970-ben utólagosan törvényesítette fiát Görögországban, aki így görög állampolgárrá vált. Ez épp elég ok volt az alaposágukról híres német hivatalnokok számára, hogy ismét megvonják tőle német állampolgárságát: visszavonták

a honosítását, de valamilyen véletlen folytán e döntésüket nem továbbították a többi hivatalnak” (Monath 1995).

Naiv lelkek azt gondolhatnák: hiszen egyszerű a kérdés, az állampolgárság problémáját az útleveél dönti el, vagyis az német, akinek német útlevele van. Természetesen túlságosan egyszerű lenne ez így. Az útleveél ugyanis korántsem elegendő ahhoz, hogy valaki hivatalosan is németnek számíton; számos további okmányra lesz szüksége. Világos, hogy milyen problémák következnek ebből. Egyrészt egyáltalán nem világos, pontosan mely okiratokra van szükségük a hivataloknak. Másrészt a migráció, az üldözések és a tömegek menekülésének, a háborúk, a zavargások és a politikai zűrzavar korszakában gyakran semmisülnek meg, vesznek és égnek el okmányok (vagy lopják el azokat), ami miatt sajnos nem mindenkinek teljes a „gyűjteménye”. Ez az, amit nem vesznek számításba a hivatalok. A hivatalos rendelkezések világában úgy gondolják, az egész világ olyan, mint a jelenkori Németország – jól szabályozott, rendezett és bélyegzők által hitelesített. Ha valakinek nem szépen elrendezett az életrajza, és ráadásul nem is tud mindent maradéktalanul igazolni, akkor az illető jobb, ha felkészül az elé tornyosuló akadályokra és a zsákutcákra, amikbe esetleg bele fog futni – függetlenül attól, hogy rendelkezik-e német útleveéllel, vagy sem. Hadd hozzak fel ismét egy „vegyes” családból származó példát.

„A helyszín a járási közigazgatási ügyosztály: a II. főosztály (lakossági nyilvántartás) I. alosztályának (állampolgárságiak) I. szakcsoportja, az állampolgársági ügyek irodája. Az asztalon a müncheni polgár W. aktája tornyosul. Mit vétett ez az ember? Meggondolatlanul gyermeket nemzett, aki, felnővén, orvosi foglalkozást kíván gyakorolni. Ahhoz azonban, hogy lánya német kórházban dolgozhasson, igazolnia kell, hogy van anyyira német, mint a kórház, ahol dolgozni óhajt. Egyáltalán nem érdekel minket – gondolhatták a hivatalokban –, hogy W. – szintén felettébb meggondolatlan módon – olasz nőt vett feleségül, hiszen Isten a megmondhatója, az anyákat nem kell az állampolgársági ügyek tekintetében figyelembe vennünk, ők ugyanis már pusztán nőiségükből kifolyólag sem relevánsak e szempontból. Csak az apa számít! Mit is tudunk róla? 71 éves, a németországi Drezdában született, a legfelségesebb német hadvezér egykori katonájaként szolgálta minden német ügyét, hadifogságban is volt emiatt a Szovjetunióban. Később tanár volt a Német Demokratikus Köztársaságban, majd a Német Demokratikus Börtönben is ült. Végül kitántorgott Berlin nyugatnémet részébe, hogy évek múlva a Bayerischer Rundfunk müncheni munkatársa legyen huszonöt éven keresztül. No de akkor most német, vagy sem? Hát... nem tudjuk pontosan.

Csak annyit tudunk, könnyen meglehet, hogy W. valóban német. Az még nem is igazán szólna ellene, hogy éveken keresztül egy amerikai egyetem alkalmazásában állt; és

miért is kéne rosszhiszeműen értelmeznünk azt a tényt, hogy a Rundfunknál ő vezette az idegen nyelvű műsorokat? Sokkal súlyosabban esik latba az a körülmény, hogy nem tudja olyan egyértelmű bizonyítékokkal alátámasztani németiségét, mint például a... – mivel is? Útlevel? Az nem elég. Személyi igazolvány? Ne légy nevetséges! Születési anyakönyvi kivonat? Ugyan már, ki ne tudna szerezni? Igazolás a családfáról? Na, akár abba is hagyhatjuk! Nézzük, mit is mond minderről Karl Thiem, a járási közigazgatási ügyosztály szóvivője. »Nem áll szándékunkban megfosztani őt német állampolgárságától.« A lány esete azonban már más tésztá. Az ő német állampolgársága ugyanis elvileg az apjából ered, és egy minden kétséget kizáróan német lánynak egy minden kétséget kizáróan német apával kell rendelkeznie. És itt van a kutya elásva, ugyanis W. nem tudja százszázalékosan igazolni németiségét. Ha valaki 1945 előtt született – fejt ki Thiem –, de személyi igazolványa 1945 után készült, akkor az sajnos nem bizonyít semmit sem, és a születési anyakönyvi kivonat sem elégséges e szempontból. De mégis hogyan bizonyíthatják a németek végérvényesen a németiségüket? »Ez olyan bonyolult kérdés, hogy tisztázásával nálunk egy egész osztály foglalkozik« – jegyzi meg Thiem. Nagy mennyiségű okmányt és támpontot bocsátott rendelkezésünkre – folytatja –, a kérdés csupán az, hogy mindez elégséges lesz-e, hogy az indiciumok eme képlékeny sokasága valódi bizonyítékká szilárduljon” (Knopf 1995).

Ismeretes, hogy a mindenkori állampolgársági törvény szabályozza, kinek milyen állampolgárság jár. Ez azonban Németországban – szemben a legtöbb ország szabályozásával – a leszármazást (a *'us sanguinis'*, avagy szó szerinti fordításban: a 'vér jogát') veszi alapul, nem pedig a születési és a lakóhelyet vagy a tényleges életkörülményeket. A „transznacionális társadalmi terek” (Pries 1998) korában az ilyen szabályozások egyszerűen nem tudják már megfelelően megragadni az emberi életek valóságát: szükségszerűen arra vannak ítélve, hogy paradox helyzeteket hozzanak létre – például épp a minap tudtuk meg, hogy az új Miss Germany állítólag nem is német, hanem török (*International Herald Tribune* 1996). Az érvényben lévő rendelkezések anakronisztikus jellegét mi sem mutatja jobban, mint a külföldi munkavállalók gyerekeinek példája. Egy külföldi származású fiatalok körében végzett kutatás következtetése szerint „az ötvenes-hatvanas években, valamint a hetvenes évek elején idehívott vendégmunkások gyerekei [...] már Németországban [...] rendezkedtek be, [...] a német normák és életcélok vezérlik életüket, tökéletesen beszélnek a nyelvet is, így sokuk pusztán statisztikai értelemben számít már csak külföldinek” (Hermann 1995: 29). A tudomány és a politika azon fáradozik, hogy az új viszonyok összetettségét legalább megközelítőleg meg tudják ragadni, ezért a fogalmak és megkülönböztetések sokaságát hozták létre. Számos új kifejezés született, beszélnek többek között „honi külföldiekről” és „idegen németekről” (Bade 1992: 393, 401), „külföldi útlevelű belföldiekről” és „német nemzetiségű idegenekről” (Nuscheler 1995: 122-től), „az oktatási rendszer szempontjából belföldinek vagy külföldinek számító személyekről”

(Schmalz-Jacobsen és Hansen 1997: 186), „igazi külföldiekről” és a „pusztán statisztikai értelemben vett külföldiekről” (Hradil 1995: 292), „imbolygó külföldiekről” (Mammey és Schiener 1996: 161-től), „beilleszkedett külföldiekről” és „kvázi idegenekről” (Hallson 1996: 276–277), és nem utolsósorban „másféle németekről” (Teo 1994). Máris közzájón forog számos, e körülményeken élcelődő vicc, mint például az újraegyesítés utáni időszakból ez: „Mi a különbség a törökök és a szászok között? A törökök németül beszélnek, és dolgoznak is”. De a restriktív német állampolgársági jog ellenére néhány személy, illetve csoport így is meg tudja szerezni a német állampolgárságot. Ha ezt elérték, megváltozik a jogi státuszuk: „külföldiekből” „belföldiekké” válnak. Ezzel egy időben a radikális – nem utolsósorban a keleti blokk összeomlásából következő – politikai változások az egész politikai színpadot átalakították: új államok vannak születőben, míg mások örökre eltűnnek. Ennek eredményeképpen sok embernek megváltozik az állampolgársága, például a korábbi „csehszlovákokból” „csehek” vagy „szlovákok” lettek. Minden rendteremtési kísérlet csak akkor lehet sikeres, ha stabil viszonyok vannak a társadalmakban. Viszont ha az emberek körülményei egyre instabilabbak, akkor a világ eme valóban létező rendezetlensége félreértések, téves megítélések, tévedések forrásává válik, és ez a hivatalos német statisztikákban is meg fog mutatkozni. Vegyük például a német házasságkötési statisztikát, azon belül is a „vegyes házasságra” vonatkozó oszlopokat, amelyekben a németek és a külföldiek között kötött házasságokra vonatkozó adatokat jelentik meg. Ha naivan szemléljük ezeket a statisztikákat, ha nem vesszük figyelembe a globalizáció korára jellemző rendezetlenséget és instabilitást, akkor jó néhány hamis következtetést fogunk levonni a számokból. Számos kategória nem annyira egyértelmű, mint ahogy első pillantásra látszik. Folyamatosan értelmeznünk kell őket, ez pedig csakis akkor lehet sikeres, ha tisztában vagyunk a történelem és a politika viszontagságaival. Az alábbiakban ezt fejteném ki röviden.

KITÉRŐ: A NEMZETKÖZI HÁZASODÁSI ÉS CSALÁDSTATISZTIKÁK BUKTATÓIRÓL

Az utóbbi évtizedekben újra és újra tanúi lehettünk, hogy a háborúk, a radikális politikai átrendeződések és a nagy világgazdasági válságok igen jellemző módon hatottak a „vegyes” házasságkötések alakulására. A második világháború után például határozott emelkedésnek indultak az amerikai férfiak és a német nők között kötött házasságok. A nyolcvanas években pedig a német férfiak vettek egyre gyakrabban hátrányos gazdasági helyzetű államokból, például a Fülöp-szigetektől vagy Thaiföldről származó nőt feleségül. A keleti blokk összeomlása a legfrissebb kutatások tanulságai alapján ismét átrendezte a házasságpiacot, és a kelet-európai nők foglalták el az ázsiaiak korábbi helyét (Heine-Wiedemann és Ackermann 1992; Lenz et al. 1993).

A nemzetközi házasságpiac elméleteinek megalapozása fényében igen érdekes kérdés lehet, hogy pontosan mekkora növekedésről van szó – erre azonban aligha kaphatunk választ a hivatalos statisztikák adatai alapján (vagy jobb esetben is csak hozzávetőleges képet tudunk alkotni). A Statistisches Bundesamt (Szövetségi Statisztikai Hivatal) adatait böngészve meglepetés érhet minket: 1987-ben 1207 német férfi vett Jugoszláviából származó nőt feleségül, 1991-re ez a szám 1778-ra emelkedett, viszont 1993-ra már csak 1145 olyan férfi akadt, aki a „volt Jugoszláviából származó” (ez a kategória új elnevezése) nővel kötött házasságot. Mi magyarázza ezt a hullámhegyet és -völgyet, miért következett be a várható növekedés helyett erőteljes csökkenés? A hivatalnál történt tudakozódás részleges magyarázatot adott a kérdésre: eszerint a „volt Jugoszlávia” kategóriájába csak a jugoszláv útlevelel rendelkező emberek tartoznak. Azok a személyek viszont, akik új útlevelet kértek (például horvátot vagy szlovént), már egy másik kategóriába, az „egyéb európai államba” kerültek, hogy aztán ott láthatatlanná váljanak. A „Szovjetunió” kategóriáját hasonló módon igazították hozzá a változó politikai körülményekhez, több kisebb csoportra („orosz”, „szovjet”, „fehérorosz”, „ukrán” stb.) bontották. Nem kell túl nagy képzelőerő hozzá, hogy felmérjük, mennyire megnehezíti mindez az összehasonlító vizsgálatokat.

Emellett nem lehetséges, hogy az ilyen kapcsolatokban a német férfiak sem annyira „németek”, és a külföldi párjuk sem annyira „külföldi”, mint ahogy azt az első naiv pillantás alapján gondolnánk? Az egyik korábbi, kétnemzetiségű (*binational*) házasságokkal kapcsolatos szemináriumomon a német férfiak és a kelet-európai nők házasságkötése volt a téma, amikor az egyik hallgató, aki maga is romániai származású német volt, szót kért. Érvelése szerint a kétnemzetiségű házasságkötések kategóriája mesterséges és némileg önkényes is, hiszen az ide sorolt kapcsolatok jó része nem is tartozna ide. Számos olyan férfi van ugyanis, aki kivándorolt hazájából Németországba, megszerezte ott a német állampolgárságot, majd feleséget keresett magának korábbi hazájában, hogy aztán Németországban feleségül vegye. Az ilyen házasságok a hivatalos statisztikákban kétnemzetiségűként jelennek meg (pl. ebben az esetben német–román vegyes házasságként), de ez alig tükrözi a tényleges viszonyokat. A statisztikák olyan embereket is elválasztanak egymástól, olyan személyek válhatnak így „idegenné” egymás számára, akiket szorosan összeköt közös történelmük és származásuk.

És hogy tovább bonyolódjon a helyzet, egy újabb tényezőt is figyelembe kell venni, ti. hogy a globalizáció korában sok embernek nemcsak egy, hanem két útlevele is van. Az állami szabályozó politika szemszögéből nézve a kettős állampolgárság persze nem több, mint új problémák forrása. Mert hova is soroljuk be az ilyen személyeket a demográfiai statisztikákban: a honiak vagy a külföldiek csoportjába? Ahogy az várható volt, a kérdés kezelésére új szabályozásokat alkottak. Az eddig leírtak fényében az sem fog az elementáris meglepetés erejével hatni, hogy ezek az új szabályozások ismét csak paradox

helyzeteket hoztak létre. Vegyük a német–spanyol házasságba születő gyermekek példáját: „ezek a gyerekek rendszerint mindkét állampolgárságra szert tesznek, így a német statisztikákban németként, a spanyolban pedig spanyolként jelennek meg” (Thränhardt 1995: 5). E számolási gyakorlat ismerete nélkül nem tudjuk megfelelően értelmezni az így kapott számokat. Németország öt nagy nemzetiségi csoportja közül „a német statisztikák szerint egyedül a spanyolok száma csökken évről évre” (uo.). De csak azért, mert számos német–spanyol házasság létesül, és az ezekbe születő gyermekek a statisztikákban már kizárólag németekként szerepelnek. Ha a spanyol statisztikákat vennénk alapul, megint más kép bontakozna ki.

Csak a témát lezáró csattanóként mesélném el azt a történetet, melyet (szintén a kétnemzetiségű házasságokkal kapcsolatos szemináriumon) az egyik hallgató hozott tudomásomra. Német–görög szülők házasságából született, kettős állampolgárként mind német, mind görög útlevéllel rendelkezett, éppúgy, ahogy a nővére is. Egyszer a nővérével Angliába utaztak, de csak a görög útlevelét vitte magával, mivel a németet épp nem találta. A nővére ellenben német útlevéllel indult el. Amikor beutaztak ismét Németországba, a nővérét simán átengedték a határon, minthogy ő „német”, őt magát, a „görögöt” viszont alaposan átvizsgálták és kikérdezték.

HOGYAN ÉLJÜNK A RENDEZETLENSÉGGEL?

Gertrude Stein még könnyen mondhatta, hogy „a rózsza az rózsza az rózsza az rózsza”.²⁷ Mint azt az eddigi fejtegetések is mutatják, az már sokkal kevésbé egyértelmű kérdés, hogy ki zsidó, és ki német. A tömeges migráció és a globalizáció korszakára különösképpen igaz, hogy nem a származás, a faj, az etnikum vagy a vér mérvadó abból a szempontból, hogy ki hova tartozik, ki kicsoda, hanem a törvények, paragrafusok és különféle előírások – a végleges döntés tehát az ezeket értelmező személyektől: bürokratáktól, bíróktól, hivatalnokoktól, ügyintézőktől, az ő belátásuktól, emberségüktől, türelmüktől, vagy önkényüktől, hangulataiktól, tévedéseiktől, előítéleteiktől és korlátoltságuktól függ. E körülmények közepette könnyen előfordulhat, hogy az embernek hazudnia kell, hogy az igazat mondhassa. Erre világít rá Joseph Roth a *Juden auf Wanderschaft* (Vándorló zsidók) című esszéjében.

„Az asztal mögött egy olyan ember ül, aki a zsidókat nagy általánosságban, a keleti zsidókat pedig különösképpen nem szívleli. Ez az ember okmányokat fog követelni. Abszurd okmányokat. Keresztény bevándorlóktól sohasem kérnek ilyen iratokat. Emellett az ő papírjaikat mindig rendben valónak találják, hiszen nekik érthető és

---

27 Utalás Stein 1913-ban írt, 1922-ben megjelent *Sacred Emily* című versének egyik sorára – a ford.

európai, míg a zsidóknak érthetetlen és zsidó nevük van. De még ez sem elég: a zsidók két-három családnévvel rendelkeznek, amiket a *recte* vagy a *false* előtagok kötnek össze. Egyszerűen nem tudni, hogyan hívják őket! Ráadásul a szülőket csak a rabbi adta össze, ami miatt ezek a házasságok jogi értelemben nem is érvényesek. Ha mondjuk a férjet Weinstocknak, a feleséget pedig Abramofskynak hívták, akkor az e házasságból származó gyerekeket Weinstock recte Abramofskynak vagy Abramofsky false Weinsteinnek fogják nevezni. Fiuk a Leib Nachmann keresztnévet kapta, de mivel ez a név bonyolult, és esetleg tenyérbe mászónak találhatják az emberek, inkább Leónak hívatja magát. Vagyis: Leib Nachmann alias Leo Abramofsky false Weinstock.

Az ilyen nevek csak problémákat okoznak a rendőrségnek, és a rendőrség nem szereti a problémákat. De ez nem elég, még a születési dátumok sincsenek rendben. És persze általában az összes okmányuk elégett. (Tudjuk, hogy a kis galíciai, litván vagy ukrán helységekből csak úgy fel szoktak gyulladni az anyakönyvi hivatalok.) Nem rendelkeznek semmiféle papírral. Nem tisztázott az állampolgárságuk. És tovább bonyolították a kérdést a háború és a versailles-i békék. Hogy is jött maga át a határon? Útleveél nélkül? Vagy hamis útleveéllel? Hát, akkor nem is úgy hívják, ahogy hívják. Olyan sok nevet megadott, hogy azok már eleve gyanúsak, és itt az objektív bizonyíték, hogy tényleg hamisak.

Visszaküldjük hát – egyszer, kétszer, háromszor. Majd csak rájön a zsidó, hogy nincs más választása, mint hamis adatokat megadni, hogy igaznak látsszanak. Egy névre kell korlátoznia magát, ami ugyan valószínűleg nem az övé, de legalább hihető. A rendőrség arra ösztönözte a keleti zsidókat, hogy a valós, de kusza körülményeiket kitalált, de rendezettekkel palástolják. És akkor még csodálkoznak rajta, hogy a zsidók hajlamosak hamis adatok megadására. A rendőrség naiv követeléseiben azonban eddig senkinek sem szúrtak szemet” (Roth [1927] 1985: 41–42).

Zygmunt Bauman társadalomelméletéhez kapcsolódva azt mondhatjuk, hogy a modernitás projektje az egyértelműség és a rend létrehozása volt. Ez azonban az újabb és újabb purifikálási kísérletek veszélyét rejti magában, hiszen meg kell szabadulni a projekt zavaró tényezőitől, mindentől, ami nem passzol bele a sémákba ([1991] 1992). A németek esetében a rendteremtési és osztályozási kísérletek ismeretes módon a faji ideológia, az üldözés és a szisztematikus megsemmisítés rémületébe torkollottak. Az elkülönítés a túlélők egész életére rányomta a bélyegét. Egyikük, Helge Domin írta a *Mit leichtem Gepäck* (Könnyű poggyász) című versében:

„Ne szokd meg.
Nem szabad megszoknod.
A rózsza – rózsza.
De az otthon –
nem otthon” (Domin 1962: 49).

De térjünk vissza Baumanra. A modernitás az egyértelműség és rend ígérétevel lépett fel – és bár könnyen meglehet, hogy ideig-óráig sikerült is elfojtania az ambivalenciákat, élelenségeket és bizonytalanságokat, tartósan sohasem fogja tudni eltüntetni őket. Sőt éppen a saját dinamikájából adódóan mindig újabb és újabb ambivalenciákat hoz létre. Már régóta nem csak a zsidók vándorolnak. A modernitás alatt a politikai átrendeződések, a szegénység, az éhezés, az erőszak és az üldözés tévelygők, menekültek és vándorlók millióit hozták mozgásba az egész világon. Ez az egyik fő oka, hogy az életpálya bizonytalansága válik a modernitás meghatározó jellemzőjévé, mi több, alapvető társadalmi tapasztalatává.

Az életrajzbeli bizonytalanságok kényelmetlenséget okozhatnak, irritálóak, zavaróak lehetnek. Könnyen meglehet, hogy az ilyen körülmények között élő emberek félnékké válnak, és szenvedélyesen hasonulni akarnak a többséghez, de az ellenkező eset is elképzelhető: a bizonytalanságok felszabadítják és fogékonyra teszik őket az újféle tapasztalatokra és nézőpontokra. A helyzetek szétszabdaltsága az „ihlet” forrásává válhat, ahogy azt már Kafka is kifejtette a korabeli fiatal írók generációjával – és nyilván saját életével – kapcsolatban.²⁸ Manapság hasonló helyzetben vannak azok az írók, akik a volt brit birodalom legkülönbébb szegleteiből származnak. Az utóbbi években szó szerint meghódították az angol irodalmat – ők azok, akik képesek szakítani az uralkodóvá vált unalommal és fáradt szépszissel, akik „ragyogó színeikkel, furcsa ritmusaikkal és idegen nézőpontjaikkal átalakítják” az angol nyelvet (Iyer 1996: 9).

„Londonban minden évben, a Booker-díj kiosztásakor megünneplik az irodalmi hagyományokat. [...] 1981-ben Salman Rushdie modern Indiáról írt mozgalmas, sokszereplős eposza, *Az éjfél gyermekei* kapta az elismerést. Az azóta eltelt években

---

28 Kafka az 1921. júniusi keltezésű Max Brodnak címzett levelében írta a fiatal zsidó írókkal kapcsolatban: „el, csak el a zsidóságtól, többnyire az apák homályos egyetértésével (ez a homály volt a felháborító), erre törekedtek csaknem mind, akik németül kezdtek írni, ezt akarták, ám a hátsó lábacskaikkal még ott ragadtak az apa zsidóságában, a két mellsővel pedig nem találtak új talajt. Ezen kétségbeestek, s máris megvolt az ihletük” (Kafka [1958] 1981: 695). [Az idézetet Tandori Dezső magyarította – *a ford.*]

többek között két ausztrált, egy maori ősókkal rendelkező új-zélandit, egy dél-afrikait, egy lengyel származású író, egy nigériait, egy otthonától távol élő japánt, egy írt és egy skótot ért ugyanez a megtiszteltetés. [...]

A húszezer font jutalommal járó díjat 1992-ben két személy kapta. Egyikük, Barry Underwood, angol, aki finn nőt vett feleségül és Olaszországban él. [...] A másik díjazott, Michael Ondaatje, Srí Lankán született, indiai, holland és angol ősök leszármazottja. Nagy-Britanniában végezte iskoláit, és már jó ideje Kanadában lakik, miközben testvérei a világ négy kontinensén élnek. [...] Öt nappal korábban pedig Derek Walcott kapta az irodalmi Nobel-díjat. A költő Saint Lucián született, afrikai, holland és angol felmenői vannak. Manapság Boston és Trinidad között ingázik; »megosztott felügyelet alatt álló gyerek vagyok« – mondja magáról” (Lyer 1996: 9).

Ezt az újonnan létrejött csoportot Salman Rushdie, aki maga is köztük tartozik, *'translated men'*-nek: 'lefordított, áthelyezett emberek'-nek nevezte el. Ondaatje Booker-díjas könyve pedig kifejezetten a posztkoloniális lelkek eme új „neméről” szól, azokról a „nemzetközi fattyúkról”, akiket a következőképp jellemez: „megszülettünk valamelyik országban, és egy másikban élünk. Egész életünkben azért küzdünk, hogy visszatérhessünk szülőföldünkre, vagy fordítva, hogy végképp elszakadhassunk tőle” (Ondaatjeet idézi Lyer 1996: 10). „Kötőjeles léttel” (i. m.: 12) bírnak: abban reménykednek, hogy sikerülhet a világok közötti egyensúlyozó mutatvány, és képesek lesznek a legkülönbözőbb hagyományokból kiválogatni a számukra szükséges vagy kívánatos elemeket. „Nem a gyarmati munkamegosztás, hanem a második világháború után keletkezett nemzetközi kultúra hozta létre [őket]. Ahhoz a közönséghez szólnak, amely ugyanolyan vegyes származású és gyökértelen, mint ők maguk. Annak az új posztimperiális viszonyrendszernek a teremtői és teremtményei”, amelyben kontinensek és kultúrák keverednek egymással (i. m. 11).

„Mindannyian olyan keresztutakon foglalták el hídfőállásaikat, ahonnan megfigyelhetik és értelmezhetik az egyre kisebbé, egyre mobilabbá és meghatározhatatlannabbá váló globális falunkat. Kik ők? Például az az indiai író, aki egy olyan Londont ír le, ami jobban hasonlít Mumbaihoz, mint az magára; vagy azok a japán regényírók, akik nem bírják a japán regényeket; kínai írónők, akik arról a Kínáról írnak, amit már csak nagymamák elbeszéléseiből ismernek. Mind »kételtűek«, de nem abban az értelemben, hogy van egy régi és egy új otthonuk, hanem inkább azért, mert két »félleg-meddig otthonuk« van. Meghatározhatatlanságuk mindannyiuk meghatározó jegye” (Lyer 1996: 12).

Ezért nem véletlen, hanem inkább szükségszerű, hogy a többszörös hazával rendelkező szerzők hagyományában a regények központi kérdése az identitás: „központi témájuk

az anyaországok és anyanyelvek között tépelődők kényes helyzete. Bharati Mukherjee *not quite*-oknak hívja a nem teljesen odatartozó, nem egyértelműen meghatározható személyeket” (Iyer 1996: 13). Joan Riley (1985) regénye, az *Unbelonging* (Sehova se tartozás) rájuk utal, olyan emberekre, akiknek életrajzában például jamaicai, angol és amerikai utak keresztezik egymást. Ebből olyan identitások jönnek létre, amelyek Salman Rushdie szerint „egyszerre plurálisak és partikulárisak” (Rushdie-t idézi Iyer 1996: 13).

Szociológiai szempontból azt mondhatnánk, hogy a globális falu ezen új lakosait nem morzsolják szét a folyamatos besorolási kísérletek, hanem épp ellenkezőleg: ezekből az állandó súrlódásokból nyerik erejüket. A szerencsés esetek az individualizációs folyamatok pozitív, sikeres kimenetelű oldalát, a „kockázatos szabadságban” rejlő lehetőségeket példázzák (Beck és Beck-Gernsheim 1994). Az életrajzi bizonytalanságnak tehát két oldala van. Tehertétellé válhat, de felszabadító is lehet: a merev kategóriákkal való játékos bánásmóddra, az éles megfigyelőképesség kialakítására készíthet, de a lehető legveszélyesebb fegyver, a nevetés forrásává is válhat. „Rendzavarók” válnak belőlük (nem véletlen az sem, hogy Marcel Reich-Ranicki (1973) e fogalmat használta a zsidók német irodalomban betöltött szerepének leírására). Múltbéli és jelenkori példák is illusztrálhatják e megnevezés jogosságát. Vizsgálatok mutatták ki például, hogy a „vegyes családokban” élők partnereik és gyerekeik által mennyire másképpen tapasztalják meg a világot, hogyan kezdik másképp érzékelni környezetüket, és küzdenek a megszokott gondolkodási sémák ellen (Rosenblatt et al. 1995: 215-től; Alibhai-Brown és Montague 1992). Megtanulják, hogy ne csak a nyílt diszkriminációt lássák, hanem azt a néma előítéletekből, ki nem mondott értékelésekből és nem tudatos korlátoltságokból szőtt finom szövédéket is, amely magától értetődő módon hálózza be mindennapjainkat. Vagy – hogy múltbéli példát említsünk – felidézhetnénk a Rosenstrasse-i nőknek a náccal szembeni látványos és sikeres tiltakozó akcióját is (Stolzfus 1989, 1996; Jochheim 1993; Spiegel 1993). Sok száz vegyes házasságban élő, legtöbb esetben „árja” nő kelt fel ekkor. 1943 februárjában, amikor elrendelték férjeik és gyermekeik deportálását, gyülekezni kezdtek az utcákon, és napokon keresztül, kitaratóan, szavalókórusokkal követelték hozzátartozóik szabadon bocsátását. És megjelentek az őket támogató szintén „árja” rokonaik és barátai is. Nagyon sokféle ember bukkant fel a feleségeken kívül is: igazi nagy tekintélyű, törzsökös berliniek, nemesek, egy Wehrmacht-egyenruhát viselő katona, sőt még egy, a náci párt aranyjelvényét²⁹ viselő nő, Potsdam polgármesterének felesége is, akinek nővére szintén zsidó férfihoz ment feleségül.

E példákon végigtekintve kezd világossá válni, hogy a különböző kultúrák és nemzetek között mozgó emberek miért is jelentenek (legalábbis bizonyos értelemben) problémát a társadalmi rend számára. „Lázadozásra” adhatnak példát, magatartásukkal másokat is megfertőzhetnek. Emiatt „megbízhatatlanok” és gyanúsak. Veszélyes hordák, az

---

29 A Deutscher Orden és a Blutorden után az NSDAP harmadik legfontosabb kitüntetése – *a ford.*

ellenállás szálláscsinálói, hiszen képesek fittyet hányni a hagyományos korlátokra, és mást is megpillantani, mint ami közvetlenül adott, mint ami elő van írva számukra. Képesek felismerni a fennálló viszonyok önkényességét, tetszőlegességét, sőt véletlenszerűségét – ellen tudnak állni a megszokás hatalmának. Ez már szubverzió: emiatt kényelmetlenek a rendszer számára.

Lehet, hogy épp ők, a sehova se tartozók azok, akik le tudják rombolni a „szolgaság acélkemény építményét”³⁰ Ez aztán már végképp illetlen, sőt megbocsáthatatlan lenne – ha sikerülne.

Fordította: Berger Viktor

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aichinger, Ilse (1978): *Die größere Hoffnung*. Fischer.

Alibhai-Brown, Yasmin – Anne Montague (1992): *The Color of Love. Mixed Race Relationships*.
Virago.

Amery, Jean ([1978] 1986): Jean Amery. In: *Mein Judentum*. Szerk.: Schultz, Hans Jürgen.
Deutscher Taschenbuch-Verlag: 67–76.

Bade, Klaus J. (1992): Paradox Bundesrepublik: Einwanderungssituation ohne
Einwanderungsland. In: *Deutsche im Ausland. Fremde in Deutschland. Migration in
Geschichte und Gegenwart*. Szerk.: Uő. Beck: 391–410.

Bauman, Zygmunt ([1991] 1992): *Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*.
Junius.

Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (szerk.) (1994): *Riskante Freiheiten.
Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Suhrkamp.

Ben-Horin, Meir (1963): Intermarriage and the Survival of the Jewish People. In:
Intermarriage and Jewish Life. A Symposium. Szerk.: Cahnmann, Werner J. Theodor
Herzl Foundation: 38–50.

---

30 Stahlhartes Gehäuse der Hörigkeit: két Max Weber-i kifejezés összevonása. Egyik összetevője, az 'acélkemény építmény' (*stahlhartes Gehäuse*), *A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében* (Gondolat, [1904–1905] 1982: 287) szerepel, ahol is a szerző a gépi alapokon szerveződő (és ezért a protestáns etikát már nélkülözni tudó) kapitalizmus struktúráinak megmerevedésére utal. A másik kifejezés a 'szolgaság háza' (*Gehäuse der Hörigkeit*), amely – hasonló felhangokkal – a politika szférájára és a bürokráciára vonatkozik (vö. Max Weber: Zur Lage der bürgerlichen Demokratie. In: *Rußland*. Interneten: <http://www.zeno.org/Soziologie/M/Weber,+Max/Schriften+zur+Politik/Zur+Lage+der+b%C3%BCrgerlichen+Demokratie+in+Ru%C3%9Fland> [Letöltve: 2011.06.02.] – *a ford.*

- Braach, Mile ([1992] 1994): *Rückblende. Erinnerungen einer Neunzigjährigen*. Fischer.
- Brückner, Peter (1980): *Das Abseits als sicherer Ort. Kindheit und Jugend zwischen 1933 und 1945*. Wagenbach.
- Davis, James F. (1991): *Who is Black? One Nation's Definition*. The Pennsylvania University Press.
- Der Spiegel* (1993). No. 8.: 58–68.
- Der Spiegel* (1996a). No. 22.: 22–25.
- Der Spiegel* (1996b). No. 25.: 19.
- Domin, Hilde (1962): *Rückkehr der Schiffe. Gedichte*. Fischer.
- Domin, Hilde ([1978] 1986): Hilde Domin. In: *Mein Judentum*. Szerk.: Schultz, Hans Jürgen. Deutscher Taschenbuch-Verlag: 88–99.
- Focus* (1997). No. 7.: 68–71.
- Gates, Henry Louis (1995): *Colored People*. Viking.
- Gross, Leonard (1983): *Versteckt. Wie Juden in Berlin die Nazi-Zeit überlebten*. Rowohlt.
- Habermas, Jürgen (1985): *Die neue Unübersichtlichkeit. Kleine Politische Schriften V*. Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1992): *Faktizität und Geltung*. Suhrkamp.
- Hallson, Fridrik (1996): Lebensweltliche Ordnung in der Metropole. In: *Die bedrängte Toleranz. Ethnisch-kulturelle Konflikte, religiöse Differenzen und die Gefahren politisierter Gewalt*. Szerk.: Heitmeyer, Wilhelm – Dollase, Rainer. Suhrkamp: 271–312.
- Hecht, Ingeborg (1984): *Als unsichtbare Mauern wuchsen. Eine deutsche Familie unter den Nürnberger Rassengesetzen*. Hoffmann und Campe.
- Heine-Wiedemann, Dagmar – Ackermann, Lea (1992): *Umfeld und Ausmaß des Menschenhandels mit ausländischen Mädchen und Frauen*. Kohlhammer.
- Heller Ágnes (1994): Die Zerstörung der Privatsphäre durch die Zivilgesellschaft. In: *Ästhetik und Kommunikation*, Vol. 23., No. 85–86.: 23–35.
- Hermann, Helga (1995): Ausländische Jugendliche in Ausbildung und Beruf. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vol. 43., No. 35.: 23–29.
- Hradil, Stefan (1995): Die Sozialstruktur Deutschlands im europäischen und internationalen Vergleich. In: *Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland*. Szerk.: Schäfers, Bernhard. Enke: 286–321.
- International Herald Tribune* (1996). No. 20–21.: 5.
- Iyer, Pico (1996): The Empire Writes Back. Am Beginn einer Weltliteratur? In: *Neue Rundschau*, Vol. 107., No. 1.: 9–19.
- Jochheim, Gernot (1993): *Frauenprotest in der Rosenstraße. „Gebt uns unsere Männer wieder“*. Ed. Hentrich.
- Kafka, Franz ([1958] 1981): *Naplók, levelek. Válogatás*. Európa.

- Kleiber, Lore – Gömusay, Eva-Maria (1990): *Fremdgängerinnen. Zur Geschichte binationaler Ehen in Berlin von der Weimarer Republik bis in die Anfänge der Bundesrepublik*. Ed. CON.
- Knopf, Michael (1995): Die späte Identitätskrise des deutschen Bürgers W. In: *Süddeutsche Zeitung*, No. 26–27.: 53.
- Kohlhaas, Irene (1996): Cím nélkül. In: *Der Spiegel*, No. 22.: 25.
- Kureishi, Hanif (1990): *The Buddha of Suburbia*. Faber and Faber.
- Landmann, Michael ([1978] 1986): Michael Landmann. In: *Mein Judentum*. Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Lenz, Ilse – Ramil-Weiss, Norma – Thiemann, Heidi (1993): *Internationaler Frauenhandel. Eine Untersuchung über Prostitution und Heiratshandel in Nordrhein-Westfalen*. Ministerium für die Gleichstellung von Frau und Mann des Landes Nordrhein-Westfalen.
- Mamme, Ulrich – Schiener, Rolf (1996): Das BiB-Aussiedlerpanel – Methodische Überlegungen zur Repräsentativität. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, Vol. 21., No. 2.: 145–170.
- Mecheril, Paul – Teo, Thomas (szerk.) (1994): *Andere Deutsche. Zur Lebenssituation von Menschen multiethnischer und multikultureller Herkunft*. Dietz.
- Mulisch, Harry ([1992] 1995): *Die Entdeckung des Himmels*. Rowohlt. [Magyarul: *A menny felfedezése*. Cartaphilus, 2008.]
- Monath, Hans (1995): Sie sind ja gar kein Deutscher! In: *Die Tageszeitung*, július 27.: 1.
- Morley, John David (1995): Inländer und Ausländer. Amerika wird ethnisch kartographiert. In: *Süddeutsche Zeitung*, április 28.: 11.
- Neckel, Sighard (1997): Die ethnische Konkurrenz um das Gleiche. Erfahrungen aus den USA. In: *Was hält die Gesellschaft zusammen?* Szerk.: Heitmeyer, Wilhelm. Suhrkamp: 255–275.
- Nuscheler, Frank (1995): *Internationale Migration. Flucht und Asyl*. Leske und Budrich.
- Oberlaender, Franklin A. (1996): „Wir aber sind nicht Fisch und Fleisch“. *Christliche „Nichtarier“ und ihre Kinder in Deutschland*. Leske und Budrich.
- Oguntoye, Katharina – Opitz, May – Schultz, Dagmar (szerk.) (1992): *Farbe bekennen. Afrodeutsche Frauen auf den Spuren ihrer Geschichte*. Fischer.
- Pries, Ludger (1998): Transnationale soziale Räume. Theoretisch-empirische Skizze am Beispiel der Arbeitswanderungen Mexiko-USA. In: *Perspektiven der Weltgesellschaft*. Szerk.: Beck, Ulrich. Suhrkamp: 55–86.
- Reich-Ranicki, Marcel (1973): *Über Ruhestörer. Juden in der deutschen Literatur*. Piper.
- Riley, Joan (1985): *The Unbelonging*. Women's Press.

- Rogge, Heinz (1965): Das Problem des Übertritts farbiger Amerikaner in die weiße Gesellschaft. In: *Soziale Welt*, Vol. 17., No. 2.: 151–166.
- Rosenblatt, Paul C., – Karis, Terri A. – Powell, Richard D. (1995): *Multiracial Couples. Black & White Voices*. Sage.
- Rosenstrauch, Hazel (szerk.) (1988): *Aus Nachbarn wurden Juden. Ausgrenzung und Selbstbehauptung 1933–1942*. Transit.
- Roth, Joseph ([1927] 1985): *Juden auf Wanderschaft*. Kiepenheuer und Witsch.
- Schmalz-Jacobsen, Cornelia – Hansen, Georg (szerk.) (1997): *Kleines Lexikon der ethnischen Minderheiten in Deutschland*. Beck.
- Schneider, Richard Chaim (1995): Minorität und Minoritäten. Schwarze Juden in den USA. In: *Süddeutsche Zeitung*, jülius 3.
- Schoeps, Julius H. (1996): Ostjuden unerwünscht? In: *Allgemeine Jüdische Wochenzeitung*, jünius 27.: 1.
- Schuhler, Juliane (1992): *Ich bin weder schwarz noch weiß, ich bin kunterbunt. Porträt über Amadeo Richardson*. (A Bayerischer Rundfunk dokumentumfilmje.)
- Schultz, Hans Jürgen (szerk.) ([1978] 1986): *Mein Judentum*. Deutscher Taschenbuch-Verlag.
- Selig, Wolfram – Seligmann, Richard (1983): *Ein jüdisches Schicksal*. Stadtarchiv München.
- Spickard, Paul R. (1989): *Mixed Blood. Intermarriage and Ethnic Identity in Twentieth-Century America*. University of Wisconsin Press.
- Statistisches Bundesamt (szerk.) (1995): *Im Blickpunkt. Ausländische Bevölkerung in Deutschland*. Metzler und Poetschel.
- Stolzfus, Nathan (1989): „Jemand war für mich da“. Der Aufstand der Frauen in der Rosenstraße. In: *Die Zeit*, No. 30. (jülius 21.): 9–13.
- Stolzfus, Nathan (1996): *Resistance of the Heart. Intermarriage and the Rosenstrasse Protest in Germany*. W. W. Norton.
- SZ-Magazin* (1995): November 24.: 4.
- Teo, Thomas (1994): „... ich muß mich nicht entscheiden, ich bin beides...“. Zur entwicklung und Sozialisation bi-/multirassischer Identität. In: *Psychologie und Multikulturelle Gesellschaft. Problemanalysen und Problemlösungen*. Szerk.: Thomas, Alexander. Verlag für Angewandte Psychologie: 82–93.
- Tizard, Barbara – Phoenix, Ann (1993): *Black, White or Mixed Race? Race and Racism in the Lives of Mixed Parentage*. Routledge.
- Thränhardt, Dietrich (1995): Die Lebenslage der ausländischen Bevölkerung in der Bundesrepublik Deutschland. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Vol. 43., No. 35.: 3–13.
- Walk, Joseph (szerk.) (1981): *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Maßnahmen und Richtlinien – Inhalt und Bedeutung*. C. F. Müller.

White, Walter Francis ([1948] 1995): *A Man Called White. The Autobiography of Walter White*.
The University of Georgia Press.

Manfred Prisching

„VÁSÁROLOK, TEHÁT VAGYOK”: A SZEMÉLY A KAPITALIZMUSBAN

Eredeti tanulmány: Prisching, Manfred (2010): „Ich kaufe, also bin ich”: Die Person des Kapitalismus. In: *Kapitalistischer Realismus. Von der Kunstaktion zur Gesellschaftskritik*. Szerk: Neckel, Sieghard. Campus: 232–255.

A tanulmány fő célkitűzése, hogy rámutasson fogyasztás, identitás és kapitalizmus néhány jellemző összefüggésére. A szöveg alaphipotézise szerint napjainkban az egyének *animal consumens*ként, azaz fogyasztó állatként határozhatóak meg, a fogyasztás ugyanis a nagy narratívák megroppanása és az ideológiák kiüresedése után a huszadik század második felére átvette a fő identitásképző erő szerepét. Ezt a korszakot – a második modernitást – nagyfokú individualizálódás jellemzi: az identitásbarkácsolás állandó folyamata az egyén egyediségének, különbözőségének és hitelességének megkonstruálására irányul. A fogyasztás végső soron mint kommunikációs eszköz van jelen napjainkban: az egyéni identitások szimbolikus megjelenítése tekinthető a vásárlás és a fogyasztás fő feladatának. A tanulmány második fele egyrészt azt kívánja feltárni, hogy milyen értékvonzatai vannak ennek a jelenségnek, másrészt pedig arra keresi a választ, hogy milyen társadalmi környezet szükséges identitás és fogyasztás ezen módjainak fenntartásához és újratermeléséhez. A szerző a „kétdimenziós társadalom” fogalmával írja le a napjaink fogyasztói kapitalizmusát, aminek fő tendenciájaként a konformista individualizmust jelöli meg.

Filozófusok és antropológusok sokasága törte azon a fejét, hogy miképp lehetne meghatározni az embert. Olyan elnevezések születtek, mint a hiánylény¹, a szimbolikus állat² vagy a *zoon politikon*³; elszánt viták folytak arról, hogy vajon a kreativitás vagy a nyelvhasználat az elsődleges jegye az embernek, hogy *animal ridens*nek (nevető állat), *animal religious*nek (vallásos állat), vagy mégis inkább valami másnak tekintsük. Ha még egyszer át akarnánk gondolni ezt a több évszázados gondolkodási tradíciót, akkor megnyugvással tapasztalhatjuk, hogy a kapitalizmus valóságának körülményei közepette az ember végre önmagára talált, és találóan leírható mint *animal consumens* (fogyasztó állat) és *animal emens* (vásárló állat). E korszakban elsősorban fogyasztóként⁴ létezik. Vásárolok, tehát vagyok.

---

1 Hiánylény, mivel nem rendelkezik ösztönökkel, és önmagát kell felépítenie. Lásd: Gehlen (1976) – *a ford.*

2 *Animal symbolicum*: az ember ama képességére utal, hogy szimbólumokat termeljen, értelmezzen, és hogy e jelek alapján folytassa életét. Ernst Cassirer filozófiai antropológiájának kulcsfogalma, amit a *Philosophie der symbolischen Formen* című művében fejtett ki – *a ford.*

3 Kb.: társas lény – Arisztotelész kifejezése – *a ford.*

4 Az alábbiakban – a korszellemnek megfelelően – megpróbálom mindkét nemet nyelvileg is megjeleníteni, bár néhány helyen, legyen az bármily fájdalmas is, kénytelen leszek meghajolni a hagyományos kifejezésmódok konvenciói előtt. Természetesen ekkor is mindkét nemre vonatkoznak az elmondottak. Magától értetődő, hogy amikor fogyasztóról beszélek, akkor is mindkét nemet szem előtt tartom (bár épp ez az a terület, amelynek empirikus kutatása során némileg nagyobb figyelem

E tézis könnyen félreérthető, mint olcsó kultúrákritika, ami fanyalgó moralizálásával el akarja rontani az emberek örömét. Nem teljesen jogtalanul szegezhetnék szembe velem, hogy mi értelme e torz puritánságnak, ezen irigy mentalitásnak, miért kell folyton pocskondiázni azt, ha jól érzik magukat az emberek? Végre magunk mögött tudhatjuk a hiány évszázadait, és kiszélesedett a lehetőségek köre (persze: néha butaságok is becsúsznak emiatt); mégis mi szükség van arra a zsémbességre, amivel a savanyú képű kritikusok viszsza akarnak küldeni mindenkit a nélkülözés és lemondás korszakába? Egyáltalán: ki jogosította fel őket erre? Hiszen nem kényszer a fogyasztás, és egyáltalán: mi alapján döntenek ezek az okoskodók, hogy mik a „hamis”, és mik a „valós” szükségletek?

Ezek a józan paraszti ész diktálta egyszerű gondolatok persze cizellálhatók bizonyos – a kapitalizmus valósága helyett az eszmei kapitalizmus (*kapitalistischer Idealismus*) szintjén mozgó – liberális filozófiai és piacgazdasági érvekkel. Az ilyen okoskodás nem is teljesen légből kapott. Mindazonáltal figyelmen kívül fogom hagyni mind a fogyasztó szuverenitásával, mind az elidegenedés filozófiai kérdéseivel és a valódi szükségletekkel kapcsolatos hagyományos vitát. Írásomban egyfelől szerényebb célokat próbálok megvalósítani, másfelől viszont témám némileg szélesebb az említett viták perspektívájánál. A *klasszikus fogyasztáselméletek* különböző változatai két fő csoportba sorolhatók. Bár e két vonulat talán még mindig tartogat néhány olyan érvet, ami releváns lehet a jelenkori társadalmak megértése szempontjából, mégis egy harmadik útra fogok javaslatot tenni. Ennek során a *kordiagnózis* fegyvertárát fogom igénybe venni.

A kordiagnózis műfajának – különböző tudásszociológiailag felfejthető okokból kifolyólag – tiszteletre méltó hagyományai voltak a német nyelvű társadalomtudományokban, azonban a második világháború után valami miatt elhalni látszott e tradíció. Csupán az utóbbi két évtizedben vált ismét népszerűvé, olyan szerzők munkássága által,

---

vetül a nőkre). Az is mindenképp megemlítendő, hogy ezen írás, szembemelve a korszellemmel, csakis a tudománynak kötelezte el magát, és semmiféle nem tudományos területéről származó finanszírozás nem szolgált alapjául. [A szerző arra utal, hogy a német nyelvben a főnevek eltérő névelőkkel rendelkeznek. Egyes számban hím-, nő- és semlegesnemű névelők léteznek, így néhány főnév inkább „férfias”, míg mások „nőiesek”. Prisching amiatt kényszerült magyarázkodásra, hogy a fogyasztót csak a hímnemű változatában szerepeltette (der Konsument). Megoldási kísérlete alapján a tanulmány több helyén úgy jár el, hogy a hímnemű névelővel rendelkező főnév után az „-in” képzővel ellátott nőnemű főnevet is szerepelteti. Például később: „*der Konsument, die Konsumentin*”, amit magyarul fogyasztónak és fogyasztónőnek lehetne fordítani. Mivel a magyar nyelvbe nincsenek ilyen mélyen belekódolva a nemi különbségek (hiszen nincsenek eltérő nemű névelőink), és mivel – ahogy az előbbi példa is mutatja – meglehetősen erőltetett lenne az ilyen tartalmak magyarra való átültetése, a fordítás során a megszokott, nemileg semleges forma mellett döntöttem. Tehát: fogyasztók és fogyasztónők helyett csak fogyasztók – *a ford.*]

mint Ulrich Beck, Anthony Giddens, Zygmunt Bauman, Gerhard Schulze, Peter Gross, Ronald Hitzler, Sighard Neckel, Peter L. Berger, Luc Boltanski, Winfried Gebhardt, Robert Hettlage, Karl Otto Hondrich, Axel Honneth, Christopher Lasch, Thomas Luckmann, Daniel Bell, George Ritzer, Hartmut Rosa, Uwe Schimank, Richard Sennett stb. Amennyiben nem önkényes e szerzők leírása a „posztmodernitásról”, a „második modernitásról” vagy a „reflexív modernitásról”,⁵ vagyis ha megállapítható a kordiagnosztikai társadalomtudomány közös magva, amivel kapcsolatban konszenzus áll fenn, akkor olyan eszközkészletre tehetünk szert, amellyel talán jobban tudjuk megérteni a fogyasztók vásárlói magatartását a reálisan létező kapitalizmus viszonyai között.

ÚTBAN A FOGYASZTÓI TÁRSADALOM FELÉ

A PRESZTÍZSALAPÚ MODELL

A fogyasztással – csakúgy, mint a társadalomtudományok bármely más témájával – kapcsolatban sok eltérő jellegű elmélet született. Mégis: ha szigorúan járunk el, akkor két csoportra oszthatók, majd kiegészíthetők egy harmadik típusú modellel. Az egyik vonulat Thorstein Veblen hívalkodó fogyasztás tézisével fémjelezhető ([1899] 1975), mely szerint az emberek azért vásárolnak, hogy kiemelkedjenek, és elkülönüljenek másoktól⁶. Folyton másokhoz hasonlítják önmagukat, az irigység vezérli őket: mindig egy kicsivel többet akarnak, a fogyasztás célja a presztízs megszerzése, hogy *túllicitáljanak* másokon. Ma már nyilván nem a hívalkodó dologtalanság és a demonstratív henyélés a legfontosabb jel, ami e tartalmakat kommunikálja, hiszen ehhez stabil társadalmi környezetre lenne szükség, mert csak ekkor véteti könnyen észre magát a dologtalanság. A mobil és sebesen változó társadalmakban a fogyasztás gyorsabban és megbízhatóbban látja el ezt a feladatot, mint a dologtalanság. Akkor sárgulnak el az irigységtől a szomszédok, ha az olyan státuszszimbólumokat látják, mint a legnagyobb lóerővel rendelkező autó, a legterebélyesebb

---

5 Nem fogok belemenni abba a vitába, hogy a jelent a modernitás folytatásának és kibomlásának, vagy pedig az átalakulási folyamatok hatására új korszaknak kell-e tekintenünk, amely korszakot aztán különböző szemszögből késő modernitásnak, posztmodernitásnak, második vagy reflexív modernitásnak lehet elnevezni. Természetes, hogy a folytonosságot és a radikális váltást hangsúlyozó tudósok vitában állnak egymással, de ezek mégis inkább csak hangsúlybeli különbségek – vagyis a tudományos üzemre jellemző versenyből, nem pedig magukból a tényállásokból következnek.

6 Az említett könyvről szóló recenziót lásd a *Fordulat* 14. számában – a szerk.

úszómedence vagy a legújabb szandál. Ilyen funkciót tölt be a tiniknél a legmenőbb mobil, a középosztálynál a török tengerparton való nyaralás, a felső középosztály számára a dizájner nappali, valamint a hierarchia csúcán a háztartási személyzet tartása.

Pierre Bourdieu munkái a habitus, a legitim ízlés, az elkülönült és megkülönböztető (distinktív) jelek rendszerének elemzésével ezen elméleti irányzat kései példáit jelentik (Bourdieu [1979] 1987). Nála azonban egy új fontos elem is hozzákapcsolódik a vebleni modellhez. Veblen számára még egyértelmű volt, mi is számít jelnek: minden, ami nagyobb, több, drágább és újabb. Bourdieu szerint azonban az összes fogyasztási cikk szimbolikus jelentésekkel terhelt, ami miatt szükség van egy fogyasztással kapcsolatos *szakértelemre*, hogy a jelek befogadói helyesen tudják értelmezni a kódolt üzenetet. Mindez annál bonyolultabbá válik, minél inkább áttérünk Bourdieu viszonylag egyszerűen átlátható megkülönböztetésekkel jellemezhető világából az életstílus- és milió kutatások hiperdifferenciált világába, ahol a kommunikációs eszköztár alapján a társadalom 12–15 klaszterre bomlik szét (Hartmann 1999; Garhammer 2000; Meyer 2001); vagy abba a generációs különbségekre épülő világba, ahol a '68-asok különülnek el a Golf-nemzedéktől és az ezredforduló generációjától (Strauss és Howe 1991); vagy egyszerűen egy olyan világba, ahol a társadalom szétesik különféle ifjúsági és felnőtt szintekre (Hurrelmann 2006; Hitzler et al. 2008). Ennek ellenére mindegyik elképzelésben közös az alapgondolat, miszerint mindenki demonstratívan szeretne fogyasztani, hogy lepipálja a többieket. A fogyasztók mottói: többel rendelkezem, enyém az igazán fontos, bennfentes vagyok, sikeres vagyok.

A MANIPULÁCIÓS MODELL

Míg a mikroökonómia „*homo oeconomicus*” képes teljesen racionális döntéseket hozni, addig a manipulációs modellekben, például Vance Packard 1950-es évek végén írt könyvében (Packard [1957] 1971), az ember tehetetlen áldozatként jelenik meg, aki nem is tudja, mit cselekszik. Packard anekdotaszerűen leplezte le a „rejtett rábeszélők” stratégiáit: a tudattalant befolyásoló pszichológiai módszereket, a szükségletek létrehozását és a csábítás módjait. Azóta finomítottak a módszereken, és a propaganda is mindenütt jelenlévővé vált. Nem menekülhetünk a reklámoktól. Már nem csupán újságokban, folyóiratokban vagy plakátokon, hanem minden elképzelhető helyen hirdetnek: képernyőkön, buszokon, villamosokon, asztalkendőkön, belépőjegyeken, színházakban és iskolákban.

A manipulációs elmélet nemcsak egyfajta eszközként szolgált a marketingesek feltörekvő csoportja számára, hanem egyfajta tehermentesítést is jelentett (ahogy jelent ma is) a fogyasztók számára, akik hajlamosak jól érezni magukat a manipuláció áldozatának szerepében. Vásárolni *muszáj*, nem megy másképp. Manipulálnak minket, ezért nem is mi vagyunk a tetteinkért felelősek. Még a lángelkű kritikusok is gyakran bedőlnek

annak az általános sopánkodásnak, miszerint nem léphetünk ki a fogyasztás bűvköréből, így pedig nem hajlandók tudomásul venni, hogy nem muszáj mindenben részt vennünk. Ezen elméleti hagyományban meglehetősen könnyen, szinte már vállvonogatva intenek búcsút még a saját ítélőerejüknek is. Nyilván nem nehéz lemondani a saját ítéletalkotó és megkülönböztető képességről sem, hiszen ebben az esetben is más a hibás. A manipulációs elmélet előrehaladott változatát fejtette ki Marcuse ([1964] 1990), aki igaz és hamis szükségletekről beszélt, valamint Horkheimer és Adorno ([1947] 1990), akik a kultúripart ostromozták átütő erővel.

AZ IDENTITÁSMODELL

Mára alapjaiban változtak meg a marketinges szakemberek indítékai: olyan fogyasztásra akarják rábeszélni az embereket, amiben kiemelt szerepet kapnak az identitások, szimbólumok, mítoszok, élmények és az érzések. Nem azért vesszük meg az új Nike cipőt, mert jó benyomást szeretnénk tenni másokra, hanem elsősorban azért, mert „jó érzéseket” közvetít, mert általa más emberré válhatunk, mert megváltoztatja a világhoz való viszonyunkat. A fogyasztásnak nem annyira a presztízsrre törekvés vagy a manipulált jelleg a lényege, hanem inkább az identitás keresése: a fogyasztás az emberré válás és az én megteremtésének egyik fontos eszköze.⁷

Mindezt meglehetősen nagy sikerrel ültetik át a marketingstratégiákba. Azonban ha meg akarjuk érteni, *miért* is működnek ezek az üzenetek, miért fogékonyak rá az emberek, és miért lehetnek sikeresek a reklámszakemberek, a korábbi elgondolásokon túllépő kordiagnosztikus vizsgálatokra van szükség. Az átfogó összefüggést, az egészet kell ugyanis szem előtt tartanunk: azt, ahogyan az emberek önmagukra és társadalmukra tekintenek; azokat a stratégiákat, amelyekkel identitásukat és a társadalomban elfoglalt helyüket létrehozzák. Ezért van szükség arra, hogy számba vegyük a jelenkor

---

7 A fogyasztás e három elméletét természetesen kapcsolatba hozhatjuk egymással, képtelenség lenne, ha egymást kizáró elgondolásokként kezelnénk őket. Az elmélet akkor is nagy szerepet tulajdonít a manipulációnak, ha az identitás áll a középpontban, hiszen a marketingszakembereknek megfelelő stratégiákat kell kialakítaniuk annak érdekében, hogy épp ezt a bizonyos terméket tüntessék fel olyan színben, mint ami fontos az identitás szempontjából – így a manipuláció nem is tűnt el. Hasonlóan: a másokkal való összehasonlítás és önmagunk kihangsúlyozása is fontos eleme az identitáselméletnek, ennyiben nem hagyja figyelmen kívül a hivalkodó fogyasztást sem. Megfigyelhető azonban egy hangsúlyeltolódás. A hatalmas úszómedencét elsősorban nem a szomszéd miatt építjük, hanem azért, mert újfajta életérzést hoz létre énmagunk számára, mert más emberré tudunk általa válni, mert más lesz tőle az életünk – persze az is igaz, hogy szeretnénk ezt az új identitásunkat kommunikálni is a szomszédjainknak, és jó benyomást kelteni.

értelmezésének nagy kísérleteit. Ekkor érthetjük meg, hogy mit is jelent a Nike cipő, miért nem csupán sportcipők, miért többek annál.

ÚTBAN A KÉSŐ MODERNITÁSBA

AZ EGYÉNEK ÉS A HITELESSÉGÜK

Kevés dologban értenek annyira egyet a társadalomtudósok, mint abban, hogy a jelenkor leginkább az *individualizáció*, a *pluralizálódás* és a *flexibilizáció* jelszavaival jellemezhető. Eszerint egyre kevésbé van szükség a készen kapott személyiségmodellekre és -mintákra, hiszen mindenki individuum, egy eredeti „egyedi darab”. „A »szocializáció« korábban azt jelentette, hogy olyanná váltak az emberek, mint a szüleik, példaképeik, tanáraik vagy a mestereik. Manapság a »szocializáció« önmagunk megtalálását jelenti: annak eldöntését, hogy kik is vagyunk, vagy kik szeretnénk lenni; életutunk és életstílusunk megtervezését – röviden: önmagunk »megteremtését«” (Abels 2006).

Ezért nem tartják ma már bolondnak a fiatalokat, ha felteszik a kérdést: ki vagyok, ki is akarok lenni? Mindenkinek összetéveszthetetlenül eredeti és hiteles terméként kell önmagát megformálnia és megjelenítenie, miközben az identitás létrehozása, mint önmagunk stilizálásának problémája, sok előfeltételhez kötött és nehéz feladattá válik. Hosszú előtörténete után⁸ az előző század hatvanas éveinek jóléti és szociális biztonságra épülő társadalmában következett be ismét egy erőteljes individualizációs hullám. Az eltérő életformák hirtelen már nem számítottak deviánsnak vagy a bolondság jeleinek, a másfajta életvezetésre törekvés a diákmozgalmak, a hippik és az alternatívok által megbecsült életprojektté lépett elő. E projekt, mely korábban csak a polgári családból származó ifjak számára volt adott lehetőség, széles körben elterjedt: mindenki egyedi akart lenni, és mindenkinek egyedinek kellett lennie (Junge 2002; Kron 2000). A luxusra

---

8 Az ember új koncepciójának és a benne foglalt új kötelezettségeknek természetesen hosszú előtörténete volt. A régre visszanyúló előzmények közé tartozik a középkori keresztény tanítás, amely nagyra értékelte az ember nélkülözhetetlen egyéni méltóságát; az individualitás érzékelése a korai modernitásban, a reneszánszban és a reformáció által; a felvilágosodás korszaka, amikor hozzákaptcsolták az egyénhez az ész autonóm használatának képességét; végül pedig a 19. és a 20. század fordulója, amikor a *Wandervogel* és a *Monte verità* mozgalmi, valamint a bohém kultúra a polgári világ korlátoltságát bírálva hirdették a szabadság eszméjét és a felszabadulás lehetőségét. A század első felének viharos története jelentősen beszűkítette az individuális életvezetés lehetőségeit: a jobb- és baloldali totalitárius berendezkedések még egyszer megpróbálták kényszerrel összehajszolni a szétesőben lévő társadalmakat (bár nem járhattak tartósan sikerrel). A háború utáni néhány évben másféle, főleg egzisztenciális problémák kerültek előtérbe.

épülő társadalmakban az individualitás és az identitás problémájának megoldása a sikeresnek tekintett élet kulcsává vált. Aki nem akar „másképp” élni, az egyszerűen vesztesnek számít: szürke konformistának.

A külső társadalmi struktúrák erodálódtak, és az egyének a cselekvési és gondolkodási minták egyre nagyobb tárházából választhatnak szabadon – és mindez egyre természetesebbé válik számukra. Azonban nemcsak *lehetőségük van* választani, hanem *rá is kényszerülnek*. Az identitás megtalálásának imperatívuszára úgy tekintenek, mint ami minden fiatal szocializációjának természetes velejárója, ezért lesz a többiek szemében mindenki furcsa, aki nem foglalkozott még 16 éves kora körül a „ki is vagyok én?” kérdéssel. Száz évvel ezelőtt még az elmezavar kategóriájába sorolták azokat, akik fel merték tenni ezt a kérdést, manapság megfordult a világ: épp azokkal kapcsolatban gondolják, hogy tévútra léptek, akik nem veszik komolyan a problémát (Giddens 1991).

Az individuum vált az „új emberre”. Számos – például keresztény, emancipatorikus vagy szocialista – utópia jövedolte meg és követelte az új embertípus eljövételét, ez azonban mind ez idáig váratott magára. Az ember 21. század eleji új, individualista koncepciója ezen utópiák sajátos változata, mely a klasszikus szocialista elgondolás fejtegetésére állítását jelenti. Míg a szocializmus „új embertípusa” a remények szerint elveszti minden individualista hajlamát, és feloldódik a szolidáris közösségben, addig az individualizálódás korszakában az „új embernek” le kell mondania minden kollektív identitásról, hogy saját maga lehessen. Az individuum szuverén, monáddá, egyedülálló műalkotássá, mindenféle elkötelezettség terhe nélkül szabadon repdeső, színpompás pillangóvá válik.

AZ ÉNLÉNY (ICHLING) ÉS A BENSŐSÉGES VILÁGA

Hogyan működik önmagunk megteremtésének eme projektje? A nagy elbeszélések és ideológiák már semmiféle receptet nem kínálnak arra, hogy hogyan lehetne végrehajtani ezt a nagy *human design*-projektet. E tekintetben az összes ideológia – a kereszténység, a szocializmus és a felvilágosodás – gyenge teljesítményt nyújt (Keupp és Bilden 1989), így – mivel nincs „kívül” semmi – a keresők befelé, létezésük alappillérei, lelkük mélységei felé fordulnak. A modernitás körülményei közepette az individualizálódás lényegében a *másoktól eltérő, „más” és hiteles identitás keresését* jelenti, ezen önzonosságot pedig a belső világban remélik az emberek fellelni. A második modernitás során az igaz identitás megtalálása nehéz, megterhelő, sőt lényegében lehetetlen feladattá válik. Csak abban biztos mindenki, hogy mi nem akar lenni: olyanok, mint az idősebbek. Az én-dizájner feladata az én létrehozása, hogy ne kösse az egyént semmiféle tradíció, és csakis

önmagához hasonuljon – és hogy kiderítse, milyen is ez az én. Az intézmények felbomlásával az egyének (és csak ők) kerülnek a problémák megoldóinak helyébe. Az énlények miriádjai népesítik be a világot.

Peter Gross (1999) szerint ez az „identitásvadászat” szorosan összefügg a fogyasztás világával. Ez nem meglepő, hiszen a „tulajdonképpeni én” megtalálásához szükség van néhány, igazából nem is annyira kevés, fogyasztási cikkre. Paradox módon már nem is annyira vágnának a materiális javakra, mégis szükségünk van mindenféle és egyre több cuccra (többre, mint korábban valaha), hogy kifejezhessük saját identitásunkat. Vásárolok, tehát *egyén* vagyok. Mindent vásárolok: kiegészítőket, különböző jeleket, szimbólumokat – mindenféle változatban. A néhány eurós flitteres pólót a H&M-ben éppúgy, mint a méregdrága dizájner kiegészítőt. Ennyit azért megérdemlek. A kisebb autó árával felérő új audiofil hangfalrendszer is valójában a saját személyünkről szól. Nem azért vásárolok meg, hogy feldühítsük a szomszédot, hanem hogy e magas színvonalú zenei élményt nyújtó eszköz segítségével elmélyülten meditálhassunk, túl mindenféle materialista szűklátókörűségen. Az „új ember” posztmaterialistaként gondol önmagára, miközben annyi kutyure és fogyasztási cikkre van szüksége, mint soha korábban – ez maga a *materialista posztmaterializmus*.

AZ IDENTITÁSBARKÁCSOLÓ ÉS AZ ÁLTALA LÉTREHOZOTT PATCHWORK

Az éndizájnernek tulajdonképpen kontárok. A társadalom a személyes *style* megkomponálásához szükséges eszközök sokaságát kínálja az egyéneknek. A kínálat a maga zavarba ejtő sokszínűségével rendkívül inkonzisztens, de ez nem is baj, mivel nincs szükség a személyiség nagyfokú konzisztenciájára. Önmagunk barkácsolói vagyunk, csak így tudjuk létrehozni önmagunkat. *Barkácsolt identitással* rendelkezünk: már nem bizonyos belső tulajdonságok képezik az önazonosságunk alapját, amelyekről úgy gondoljuk, hogy a sors ruházott fel velük minket, hanem külsődleges, kéznél levő anyagok és kellékek, amiket az identitás felépítéséhez veszünk igénybe. E *patchwork* összeállításának sosincs vége (Hitzler 2003; Hitzler és Honer 1994),⁹ folyamatos tervezgetésre és varrogatásra, állandó toldozgatásra és átfestésre van szükség. A mindennapokban ez a barkácsolói lét meglehetősen fárasztó: állandóan pepecselünk valamivel, anyagokat próbálunk egy kompozícióban elrendezni, másokat utánzunk, miközben szeretnénk minél jobban érezni magunkat. A baj csak az, hogy néha mégsem érezzük olyan hihetetlenül jól magunkat.

---

9 Hitzler álláspontjához lásd még magyarul: Ronald Hitzler (2008): Értelmebarkácsolás. Az életstílusok szubjektív elsajátításáról. In: *Replika*, No. 64–65.: 41–54 – *a ford.*

Ha meg akarunk felelni e kihívásoknak, akkor folyvást önmagunkkal kell foglalkoznunk, figyelnünk kell apró rezdüléseinkre, belső világunkra, de a külső megjelenésünkre is gondosan ügyelnünk kell. Alig marad már energiánk, hogy kitekintsünk, és másokkal is foglalkozzunk. A posztmodernitás ideáltipikus alakja egocentrikus és narcisztikus. E figura elsősorban önnön belső világával van elfoglalva, a külső világ számára csupán a belső kifordítása (Lasch [1979] 1984). A babyboom nemzedékének még ki kellett harcolnia a nagyobb szabadságát, ezzel szemben a gyerekeiknek, az „én-generáció” tagjainak már kezdettől fogva azt tanították, hogy érzelmeikkel és beállítódásaikkal ők maguk jelentik minden döntés végső vonatkoztatási pontját (Twenge 2006), így nem is csoda, hogy szem elől tévesztik embertársaikat.

A KÓDOK BARKÁCSOLÓI ÉS AZ ÜZENETEIK

A barkácsolás nehézségei mellé társulnak azok a problémák, amelyek az identitás prezentálásából, a másoknak való megjelenítés kényszeréből adódnak. Állítólag a bensőnkben kellene rátalálnunk valami eredetire és egyedire, de ez a valami valójában inkább csak halvány sejtés, egyfajta érzés vagy hangulat. De a dolog nem áll meg itt, mert ennek a diffúz képződménynek (énünknek) testet kell öltenie: valahogy ki kell fordítanunk magunkból, hogy vizuálisan megjeleníthessük, és a színjátékokhoz hasonlóan előadhassuk; meg kell találnunk a módját, hogy egyéni stílusunkkal, individuális fogyasztási mintázatunk nyelvével fejezzük ki (Willems 2009a).

Ez adja a fogyasztás komplexitását. Amikor még csupán a szomszéd lekörözéséről volt szó, rendelkezésre állt egy közös „nyelv”. Azonban az identitások játékában, amelynek során megpróbáljuk közölni másokkal, kik is vagyunk, szükség van a kódok ismeretére, hiszen a többieknek valahogy dekódolniuk kell a velük megértetni kívánt üzenetet. Ez egyfajta fogyasztói kompetenciát előfeltételez. Ki kell ismernünk magunkat az életstílusminták között – és természetesen a reklám sugalmazásai és definíciós hatalma nagy hatással vannak e képesség kialakulására. A bourdieu-i leírás alapján elének tárt világ még viszonylag jól átlátható volt: egy bináris modell képe rajzolódott ki a Szajna jobb és bal partjára jellemző két ízléssel, és az ezekhez társuló középosztályi helyzetekkel – minden egyéb különbség csak ezen alapvető differencián belül jelenhetett meg. Az életstílusok, miliók és az eredetiségre törekvés világában minden bonyolultabbá válik. A Mercedesszel járó, lakását rusztikusan berendező konzervatív bankigazgató ugyanannyit keres, mint a Porschével és dizájner konyhával rendelkező kozmopolita IT-vezérgazgató, mégis kölcsönösen szörnyűnek találják egymás lakását. Az a környezetmérnöknek tanuló alternatív mozgalmár hallgató, aki lakóközösségben lakik és kerékpárral közlekedik, valószínűleg ugyanannyi (azaz: ugyanolyan kevés) pénz

felett rendelkezik, mint az erős fizikumú gépésztanuló, aki első fizetését rögtön a nagy teljesítményű, használtan vásárolt gépkocsija feltuningolására költi – mégis kölcsönösen bolondnak tartják egymást.

Megváltozott a fogyasztás jelentése, mely ma már nem csak a vásárlásról, élvezetről és birtoklásról szól. A fogyasztás elsősorban *önmagunk létrehozását* jelenti: megtervezzük életpályánkat, a fogyasztás segítségével egy önmagunkkal és életünkkel kapcsolatos víziót komponálunk meg, és szellemi kapcsolatot hozunk létre az áruk világával. A fogyasztás manapság nem annyira a presztízs vagy a magas jövedelem megjelenítését szolgálja, inkább egyfajta *kommunikációs eszközként* érdemes felfognunk, amit az emberek identitásuk szimbolikus megjelenítése érdekében vesznek igénybe. Ehhez persze hozzátartozik a többi ember reakcióinak kerülőútja is, hiszen ez segít igazán énünk megtapasztalásában. Ha valaki az ötvenedik születésnapja körül ismét felteszi magának az élete értelmére vonatkozó kérdést, és vesz magának egy tűzpiros Porschét, ezt nem azért teszi, hogy az anyagi helyzetét fejezze ki vele, hanem mert laza fickóként szeretné önmagát kommunikálni. És ha valaki ugyanebben az életkorban szerez magának egy Harley Davidson, azzal sem másokat, hanem csak önmagát akarja lenyűgözni, mert abban reménykedik, hogy valahol mélyen odabent létezik még a valódi énje, ami sokkal izgalmasabb, mint az a személy, aki nap mint nap ugyanazt az unalmas munkát végzi.

A NOMÁDOK ÉS CSEPPFOLYÓS IDENTITÁSUK

Az ily módon megtalált identitásnak azonban nem szabad *megkövesednie*. Mindenféle rögzített minta, cselekvésmód vagy elkötelezettség tabunak számít egy olyan cseppfolyós társadalomban, amiben minden felett diszponálni kívánnak, hiszen csökken-tenék a döntési szabadságot. A rugalmasság már önmagában is értékes. A régi erényekkel – megbízhatóság, stabilitás, kontinuitás – szemben ma egész más tulajdonságok számítanak értékesnek: a változásra való hajlandóság, az alkalmazkodókészség, a változatosság szeretete, a rövid távra tervezés és a mobilitás vállalása. Ez persze nemcsak a képzés, a munka, a lakókörnyezet és a párkapcsolatok esetében van így, az identitások is folyamatos mozgásban vannak. Aki megállapodik, azt az a veszély fenyegeti, hogy új lehetőségekről marad le ebben a turbulens társadalomban. Miért is érdekelne engem az a fickó, aki tegnap voltam? Csak az érdekel, hogy holnap ki leszek, és ha sikerrel járok, az a valaki egészen más lesz (Bauman 1997, 2000, 2007). A külső életkörülmények *nomadizálódását* – amit a flexibilizálás és a mobilitás profétái olyan dicsfényvel látnak el, ami alapján mindenki vesztesnek számít, aki „letelepedett” életformával rendelkezik – a belső élet nomadizálása kíséri: aki lépést akar tartani a korrallal, annak mindennap másképp kell tekintenie önmagára.

AZ OPCIÓK KÖZÜL VÁLASZTÓ EMBEREK ÉS MEGBÍZHATATLANSÁGUK

Ennek a mesterségesen létrehozott, összebarkácsolt, fiktíven autentikus és mégis cseppfolyós énnak azonban szembe kell néznie a külvilággal is, amit leginkább a lehetőségek sokasága és a növekedés jellemez. A svájci szociológus, Peter Gross *multiopciós társadalomnak* nevezi a második modernitás világát (Gross 1994). Ez nem csupán „nyitott társadalom”, hanem olyan, aminek az *opciók növekedése* és az *opciók dinamikája* jelenti az alapját. Minden lehetőségessé válik; mindenki hozzáfér mindenhez; mindenkinek szabad választása van – ezek e társadalom ígéretei. Az egyének jelszava pedig: mindent akarok, még hozzá azonnal! A világ egyre több lehetőséget ígér, és ezek kiaknázása során jön létre az élet értelme és az emberi boldogság.

A jelenkor társadalma tehát elsősorban így értelmezi önmagát. Ekkor azonban felmerül a probléma, hogy mi lehet az opciók növelésének leghatékonyabb stratégiája? Az egyik legfontosabb ilyen stratégia a *differenciálás*. A világ olyaná vált, mint egy hatalmas szupermarket (Guggenberger 2000). A domináns logika szerint egyszerűen felháborító, ha nem áll legalább néhány tucat joghurtfajta a rendelkezésünkre. Kell minden ízben, mindenféle összetevővel, s persze hogy a fordítva csavarható kupakos változat is nélkülözhetetlen, ugyanúgy, mint az, amit csak telihold alatt kevertek meg; és magától értetődik, hogy a laktózmentes joghurtra is szükségünk van – naná, hogy ebből is legalább húsz változatra! Mindez nemcsak a banális termékeket érinti, hanem az életlehetőségek összességét. A joghurtfajták triviális példája arra a megsokszorozásra példa, amire minden területen, minden dimenzióban törekszenek – legyen szó akár oktatásról, akár párkapcsolatokról, az autók színéről, letöltési előfizetésről, zárandokutakról, síliftekről vagy művészeti kiállításokról. Miért is tiltakozna bárki ez ellen: ki az a hibbant, aki a választási lehetőségek csökkentését követelné növelésük helyett?

Annak érdekében, hogy a legkülönbébb lehetőségek állhassanak rendelkezésre, semmi sem maradhat megkérdőjelezetlenül adottként. A vallás, mely korábban világos érvényességi igényekkel rendelkezett, manapság átalakult egy egyénileg összeállítandó „*feel good*-keverékké”, mely mixtúrához a buddhista meditálás, a tibeti masszázs és a kelta újévi ünnep éppúgy felhasználható, mint minden más – természetes, hogy még egy csipetnyi zárandoklás, kézrátétel, illóolaj-csepegtetés, szénafürdő vagy lávaköves masszázs is belefért! Ez az egyházközösségi kötöttségekkel rendelkező személyek számára sem furcsa már. Mi motivál minket? Ragadjunk meg és mérítsünk ki minél több lehetőséget, ne hagyjunk ki semmit, és közben lehetőség szerint kerüljük el az olyan döntéseket, amelyek más alternatívákat zárnának el előlünk!

A jelen a lehetőségek társadalma – ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden ember képes függetleníteni magát az anyagi kényszerektől. A lényeg inkább az, hogy az

információk, szabályok, döntések és elvek tendenciaszerűen megváltoztathatók, megkérdőjelezhetőek és döntések függvényei. Élettársunkat, lakókörnyezetünket és végzettségünket megválasztjuk, de nem visszafordíthatatlanul. Ha valami nem működik jól – és ez a gyanú igen könnyen felmerül –, megváltoztathatjuk döntésünket.¹⁰ Bármiféle elköteleződés lehetőségeket zár ki. A lehetőségek növekedése ezért szükségszerűen együtt jár a kötelezettségek csökkentésével. A kötelezettségek a múlt emlékei csupán: bár a szavak szintjén ugyan váltig állítjuk, hogy fontos a felelősség, a gyakorlatban figyelmen kívül hagyjuk. Az „értékekre” is felesküszünk, mert úgy gondoljuk, hogy ismét szükség van rájuk, főleg pedagógiai okokból kifolyólag, hogy a gyerekek és a többi ember higgyen e hasznos dolgokban, miközben mi már rég tudjuk, hogy a világ „valójában” máshogy néz ki. A gyakorlatban a világ egy hatalmas *önkielégítési eszközzé* alakult át (Schulze 1999).

Az emberek életvezetési és -formálási szabadsága azonban sajnálatos módon szinte mindenhol gátló tényezőkkel kerül szembe, aminek oka, hogy a „spontaneitás” strukturális szempontból aszimmetrikus. Az önmagunknak való örömszerzés ugyanis nagyon sok esetben csak más emberek kötelezettségvállalása és -teljesítése által válik lehetségessé. Vegyük a legegyszerűbb példát. Ha szeretnénk a hétvégén csak úgy spontán módon kirúgni a hámból, akkor vagy egy tucat szolgáltatói munkavállalóra lesz szükségünk, akiktől megtagadták a spontaneitás lehetőségét. Erről az aszimmetriáról azonban nem szabad tudomást vennünk, ha nem akarjuk, hogy elillanjon a teljesen flexibilis társadalom illúziója.

A modern szocializmus lényege: spontaneitást mindenkinek – mégsem akar működni a dolog. A modern liberalizmus hitvallása: a piac a választási szabadság és az élménykínálat színhelye – mégis a szabadság beszűkítését eredményezi. Mindazonáltal mindenki vallja a jelszót, hogy minden legyen elérhető mindenki számára (hiszen nem akarunk embertelennek látszani). De azért, ha az igényeim ellentétbe kerülnek másokéval, a lehetőségek kapui persze inkább nekem álljanak továbbra is nyitva.

AZ ELÉGEDETLENEK FOKOZÁSI JÁTÉKA

Gerhard Schulze vizsgálta az opciók sokaságára épülő társadalom dinamikáját. A kérdés azért fontos, mert minden egyes lehetőség fokozható. Az opciók dinamikája egy „fokozási játék” formáját ölti (Schulze 2004). Már a modernitásra is jellemző volt, de

---

10 Ez csak az első pillantásra tűnik élvezetesnek. Nem könnyű a második modernitásban élni, hiszen a kölcsönös kötelezettségeket is folyamatosan a megkérdőjelezés tárgyává teszik, a válaszok pedig az emberi kapcsolatok állandó változásai miatt mindig bizonytalanok. Törődünk-e még az első anyósunkkal vagy a szintén magunk mögött hagyott második házasságunkból származó gyerekekkel? Kell-e egyáltalán az idősebb családtagokat gondozni, vagy elég, ha a közösségi „megőrző” és gondozó intézményekre bizzuk őket? Számos további kérdés merülhetne fel.

a második modernitásra különösképpen igaz, hogy a fejlődés legfőbb elvei a bővítés, az expanzió, a növekedés, a felülmúlás és az intenzívebbé tétel. Világos, hogy mit jelent ez a logika a fogyasztás területén: mindig mindent tovább tudunk és akarunk fokozni. Totális kudarcnak számít például, ha egy üzlet nem tudja a karácsonyi eladásait az előző évihez képest két százalékkal növelni. Ha már unalomig ismerjük Kelet-Európa összes strandját, akkor érdemes messzebbre, Kelet-Ázsia felé tekintenünk, hiszen tudjuk, milyen előzékeny és szerény még ott a kiszolgáló személyzet. Autója szinte mindenkinek van, de egy jacht vagy egy magánrepülő már igazán pompás lenne.

Ellehetetlenült az éppen fennálló állapotokkal vagy a statikus rendszerekkel való elégedettség, hiszen maga a statikusság is katasztrofálisnak számít. Az elégedettség, amely amúgy is csupán egy illó pillanat lehet a fogyasztás áramában, a növekedéssel függ össze, és ahol nincs növekedés, ott elégedettség sincs. Emiatt van az, hogy az abszolút nagyságokról nem vesznek tudomást, míg a változás mértéke nagy figyelmet kap – nem annyira a jövedelem nagysága, hanem a növekedése számít; nem a vagyon, hanem a vagyon gyarapodása; nem maga az élmény, hanem a hiperélmény, ami nem csupán *cool*, hanem már *übercool*. Igazából mindegy, hogy mennyire vagyunk vagyonosak, a fontos az, hogy az előző évhez képest mennyit gyarapodtunk. Mindent meg lehet haladni, mindenen túl lehet licitálni. A normális, jó élet reménytelenül sivárnak tűnik. Az a luxus, amit nem tudunk gyarapítani, boldogtalanná tesz minket. Aki „csupán” jólétben él, „igazi” gazdagságra vágyik. Ez a logikája a kapitalizmus valóságának, a fogyasztás e produktív rendszerének.

ÚTBAN A KÉTDIMENZIÓS TÁRSADALOMBA

A KÉTDIMENZIÓS TÁRSADALOM ASPEKTUSAI

Az individualizációs folyamattal és az identitás problematikájával kapcsolatban eddig elmondottakat alátámasztják élettapasztalataink, érzékeléseink és megfigyeléseink. Mégsem kerülhetjük meg a kérdést: valóban olyan illékony és vidám ez a modern világ, mint ahogy azt az eddigi ábrázolások sejtetik? Továbbra is léteznek gazdagok és szegények; az embereknek szükségük van az állásukra, a gazdaságnak pedig gyarapodnia kell; és nagyon úgy tűnik, hogy a 2008–2009-es gazdasági világválság sem csupán móka és kacagás volt a legtöbbünk számára.

Mindez rendszerezetten, elméleti szempontból is megfogalmazható. A huszadik századi társadalomtudósok túlnyomó többsége másféle folyamatokkal azonosította a modernitást. Számukra a modernitás kialakulása egy hatalmas formalizált, automatizált,

racionális és technikai gépezet létrehozását jelentette. Olyan szerkezetként tekintettek a modernitásra, amelyben az ember csupán fogaskerek, egy funkció betöltője, akit megfosztottak döntési szabadságától és képességétől. Max Weber a modern racionalitás „acélkemény építményéről” írt ([1904–1905] 1982),¹¹ Norbert Elias szerint az interdependenciák növekedése szükségszerűen együtt jár a belső kényszerek növekedésével, egy belső fegyelmező apparátus kialakulásával ([1939] 2004). Joseph Schumpeter ([1942] 1972) mások által is osztott véleménye szerint a kapitalizmus azért vallott kudarcot, mert racionális gépezete megfojtja a kreatív vállalkozói szellemet.

Elképzelhető, hogy a szabadság elillanását diagnosztizáló elgondolások mind tévesek lennének? Nem épp azt állítottuk az imént, hogy a döntési szabadság szinte korlátlan, és a lehetőségek köre szinte végtelen? Mi is a helyzet az eliasi belső kényszerrel, ha úgyis mindenki szabadon megélheti az általa „választott” identitást? Ez az ellentét rámutat arra, hogy a jelenkori társadalom elemzéséhez szemmel láthatóan szükségünk van még egy gondolati összetevőre. A jelenkori társadalom természetesen ambivalens és inkonzisztens – a kérdés csupán az, hogy hogyan értelmezzük ezt a racionalizálódás és individualizálódás közötti szakadékot.

Daniel Bell a kapitalizmus kulturális ellentmondásaival összefüggésben abbéli aggodalmának adott hangot, hogy igen nehéz összeegyeztetni a jelenünket meghatározó két világot (Bell 1976). Az egyik ilyen világot a modernitás alapelvei testesítik meg, a racionalizálódás, a produktivitás, a verseny, a formalizálás, másfelől a kényszerek belsővé tétele és az önfegyelmezés. A másik oldalon pedig a keletkezőben lévő posztmodernitás alapelvei állnak, az önmegvalósítás, az öröm, az élménykeresés, a narcizmus és a bohém életvitel. Bell sejtése szerint lehetetlen e két dimenziót egy személyben egyesíteni. Ez logikusnak is tűnhet, hiszen a fegyelmezett egyének nem válnak spontánná az iroda elhagyása után sem, a gépezet hasznos fogaskereke sem tud csak úgy átkapcsolni „bohém üzemmódba” a munkaidő befejeztével, és az engedelmes bürokraták sem válnak valamilyen véletlen folytán narcisztikussá.

A második modernitás ezt a lehetetlennek tűnő feladványt oldotta meg, méghozzá úgy, hogy egyelőre elkerülte a Bell által megjósolt kulturális válságot (csak a belli értelemben vett válság elkerülését állítom). A „kétdimenziós társadalom” (Prisching 2006) két elvet követ: a pénzét és az örömét. Ezt nem is nehéz belátni, hiszen az élmények maximalizálása

---

11 Weber kifejezése (*stahlhartes Gehäuse*) a gépi alapokon nyugvó, külsődleges kényszerekkel fegyelmező (és ezért a protestáns etikát már nélkülözni tudó) kapitalizmus struktúráinak megmevedésére utal (Weber 1982 [1904–1905]: 287). Más helyen, ám hasonló értelemben, a racionális bürokráciával összefüggésben is előkerül a fordulat. A kifejezés fordítására újabban az „acélkemény héjazat” formulája is megjelent [lásd Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Új Mandátum: 217. – *a ford.*]

(output) érdekében erőforrásokra (pénz mint input) van szükségünk. A posztmodern fogyasztói társadalom, a kapitalizmus valósága képes összekötni azt a két összetevőt, amelyeket a huszadik század folyamán összeegyeztethetetlennek tűntek. Mindenki érti a kor szavát: csak akkor válsz személyllyé, ha vásárolsz, méghozzá sokat. A fogyasztás által tudod megvalósítani önmagad. Ezért van szükséged pénzre, méghozzá rengeteg pénzre, és ezért kell minden erőddel a karriereden dolgoznod. De ez is csupán az önmegvalósítást szolgálja. Akkor is önmagad vagy, az igazi éned, amikor vasárnap este naplementénél intézed a laptopodon az üzleti levelezést. És akkor is önmagad vagy, az igazi éned, amikor utolsóként hagyod el az irodát.¹²

Az ellentéteket sikerült – legalábbis ideiglenesen – kibékíteni egymással. Ez az egyik fő magyarázata annak, hogy miért nem szerves egész a modern öntudat, miért csupán inkonzisztens és ellentmondásos identitás lehetséges. Az illúziókeltés és a kijózanodás, a kényeztetés és a megterhelés nem egymás ellentétei. Valóban létezik a világ varázstalanításának Max Weber által leírt nagy civilizációtörténeti folyamata, ám mellette erősen vágyódunk az új varázslat létrehozására is (Ritzer 2005) – és a modern identitásalapú fogyasztás lényege épp ennek az új varázslatnak a kialakítása. A tudat csak meghasadt lehet, ha ki akarja bírni a reális ellentmondásokat; ezért magasztalják fel a tudat inkonzisztenciáit. A második modernitás egyénei az *inkonzisztencia virtuózai*, hiszen csak az ilyen kusza elmékben lehet mindent összeegyeztetni. A reálisan létező kapitalizmus stabilitásának alapvető fontosságú eleme a *szellemi záravarral szembeni érzéketlenség* (Ehrenberg [1998] 2004). Emellett azonban további követelmények teljesítése is szükséges a rendszer működőképességéhez. Az alábbiakban néhány ilyen veszek szemügyre.

AZ ÚJ ERÉNYEK KÖVETELMÉNYE

Mik a kétdimenziós fogyasztói társadalom sajátos tulajdonságai? Még egyszer meg szeretném vizsgálni az identitások létrehozásának kérdését, amit megpróbálok összekapcsolni az önálló életet élő és kényszert kifejtő struktúrák elemzésével. Fejtegetéseim

---

12 Ez a fejtegetés a jobb állásokat írja le megfelelően. Az előnytelen pozíciók esetén fenyegetőzéssel érik el a teljesítmény fokozását. Pótolható vagy, úgyhogy húzz bele! Csak így tovább, a bevándorlók már várnak az állásodra! Vegyé! magadnak valami szépet ebből a pénzből, hiszen koldusnak számítás, ha nem egy legalább 106 centiméter képátlójú tévén nézed a focivédbét! A helyedben nem kockáztatnék semmit, amíg minden hónapban túlléped a keretedet, és tele vagy adóssággal (bizony-bizony, mégis túl drága volt neked az a képernyő)! Szóval jobb lesz, ha szépen visszaveszel ebből az önmegvalósításból! Legyen elég önmegvalósítás az, ha beülsz a képernyő elé. Vegyé! magadnak egy rekesz sört, és nyugodj meg végre!

eredményeképpen vissza kell majd lépniük egyet: ki fog derülni, hogy túlzás radikálisan individualizált társadalomról beszélni.

Az identitások összebarkácsolásához nagyon sokféle, materiális és nem materiális eszközt vehetünk igénybe, de ezek között kitüntetett helyet foglalnak el azok, amelyeket a piacgazdaság kínál fel számunkra. Számos lehetőség áll tehát rendelkezésre, és ezeknek egy tekintélyes részét le is fordítják a fogyasztás nyelvére, azaz fogyasztási opciókká alakítják őket. Míg a kapitalizmus eszméje a klasszikus erényekre esküszik, addig a kapitalizmus valósága a feje tetejére állította ezeket az értékeket. Az „ideális identitások” normatív átalakításának vagyunk ma tanúi.

Ennek oka, hogy a kapitalizmus gépezetének nagy teljesítőképességét összhangba kellett hozni a fogyasztási teljesítőképességgel. A termelés ipari forradalom által előidézett hatalmas hatékonyságnövekedése szükségessé tette, hogy az emberek fejében is hasonlóan forradalmi változás menjen végbe. A huszadik század küszöbén hihetetlen mértékben növekedett a gazdaság termelékenysége, ami sokak számára egy „jóllakott”, stagnáló és rendszerváltsággal küszködő korszak eljövételének rémképét festette fel. És valóban: a *termelés produktivitásának növekedése* (többé-kevésbé) szükségessé tette a *fogyasztás produktivitás-növekedését* is, hiszen ha egy óra alatt ötször annyit termelünk, akkor ötször annyit is kell óránként fogyasztanunk.¹³

Az ilyesféle viselkedésváltozást azonban legitimálni kell. A mértékletesség és a szerénység erényeitől meg kell szabadulni, és a korábban bűnnek számító mohóságot és mértéktelenséget kell értéként felmagasztosítani. Az értékek ilyen átértékelése könnyebben megvalósítható, ha nem közvetlenül, a normatív szinten, hanem a tényállások leíró szintjén próbálják meg átalakítani az alapvető beállítódásokat, vagyis ha újfajta valóságértelmezést vázolnak fel, amelyben természetesnek tüntetik fel az „emberi természetet” és a rendszer természettudományosan igazolt határtalan „logikáját”. A kereslet elégtelensége felett érzett aggodalom a *határtalan világ* vízióját kényszeríti ki.

A kapitalizmus valóságának ily módon a huszadik század elejétől fogva új közgazdaságtanra van szüksége. Ezen új közgazdaságtannak új alapelvekre kell épülnie: a szűkösség motiválta cselekvések évszázados alaptétele helyett a határtalanságot, a kereslet és kínálat végtelen növelésének lehetőségét kell üzenetként a középpontba állítania. Ezt az új mikroökómia a határháson elméletének segítségével az egyének szintjén meg is

---

13 Ez persze csak hüvelykujjszabály, a pontos részleteket a gazdasági körforgás elméletének kellene kidolgoznia. Némi könnyítést jelentett a munkaidő csökkenése, ami által növekedett a fogyasztással tölthető órák száma. Mindez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy a termelés bővülése szükségessé tette a fogyasztás növelését. Sok minden szól amellett, hogy a fogyasztás határtalansága (avagy a mikroökómia nyelvén: a szükségletek végtelensége) nem kizárólag antropológiai tényállásokra, hanem kulturális tényezőkre vezethető vissza.

valósította, amennyiben az emberi szükségleteket saját, különbejáratú antropológiájára hivatkozva végtelennek nyilvánította. E paradigmát a makroökonómia szintjén a fejlődés és a növekedési lehetőségek határtalanságának víziója egészítette ki. Mindkét szinten szükség van a *túllicitálás dinamikájára*. A közgazdaságtan a cél-eszköz relációk leírása helyett manapság egy eufóriagerjesztő gépezet.

A SKIZOFRÉLIA KÖVETELMÉNYE

Ez az új észjárás nemcsak nyomás alá helyezi az egyéneket, hanem meg is mutatja nekik a „helyes utat”. Aki nem akar vesztesévé válni, megtanulja, hogy a „helyes”, sikeres identitást alakítsa ki magában, és mindig többre vágyjon. Ennek érdekében úgy kell működnie, ahogyan azt a gépezet parancsolja. Ha okosan figyelni meg e masinéria működését, támpontokat nyerhet, hogy milyen is legyen a helyes, azaz sikeres önazonossága.

A feladat nem könnyű. Össze kell barkácsolnunk a piac által kínált eszközök segítségével egy eredeti és hiteles identitást. Ezt az önazonosságunkat azonban, hogy kompatibilisek maradjunk a rendszerrel, piackonform módon kell kialakítanunk, de úgy, hogy közben az egyedülállóságunknak és önrendelkezésünknek a képzetét is meg tudjuk tartani. Saját lelkünk mélységeiben kell megtalálnunk azt, amire a piacnak szüksége van. Általánosan elfogadottá vált a paradoxon, miszerint csak akkor „valósítottuk meg” tökéletesen önmagunkat, ha sajátos identitáskonfigurációkra piaci kereslet is van. Másképp megfogalmazva: ha ráeltünk valódi, hiteles énünkre, akkor a munkaerőpiacon is keresettek leszünk; és fordítva: ha keresettek vagyunk a munkaerőpiacon, az annak a jele, hogy megtaláltuk hiteles énünket. Ha elég sokszor traktálnak minket ezzel, el is hisszük.

A FOLYAMATOS EUFÓRIA KÖVETELMÉNYE

A barkácsolás fáradtságos, és diletánsan végezzük. Ronald Hitzler szerint már nem létezik más, csak a létbarkácsolás és a barkácsolt lét (Hitzler és Honer 1994), ily módon pedig az identitást nem-identitásként írja le. Ebben a zsonglőrmutatványban nem szabad leejteni a labdákat. Legyen minden játék! Nem kell mindent olyan komolyan venni, úgy-hogy inkább a „lét könnyűsége” mellett kötelezzük el magunkat. A reklámok egy euforikus világ képét mutatják, és aki naponta több órán keresztül van kitéve hatásuknak, az a végén el is hiszi, hogy a világ valóban olyan, mint amit a képek sugallnak.

Igen nehéz azonban fenntartanunk ezt a könnyűséget. A megfelelő posztmodern identitásreprezentációkhoz ez is hozzátartozik. Magunkra erőltetjük az ironikus mosolyt, hiszen folyamatosan bizonyítanunk kell, hogy jól érezzük magunkat, egyébként a vesztesek közé kerülnénk. Ha valakire mégis ráfagy a mosoly, az – csakúgy, mint a

megelégedett ember – „lúzernek” számít. Saját pozícionkat azáltal tudjuk a legjobban bebiztosítani, ha folyamatosan prezentáljuk a többieknek, milyen fantasztikusan érezzük magunkat – a VIP-klubok és a pletykarovatok is ezt az üzenetet közvetítik. Annyira jól érezzük magunkat, hogy azt már szinte alig lehet elviselni; de addig azért mindenképp kitartunk, ameddig a fényképezőgépek be vannak kapcsolva. És persze az sem árt, ha kiereszokolunk magunkból valami jópofa mondást, hiszen ez illik a sziporkázóan kreatív emberekhez, akik bohémek, joviálisak és mindenre kaphatók. Innen ered az egész társadalmat átható hahotázás és vihogás.¹⁴

A nevetést azonban az egyének tartós hiányérzete kíséri, hiszen az átélt élmények ugyan egész kellemesek, de mégsem vagyunk folyamatos eksztázisban. Alapvetővé válik a diszkrepancia élménye. A mindenütt megjelenő képek hatására eksztatikusként fogjuk fel nagy általánosságban az életet, csak éppen úgy tűnik számunkra, hogy mi nem élünk a megfelelő világban, mivel a mienk kevésbé eksztatikus. Talán ha többet vásárolnánk, mégis rendbe jönne minden!

AZ SZÉLSŐSÉGEK KÖVETELMÉNYE

Az egyének az uralkodó felfogás alapján az identitás hiányosságait azáltal próbálják orvosolni, hogy olyan szituációkba bocsátkoznak bele, amelyek reményeik szerint megpendítenek valamilyen húrt a belsejükben. Akkor sikerült jól a napunk, ha valami jó élményt szereztünk, ha közben „lazaként” éltük meg magunkat.¹⁵ A fokozás individuális és

---

14 Meghajlunk az újfajta üzenetek hatalma előtt. Gondolkodj pozitívan! Szeresd a kihívásokat! A szenvedés csupán kényeskedés! A szegénység a gyengeség jele! (Neckel 1991). A reálisan létező kapitalizmus „*homo novus*” nem áldozza fel magát a közösségért, csak önmagáért. Ezt azonban nem éli meg áldozatként, hiszen jól érzi magát közben.

15 Az individualizált egyének alapvetően két egymással nehezen összeegyeztethető elképzeléssel rendelkeznek a belső világgal kapcsolatban. Az egyik oldalon áll az *alakíthatóság* elve, melynek jelszavai és parancsai: én hozom létre magam; csak én tudom, és nekem kell kialakítani önmagamot; mindenki alakítsa ki a maga *egyedi értékesítési ajánlatát*. [*Unique selling proposition*: marketingmodell, amely a termék, szolgáltatás egyedi, más alternatíváktól megkülönböztető jegyeire helyezi a hangsúlyt – *a ford*] A másik oldalon a *kész adottságok* képzete áll, ami a következő mondatokkal jellemezhető: ki kell bontakoztatnom önmagam, napvilágra kell hoznom lényem legbensőbb lényegét; ki kell fürkészniem, meg kell élnem éneket a maga valóságában; elmerülök énem mélységében stb. E második változatban nem fel-, hanem megtalálják a lét igazságát. De azért adott esetben itt is szükség van némi terápiás segítségre, például spirituális továbbképzésre vagy egy biofarmon eltöltött hétvégére. Nagyon komoly ambivalenciáról van tehát szó, a készen találás és az alakítás ellentétééről,

kollektív programja (Schulze 1999) ezért nemcsak az anyagi fogyasztást érinti, hanem az élményekre és a nagy eseményekre (*event*) is irányul, a jószágok pedig csupán eszközei e törekvéseknek (Schulze 1992). A fokozás logikája ebben az esetben is az *élmények intenzívebbé tételét* jelenti. A cél a felpannolt mentális állapot elérése; ezért veszünk részt látványos eseményeken, vagyunk kíváncsiak a szenzációkra, és próbálunk meg mindent érzelmileg felfokozni (Gebhardt et al. 2000).

Az egyszerű társadalmak egyszerű problémákkal kerülnek szembe, leginkább a fennmaradás nehézségeivel – tagjaiknak pedig sem idejük, sem kedvük nincs a filozofálásra. A tehető társadalmakban viszont folyton ilyen kérdéseket tesznek fel maguknak az emberek: mit akarok? Mit kellene akarnom? A tipikus válasz pedig: *éld meg az életed, érezz valamit, legyen „érdekes” életed, és élvezd ki* (Schulze 1999). A javakat és bármi mást az emberek környezetében aszerint ítélik meg, hogy mennyire értékesek a szóban forgó dolgok és személyek az élmények szempontjából, vagyis az érzelmi benyomások intenzitása alapján, hiszen mindenki azt szeretné, ha „felizgatnák”. Igazából telítettek vagyunk már az élményekkel, és egy ponton túl minden unalmasnak tűnhet számunkra – így a valódi célunk is csak az lehet, hogy olyan elrendezéseket hozzunk létre, amelyek segítségével mégis szert tudunk tenni igazi élményekre. Az „elrendezés” kifejezés több mindenre vonatkozhat: magára a szituációra (például sárkányrepülésre vagy erőszakos cselekedetekre), a testünkre (gondoljunk csak a tetoválásokra és a kozmetikai műtétekre), és különböző lelkiállapotokra (a drogok vagy egy nagy üveg vodka által nyújtott kellemes élményekre) is.

A fokozás logikájának szélsőségekre van szüksége, mivel huzamosabb időn keresztül minden unalmassá válik. Ha már annyi akciófilmet látott valaki, hogy teljesen rájuk unt, előfordulhat, hogy ez a személy csak úgy tudja ismét átélni az izgalmat, ha a virtuális vért valóságossá teszi, és igazából meggyilkol egy igazi embert – ez még talán kiváltja a borzongást. Ha pedig valaki a gyönyörű emberek elektronikus álmvilágában él vagy a VIP-szobák mesterséges környezetében mozog, akkor számára a boldogságot az jelentheti, hogy bármi áron, akár sebészi eszközök igénybevételével is létrehozza a tökéletesnek gondolt testet annak érdekében, hogy úgy tudja prezentálni magát mások előtt, ahogy önmaga „lényegét” látja, maga mögött hagyva a lényét hamisan kifejező, elégtelennek gondolt valódi testét.

---

ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy keményen kell dolgoznunk önmagunkon, hogy napvilágra hozzuk az igazi énünket kitevő mélyen belül megbúvó értékeinket. Csak az ambivalenciákkal és inkonzisztenciákkal szemben felettebb toleráns posztmodern egyén lehet képes arra, hogy az alakítást és a megtalálást egy kalap vegye, és saját fejében egyesítse. Az alapelv mindenesetre az, hogy nem egyénként születünk, hanem később válunk azzá; mi hozzuk létre és találjuk meg önmagunkat.

A SZÍNPADIAS MEGJELÉNÍTÉS KÖVETELMÉNYE

A posztmodern társadalmakat nem csupán az individualizáció, hanem a színpadias megjelenítés (*Theatralisierung*) is jellemzi. Herbert Willems (2009b: 17) szerint a színpadias megjelenítés a jelenkori társadalmak szociokulturális dinamikájának általános logikája és irányt adó fejlődési tendenciája. Ez már a posztmodernitás eddig számba vett jellemzőiből is következik. Mivel már semmi sem érvényes, és mindent létre kell hozni, mivel mindenki önmaga megjelenítésével és üzenete befogadásával van elfoglalva, természetesnek tűnnek az olyan kifejezések, mint a megrendezés, a dramaturgia vagy a színpadias megjelenítés, hiszen mi vagyunk mindennapjaink rendezői, karrierünk dramaturgjai és életvilágunk díszlettervezői. Mindenhol a valós élet fikcióba hajlásával találkozunk. A javak és az események fogyasztását ugyanis meg kell valahogy rendezni, a fogyasztók pedig aktív részesei e színrevitelnek. Az ezek során eljátszott temérdeknyi szerep dramaturgiai szempontból egyre igényesebb, ugyanakkor a külsőségek tekintetében egyre nagyobb ráfordítást igényel. Állandó ellenőrzés alatt kell tartani a viselkedést, a stílust, az életrajzi imázst, a mentalitást és a habitust, sőt: magát a testiséget is. A személyiség minden aspektusával kapcsolatban fontossá válik az imázsmenedzselés, ami végső soron a külsődleges siker kulcsa is. Gondolhatja például az ügyvéd, hogy belső világának és külső megjelenésének kíméletlen ellenőrzése nélkül is társtulajdonossá válhat a neki munkát adó ügyvédi irodában, csak azért, mert bonyolult ügyeket képes sikerre vinni, de az élet úgylis jobb belátásra fogja majd bírni. Hasonlóan: nagyot fog koppanni az a tudós, aki úgy véli, hogy az egyetlen való előrejutáshoz elég csupán a kutatási eredmények és a publikációk felmutatása.

A HAZARDÍROZÁS ÁLTALÁNOSSA TÉTELÉNEK KÖVETELMÉNYE

A késő modernitás nem csupán egyre színpadiasabb, hanem egyre játékosabb is. A hazardjáték (*gambling*) nem csupán a szabadidőre jellemző, az általában komolyanak gondolt életterületekre is beszivárgott. A hazardírozás egyfajta összekötő funkcióra tesz szert, mivel a modernitás jellemző alapelve, a kiszámíthatóság mellé kerül, így pedig a korábban említett két világ összeegyeztetésének lehetőségét nyitja meg.

Az egyének hajlandók viszonylag keményen dolgozni, amíg úgy érzik, hogy a tevékenységük összhangban van az identitásukkal. Relativizálnunk kell azonban a „teljesítményalapú társadalom” koncepcióját, mivel úgy tűnik, hogy inkább az első, semmint a második modernitásra érvényes. Annyiban mindenképp elvesztette érvényességét, amennyiben mára megváltozott a társadalom központi üzenete. Csak akkor játszatsz a nagyokkal, ha ismered a megfelelő trükköket és a megfelelő embereket, ha jókor vagy jó

helyen, röviden: ha szerencséd van. Ez az új központi üzenet is jól mutatja, hogy döntően átalakultak a sikerrel kapcsolatos elképzelések: ma már szinte senki sem beszél kemény és következetesen végzett munkáról, lemondásról és önfegyelemről, kötelességtudatról és hosszú távban gondolkodásról. Domináns víziójában a siker tipikus helyszínei a tőzsde vagy a Legyen Ön is milliomos-szerű show-műsorok, ami nem is véletlen, mert mindkét esetben valami hasonló történik. Úgy tűnik, mindenkinek a fülébe jutott, hogy kemény munkával ugyan lehet tisztas életet vezetni, de soha nem lehet olyan magasra jutni, ahol már valóban izgalmas az élet. E legfelsőbb szintekre másképp juthatunk fel: saját munkánk által soha sem fogunk tudni igazán nagy összegeket keresni, a nagy vagyonra csak úgy lehet szert tenni, ha olyan pozíciókba kerülünk, ahol másokat dolgoztatunk magunk helyett (akár ténylegesen, akár absztrakt formában). Mindenesetre akkor leszünk csak gazdagok, ha a megfelelő napon a megfelelő részvényekből vásárolunk, amihez persze az is szükséges, hogy a megfelelő embereket ismerjük; vagy akkor, ha a kvízműsorban szerencsénk van és a jó kérdéseket kapjuk. Az alsó osztályok a szerencsejáték-termekben ünneplik a jelenkori társadalom e központi vonásait, a középosztály számára abszurdnál abszurdabb televíziós kvízműsorokat visznek színre, a felső osztály pedig tőzsdézlik. Nagyon is kézenfekvő a *hazardírozó társadalom* képe.

A KONFORMISTA INDIVIDUALIZMUS KÖVETELMÉNYE

A kétdimenziós társadalom ezen aspektusainak figyelembevételével világossá válik, hogy az individualizált társadalom és identitás tétele csak a valóság egyik felét írja le megfelelően. Meg kell tennünk még egy lépést (avagy: vissza kell lépnünk egyet) annak érdekében, hogy e tézist összhangba hozzuk a neki ellentmondó megfigyelésekkel. Az individualizációs elméletek üzenete mindenképp túlzás. A gépezetnek funkcionális szempontból a konformitás magas szintjére van szüksége – ezt úgy érik el, hogy olyan viselkedésmódokat sugallnak a valódi individualitás elérésének kizárólagos eszközeiként, amik valójában tökéletesen konformak. A futószalag régi taylorizmusát a „lelkek taylorizmusa” váltotta fel (Zilian 2005).

Nézzünk csak körbe: olyan életstílusok vesznek körül minket, amelyek meglehetősen jól meghatározott elemekkel operálnak, és olyan divatok merülnek fel és tűnnek el, amiket engedelmesen követnek az emberek. Folyamatosan figyeljük magunkat és a másokra gyakorolt hatásunkat – a megcélzott hatást azonban csak akkor tudjuk elérni, ha a jelek címzettjei meg is értették az üzenetünket. Bárki teljesen individuálisnak számít tehát, aki a „megfelelő” frizúrával rendelkezik, a „megfelelő” mintát tetováltatta magára, aki „megfelelő” mértékben elkötelezte magát az Amnesty International mellett, és aki a „megfelelő” újságot olvassa. Bizonyos miliókben pedig tudni illik, hogy melyek a jó borok,

hol készítenek jó steaket, vagy hol van az egyetlen japán étterem a városban, ahol ehető sushit szolgálnak fel.

Akkor vagyunk individualizáltak, ha ismerjük és követjük az individualizáció játékszabályait. Ezért nézzük le a tömeges turizmust, és ezért utazunk inkább Toszkánába, vagy inkább már oda se, hiszen mindenki oda megy idén. Elárasztjuk a golfpályákat, mert a golf korszerűbbnek számít, mint a tenisz; a strandröplabda-pályán találkozunk ismerőseinkkel, mert mindenki ott találkozik egymással. Végre-valahára teljesen eredetiek és egyéniek leszünk, ha átfúratjuk a köldökünket és betetjük a piercinget pont oda, ahova mindenki más is – és ettől jól érezzük magunkat. Ugyanazt vásároljuk, mint kortársaink, és ettől közösen individuálissá válunk. *A modern individualitás nem más, mint a mentális konformitás és a dekoratív diverzitás keveréke.*

Így működik a kétdimenziós társadalom, a reálisan létező kapitalizmus, avagy a kapitalizmus valósága. Vásárolok, tehát vagyok. A tanulmány elején az *animal consumens* és az *animal emens* kifejezésekkel illettem a jelenkor emberét. Nem igaz, hogy „vásárolok, tehát vagyok”; a valóság az, hogy „vásárolok, mégsem vagyok”. Nem tudunk változtatni ezen. De a posztmodernitásban még ez sem baj.

Fordította: Berger Viktor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abels, Heinz (2006): *Identität. Über die Entstehung des Gedankens, dass der Mensch ein Individuum ist, den nicht leicht zu verwirklichenden Anspruch auf Individualität und die Tatsache, dass Identität in Zeiten der Individualisierung von der Hand in den Mund lebt.* VS Verlag.
- Bauman, Zygmunt (1997): *Flaneure, Spieler und Touristen. Essays zu postmodernen Lebensformen.* Hamburger Ed.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity.* Polity.
- Bauman, Zygmunt (2007): *Leben in der flüchtigen Moderne.* Suhrkamp.
- Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism.* Basic Books.
- Bourdieu, Pierre ([1979] 1987): *Die feinen Unterschiede.* Suhrkamp. [Magyarul részlet: A habitus és az életstílusok tere. In: *Replika*, No. 72.: 49–94.]
- Brosziewski, Achim, Thomas Eberle és Christoph Maeder (szerk.) (2001): *Moderne Zeiten. Reflexionen zur Multioptionsgesellschaft.* UVK Verlag.
- Ehrenberg, Alain ([1998] 2004): *Das erschöpfte Selbst. Depression und Gesellschaft in der Gegenwart.* Suhrkamp.
- Elias, Norbert ([1939] 2004): *A civilizáció folyamata.* Gondolat.

- Garhammer, Manfred (2000): „Das Leben: eine Stilfrage. Lebensstilforschung hundert Jahre nach Simmels »Stil des Lebens«“. In: *Soziologische Revue*, Vol. 23.: 296–312.
- Gebhardt, Winfried – Hitzler, Ronald – Pfadenhauer, Michaela (szerk.) (2000): *Events. Soziologie des Außergewöhnlichen*. Leske und Budrich.
- Gehlen, Arnold (1976): *Az ember*. Gondolat.
- Giddens, Anthony (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press.
- Gross, Peter (1994): *Die Multioptionsgesellschaft*. Suhrkamp.
- Gross, Peter (1999): *Ich-Jagd, Im Unabhängigkeitsjahrhundert*. Suhrkamp.
- Guggenberger, Bernd (2000): *Sein oder Design. Im Supermarkt der Lebenswelten*. Rowohlt.
- Hartmann, Peter H. (1999): *Lebensstilforschung. Darstellung, Kritik und Weiterentwicklung*. Leske und Budrich.
- Hitzler, Ronald (2003): Die Bastelgesellschaft. In: *Modelle der Gegenwartsgesellschaft*. Szerk.: Prisching, Manfred. Passagen Verlag.
- Hitzler, Ronald – Honer, Anne – Pfadenhauer, Michaela (szerk.) (2008): *Posttraditionale Gemeinschaften. Theoretische und ethnografische Erkundungen*. VS Verlag.
- Hitzler, Ronald – Honer, Anne (1994): Bastelexistenz. In: Beck, Ulrich – Beck-Gernsheim, Elisabeth (szerk.): *Riskante Freiheiten. Individualisierung in modernen Gesellschaften*. Suhrkamp.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. ([1947] 1990): *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz – Gondolat.
- Hurrelmann, Klaus (2006): *Jugend 2006. Eine pragmatische Generation unter Druck*. Fischer.
- Junge, Matthias (2002): *Individualisierung*. Campus.
- Keupp, Heiner – Bilden, Helga (1989): *Verunsicherungen. Das Subjekt im gesellschaftlichen Wandel*. Hogrefe.
- Kron, Thomas (szerk.) (2000): *Individualisierung und soziologische Theorie*. VS Verlag.
- Lasch, Christopher ([1979] 1984): *Az önimádat társadalma*. Európa.
- Marcuse, Herbert ([1964] 1990): *Az egydimenziós ember*. Kossuth.
- Meyer, Thomas (2001): Das Konzept der Lebensstile in der Sozialstrukturforschung – eine kritische Bilanz. In: *Soziale Welt*, Vol. 52., No. 3.: 255–272.
- Neckel, Sighard (1991): *Status und Scham. Zur symbolischen Reproduktion sozialer Ungleichheit*. Campus.
- Packard, Vance ([1957] 1971): A rejtett rábeszélők. In: *Feltörekvés, reklám, szexualitás Amerikában. Válogatott írások*. Gondolat: 123–204.
- Prisching, Manfred (2006): *Die zweidimensionale Gesellschaft*. VS Verlag.
- Ritzer, George (2005): *Enchanting a Disenchanted World. Revolutionizing the Means of Consumption*. Pine Forge Press.

- Schulze, Gerhard (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Campus.
[Magyarul részletek: Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása. In: *Szociológiai Figyelő*, Vol. 4., No.: 1–2.: 135–157, 2000; A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In: *A kultúra szociológiája*. Szerk.: Wessely Anna. Osiris: 186–204, 1998]
- Schulze, Gerhard (1999): *Kulissen des Glücks. Streifzüge durch die Eventkultur*. Campus.
- Schulze, Gerhard (2004): *Die beste aller Welten. Wohin bewegt sich die Gesellschaft im 21. Jahrhundert?* Fischer.
- Schumpeter, Joseph ([1942] 1972): *Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie*. Francke.
- Strauss, William – Howe, Neil (1991): *Generations. The History of America's Future, 1584 to 2069*. Quill.
- Twenge, Jean M. (2007): *Generation Me. Why today's young american are more confident, assertive, entitled – and more miserable than ever before*. Free Press.
- Veblen, Thorstein ([1899] 1975): *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Weber, Max ([1904–1905] 1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások*. Gondolat: 7–290.
- Willems, Herbert (szerk.) (2009a): *Theatralisierung der Gesellschaft, Band 1: Soziologische Theorie und Zeitdiagnose*. VS Verlag.
- Willems, Herbert (2009b): Zur Einführung: Theatralität als Ansatz, (Ent-) Theatralisierung als These. In: uő. (szerk.): *Theatralisierung der Gesellschaft, Band 1: Soziologische Theorie und Zeitdiagnose*. VS Verlag: 13–55.

esély

2011/4

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 Verdes Tamás – Scharke Ágnes – Vörösi Balázs: Irítézet helyett. A fogvatartott személyeket támogató szociálpolitika megújításának lehetséges irányáról
- 35 Andrásfői-Tóth Veronika – Bódy Éva – Csicsely Ágnes – Nyitrai Imre: Az irítészrészletelés kapujában

MAGYAR VALÓSÁG

- 58 Tóssz Katalin – Simon Dávid: A három részre szakadt Magyarország

SZEGÉNYSÉG ÉS KIREKESZTÉS

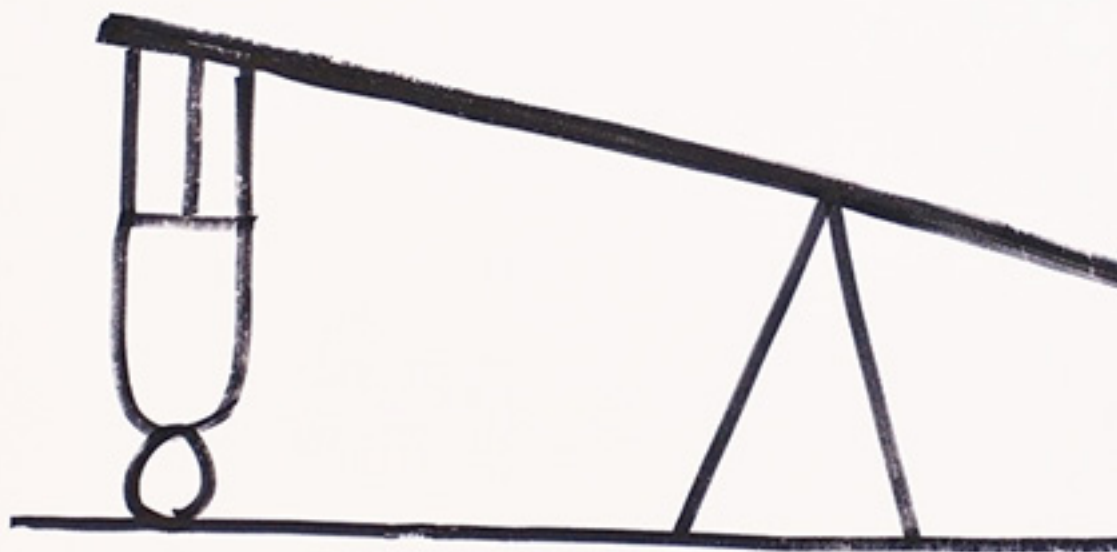
- 72 Kende Anna – Illés Anikó: Hétköznapi helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. „Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás a neveldéságról”

DOKUMENTUM

- 93 William Van Til: A Duma átfolyik a fasiszmoson. Kilencszáz mérföld egy összekapcsolható csónakban (részletek)

RECENZIO

- 108 Nyilas Mihály – Székely István: A fizetés nélküli nyaralásban – foglalkoztatáspolitikai folyamatok és szociálpolitikai összefüggések
- 112 Bágyai Ernő: Elektromos környezet a szociális munkáéért
- 117 Abstracts
- 119 Contents

VÁLSÁG VÁLSÁGA

A black and white photograph. In the foreground on the right, a person's arm and hand are visible, reaching towards the center. The background shows a landscape with several high-voltage power line towers and pylons stretching into the distance under a clear sky. The ground appears to be a field of dry grass or brush.

Jürgen Habermas

A CSŐD UTÁN

A fordítás alapjául szolgált: *Nach dem Bankrott* (2008). In: *Die Zeit*, Nr. 46., november 7. Az interjú készítette: Assheuer, Thomas.

Habermas úr, a nemzetközi pénzügyi rendszer összeomlott, világgazdasági válság fenyeget. Mi nyugtalanítja Önt a legjobban?

Engem a legjobban az az égbekiáltó szociális igazságtalanság nyugtalanít, hogy a rendszer kudarcának társadalmi költségeit megint a leginkább sérülékeny társadalmi csoportok fogják megfizetni. Így azokat az embereket, akik amúgy sem tartoznak a globalizáció nyertesei közé, a pénzügyi rendszer előrelátható funkcionális zavara miatt még egyszer a kasszához kéri. És ezt nem – mint a részvénytulajdonosok – pénzügyi eszközökben, hanem a mindennapi egzisztenciájuk kemény valutájában fizetik meg. Globális méretekben ez a büntetés éri a gazdaságilag legszegényebb országokat is. Ez egy politikai botrány. Szerintem álszenteskedés, ha most ujjal mutogatunk a bűnbakokra. A spekulánsok is, a törvények keretei között, a haszonmaximalizálás társadalmilag elismert logikáját követték. A politika nevetségessé válik, ha moralizálni kezd, ahelyett, hogy a demokratikus törvényhozó kényszerjogositványaira támaszkodna. A politika és nem a kapitalizmus illetékes a közzé előmozdításának kérdésében.

Éppen előadásokat tartott a Yale Egyetemen. Melyek voltak az Ön számára a válság leghatásosabb képei?

A képernyőn ott vibrált az elhagyott floridai házak hosszú sorának hopperi melankóliája; a kertkapun pedig egy tábla a következő felirattal: *Foreclosure*. És ehhez kötődve mindjárt a vásárolni akaró európaiak és gazdag dél-amerikaiak buszai, és aztán a hálószobák, amelyekben a dühből és kétségbeesésből szétzúzott beépített szekrények láthatók. A visszatérésem után meglepett, hogy az USA felzaklatott hangulata mennyire különbözik a *business as usual* itteni közömbös hangulatától. Ott a reális gazdasági félelmek egybeestek egy következményekkel teli választási hadjárat utolsó fázisával. A válság széles választói rétegekben tudatosította a személyes érdekhelyzetüket. Ez az embereket talán nem ésszerűbb, de mindenesetre racionálisabb döntésekre indította – legalábbis az utolsó, a 9/11 által ideológiailag felpumpált elnökválasztással szemben. Ennek a véletlen összejátszásnak köszönheti majd Amerika (ahogy közvetlenül a választások előtt előrejelezhető) az első fekete elnökét – és ez minden bizonnyal választóvonal lesz az amerikai politikai kultúrában. De ezen túlmenően a válság Európában is a teljes politikai klíma megváltozását hozhatja magával.

Mire gondol?

Az idők ilyen változása megváltoztatja a nyilvános diskurzus paramétereit, és ezzel együtt eltolódik a lehetségesnek tartott politikai alternatívák spektruma. A koreai háborúval véget ért a *New Deal* korszaka, Reagannel, Thatcherrel és a hidegháború végével

véget értek a jóléti állami programok. És ma a Bush-korszak végével és az utolsó neoliberais luftballonok szétpukkadásával Clinton és a New Labour programja is kifulladt. Mi jön most? Én azt remélem, hogy ezt a neoliberális forogatókönyvet már senki sem fogja készpénznek venni, hanem az választás tárgya lesz. Sürgősen felül kell vizsgálni az életvilágot a piac imperatívuszainak gátlástalanul alávétó programot.

A neoliberálisok számára az állam csak a játékosok egyike a gazdasági mezőben. Kicsivé kell válnia. Lehet-e azt mondani, hogy ez a gondolkodás diszkreditálódott?

Ez mindenekelőtt a válság lefolyásától függ, és a politikai pártok észlelőképességétől, továbbá a nyilvános témáktól. Németországban sajátos szélcsend uralkodik. Blamáta magát az a forogatókönyv, amely a befektetőknek feltétlen dominanciát ad, amely elfogadja a szakadatlanul növekvő társadalmi egyenlőtlenségeket és a *prekariátus* létrejöttét, amely elfogadja a gyermekszegénységet, a minimálbéreket és így tovább, amely a privatizációs örület kedvéért kiüresíti az állam alapvető funkcióit, amely a politikai nyilvánosság deliberatív maradványait feláldozza a nyereségorientált pénzbefektetőknek, amely a kultúrát és az oktatást kiszolgáltatja a konjunktúrára érzékeny szponzorok érdekének és hangulatának.

És ebben a pénzügyi válságban a privatizációs örület következményei válnának láthatóvá?

Az USA-ban a válság kiélezi a Bush által csúcsra járatott államtalanítási politika már most is jól látható anyagi, morális, társadalmi és kulturális kárait. Az egészségügy, az idősekről való gondoskodás, a tömegközlekedés, az energiaszolgáltatás, a büntetés-végrehajtás, a biztonságpolitika feladatainak, továbbá az iskolai és az egyetemi képzés nagy részének, valamint a városok és a közösségek kulturális infrastruktúrájának kiszolgáltatása a privat befektetők szerepvállalásának és nagylelkűségének egy olyan társadalmi berendezkedéshez tartoznak, amely kockázatait és hatásait tekintve szemben áll a szociális és demokratikus jogállamisággal.

Az állami bürokráciák egyszerűen nem tudnak rentábilisan gazdálkodni.

De vannak sérülékeny életterületek, amelyeket nem szabad kiszolgáltatni a tőzsdei spekulációk kockázatainak; ennek ellentmond, ha az öregkori gondoskodást részvényekre akarjuk alapozni. A demokratikus jogállamban is vannak nyilvános javak (mint pl. a normális politikai kommunikáció), amelyeknek nem szabad a pénzbefektetők nyereségváramozásaitól függeniük. Az állampolgárok információs szükségletét nem szabad egy széles hatókörű privát tévé fogyasztásorientált falatkultúrájának kielégítenie.

Hogy az Ön egy sokat emlegetett könyvének címét idézzem, a „kapitalizmus legitimációs válságával” lenne dolgunk?

1989–90 óta nem lehet többé kitörni a kapitalizmus univerzumából; már csak a kapitalizmus dinamikájának belső civilizálására és megzabolázására van mód. De a Szovjetunió már a háború utáni időben sem volt a nyugat-európai baloldali gondolkodók nagy tömege számára alternatíva. Ezért beszéltem 1973-ban a „kapitalizmuson belüli” legitimációs problémákról. És ezek – nemzeti kontextustól függően – többé-kevésbé sürgetően ma is napirenden vannak. Ennek egyik szimptomája a menedzserfizetések korlátozására vonatkozó követelmény, vagy a *golden parachutes*,¹ illetve a hallatlan végkielégítések és bónuszkifizetések leállítására.

De ez csak kirakatpolitika. A következő évben választások lesznek.

Igen, ez természetesen szimbolikus politika, és mint ilyen, alkalmas arra, hogy elterelje a figyelmet a politikusok és pénzügyi tanácsadók kudarcáról. Ők már régóta tudták, hogy a pénzpiacokat szabályozni kellene. Nemrég újra elolvastam Helmut Schmidt februári kristálytisza dolgozatát, melynek címe: *Felügyelet alá helyezni az új nagyspekulánsokat!* (*Die Zeit*, Nr. 6., 2007). Ezt mindenki tudta. De Amerikában és Nagy-Britanniában a politikai elit elfogadta és hasznosnak tartotta a féktelen spekulációt, amíg jól ment. És az európai kontinens fejet hajtott a washingtoni konszenzus előtt. Itt is volt az egyetértőknek egy koalíciója, amelyet Rumsfeld úrnak nem is kellett meghódítania.

A washingtoni konszenzus volt a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank híres-hírhedt gazdasági doktrínája az 1990-es évből, amelynek alapján először Latin-Amerikát, majd a fél világot meg akarták reformálni. A centrális üzenete így szólt: Trickle down. Hagyjátok, hogy a gazdagok gazdagabbak legyenek, akkor a jólét majd le fog szivárogni a szegényekhez.

Hosszú évek empirikus bizonyítékai alapján azt mondhatjuk, hogy ez a prognózis hamis. A jólét fokozásának effektusai nemzetileg és világszinten olyan egyenlőtlenül vannak elosztva, hogy a szegénységi zóna a szemünk előtt szélesedik ki.

Hogy egy kicsit a múltfeldolgozással is foglalkozzunk: miért van ilyen egyenlőtlenül elosztva a jólét? A kommunista fenyegetés vége féktelenné tette a kapitalizmust?

A nemzetállamilag uralt, a keynesiánus gazdaságpolitika által korlátozott kapitalizmus, amely az OECD-országokat történelmileg tekintve összehasonlíthatatlan jóléttel

---

1 Az „arany ejtőernyő” olyan megállapodás a vállalat és a vállalat felsővezetője között, amely nagy összegű végkielégítést helyez kilátásba a vezető elbocsátása esetén – *a szerk.*

ajándékozta meg, már korábban véget ért – a szilárd valutaárfolyamok feladása és az olajválság után. A chicagói iskola gazdaságelmélete már Reagan és Thatcher alatt gyakorlati hatalommá vált. És ez Clinton és a New Labour alatt – és a legújabb hősünk, Gordon Brown minisztersége idején is – töretlenül folytatódott. Mindenesetre a Szovjetunió összeomlása nyugaton egy fatális triumfalizmust, a világtörténelmi igazoltság félrevezető hatását váltotta ki. Ebben az esetben egy gazdaságpolitikai tanítás világnézetévé fúvódott fel, amely minden életszférát átjár.

A neoliberalizmus egy életforma. Minden polgárnak vállalkozóvá és ügyfélle kell válnia. . .

. . .és versenytárrsá. Az erősebb, aki érvényesül a konkurenciatársadalom vadonjában, ezt a sikert a maga személyes érdemének tudhatja be. Mérhetetlenül nevetséges, ahogy a menedzserek – és nemcsak ők – magukévá teszik a talkshow-műsorok elitfecsegését, és teljes komolysággal hagyják, hogy példaképekként ünnepeljék őket. Mintha már nem tudnának különbséget tenni a funkcionális és a nyárspolgári-rendies elitek között. Mi lenne példaszzerű a vezető pozícióban lévő emberek jellemében, akik többé-kevésbé tisztességesen végzik a munkájukat? Egy további riasztó jel volt a Bush-doktrína 2002 őszén, amely előkészítette Irak lerohanását. A piaci fundamentalizmus szociáldarwinista potenciálja azóta nemcsak a társadalompolitikában, hanem a külpolitikában is teret hódított.

De Bush nem volt egyedül. Befolyásos értelmiségiek egész serege állt mögötte.

És közülük sokan nem is tanultak semmit. Az olyan vezérgondolkodók, mint Robert Kagan, az iraki kudarc után a Carl Scmitt-i farkas-kategóriákat még világosabban előtérbe helyezték. A világpolitika regresszív lezüllesztését egy atombombával felszerelt bizzar hatalmi birkózásba ma a következő szavakkal kommentálja: „a világ újra normális lett”.

De térjünk még egyszer vissza: mit mulasztottunk el 1989 után? A tőke egyszerűen túl hatalmassá vált a politikával szemben?

Számomra a kilencvenes évek során világossá vált, hogy a politikai cselekvési kapacitásnak (egy szupranacionális síkon) utol kell érnie a piacokat. A kilencvenes évek elején úgy nézett ki, hogy erre sor is fog kerülni. Az idősebb George Bush programatikusan beszélt egy új világrendről, és úgy nézett ki, hogy a régóta blokkolt – és megvetés tárgyává tett – Egyesült Nemzeteket is igénybe akarja venni. A Biztonsági Tanács által eldöntött humanitárius intervenciók száma először is ugrásszerűen megnövekedett. A politikailag szándékos gazdasági globalizációt egy világméretű politikai koordinációnak és a nemzetközi jogi kapcsolatok szabályozásának kellett volna követnie. De az első ambivalens kezdeményezések már Clinton alatt elhaltak. Ezt a deficitet aztán a jelenlegi válság újra felszínre hozta. A modernség kezdete óta újra és újra egyensúlyba kell hozni a piacot és a politikát,

mégpedig úgy, hogy a politikai közösség tagjai közötti szolidáris viszonyok ne szakadjanak el. A kapitalizmus és a demokrácia feszültsége mindig is fenn fog maradni, mert a piac és a politika ellentétes princípiumokra épül. Az utolsó globalizációs lökés után a komplexszé vált hálózatokban felszabadult választási döntések árama szabályozást követel, amely nem lehetséges az érdekek általánosítására vonatkozó politikai eljárások ennek megfelelő kibővítése nélkül.

De mit jelent ez? Ön ragaszkodik Kant kozmopolitizmusához, és újra feleleveníti a Carl Friedrich von Weizsäcker által játékba hozott világ-belpolitika eszméjét. Ha megengedi, ez teljesen illuzórikus. Elég, ha az ember szemügyre veszi az Egyesült Nemzetek állapotát.

Még az Egyesült Nemzetek alapvető intézményeinek reformja sem lenne elegendő. A Biztonsági Tanácsot, a Titkárságot, a Törvényszéket, és egyáltalán ezen intézmények kompetenciáit és eljárásait alkalmassá kellene tenni az erőszak globális betiltására és az emberi jogok érvényesítésére – ez már önmagában is hatalmas feladat. De még akkor is, ha a Chartát tovább lehetne fejleszteni a nemzetközi közösség alkotmányává, ezek között a keretek között még mindig hiányozna az a fórum, amelyen a világhatalmak fölfegyvertett hatalmi politikája átalakulhatna a világgazdaság, a klíma- és környezetpolitika, az energiaforrások elosztásának, a szűkös ivóvízellomány stb. szabályozásának intézményesített megtárgyalásává. Ezen a transznacionális síkon olyan elosztási problémák merülnek föl, amelyeket nem lehet ugyanúgy eldönteni, mint az emberi jogok és a nemzetközi biztonság kérdéseit, hanem a megoldásukhoz politikai alkufolyamatokra van szükség.

Ennek már van egy megfelelő intézménye: a G8.

Igen, de ez egy exkluzív klub, amelyben e kérdések közül néhány – minden kötelezettség nélkül – napirendre kerül. A túl nagy várakozások, amelyek ezekhez a tárgyalásokhoz kötődnek, és a következmények nélküli médialátványosság szegényes hozadéka között áruklodó aránytalanság van. Az illuzórikus várakozási nyomás azt mutatja, hogy a népesség nagyon is jól érzékeli (talán még erősebben, mint a kormányaik) egy jövőbeli világ-belpolitika megoldatlan problémáit.

A „világ-belpolitikáról” való beszéd inkább egy szellemlátó álmához hasonlít.

Tegnap még a legtöbb ember irreálisnak tartotta, ami ma történik: az európai és az ázsiai kormányok egymást múlják fölül a pénzpiacok hiányos intézményeit reguláló javaslatokkal. Az SPD és a CDU is javaslatokat fogalmaznak meg az egyensúlyi követelményekre, a saját tőkeerő kialakítására, a menedzserek személyes felelősségére, a transzparencia javítására, a tőzsdék felügyeletére stb. vonatkozóan. A tőzsdei adóról, amely már egy

globális adópolitika lenne, természetesen csak néha-néha esik szó. A „pénzügyi rendszer” nagyszájúan hirdetett új architektúráját az USA ellenállásával szemben amúgy is nehéz lenne kiépíteni. De valószínűleg ez a piac komplexitását és a legfontosabb funkcionális rendszerek világméretű interdependenciáját tekintve már nem is lenne elegendő. A nemzetközi jogi szerződéseket – amelyekről ma a pártok szívesen beszélnek – bármikor föl lehet mondani. Ebből még nem fog létrejönni egy szilárd rezsim.

De még akkor is, ha a Nemzetközi Valutaalap új kompetenciákat kapna, ez még mindig nem lenne világ-belpolitika.

Nem szeretnék spekulációkba bocsátkozni. A problémákat tekintve a legjobb esetben csak konstruktív megfontolásokat fogalmazhatunk meg. A nemzetállamoknak önmagukat egyre inkább (mégpedig a saját érdekükből) a nemzetközi közösség tagjának kellene tekinteniük. Ez a legmagasabb hegy, amit a következő évtizedekben meg kell mászni. Ha erre a forgatókönyvre tekintettel beszélünk „politikáról”, akkor gyakran a kormányzatok cselekvéseire gondolunk, amelyek megörökölték a szuverén módon döntő kollektív aktorok önértelmezését. De ez a Leviatánként való önértelmezés, amely a 17. században az európai államrendszerrel együtt alakult ki, már ma sem töretlen. Az, amit tegnapig politikának neveztünk, napról napra változtatja a maga aggregát állapotát.

De hogyan illik ez a szociáldarwinizmushoz, amely Ön szerint 9/11 óta a világpolitikában megint terjedőben van?

Talán egy kicsit vissza kellene lépniünk, és egy nagyobb összefüggést kellene szem előtt tartanunk. A 18. század vége óta a jog és a törvény áthatották a politikai célokra irányuló kormányzati erőt, és a belső érintkezésben elvették tőle a pusztá „erőszak” szubsztanciális karakterét. Ettől a szubsztanciától kifelé elég jól megővta magát – a nemzetközi szervezetek burjánzó szövete és a nemzetközi jog egyre erősebb megkötő ereje ellenére. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy a „politika” nemzetállami fogalma alapvető átalakuláson megy át. Az Európai Unió belül pl. a tagállamok továbbra is rendelkeznek az erőszak monopóliumával, és ugyanakkor azt a jogot, amelyet szupranacionális síkon hoznak, több-kevesebb morgolódás nélkül érvényesítik. A jognak és a politikának ez a formai átalakulása összefügg egy kapitalista dinamikával is, amelyet a funkcionálisan kikényszerített nyitás és a társadalomintegrációs zárás kölcsönjátékaként lehetne leírni.

A piac felrobbantja a társadalmat, és a jóléti állam ezt újra összezárja?

A jóléti állam késői, és – mint ahogy ma már tudjuk – törekeny vívmány. A bővülő piacoknak és kommunikációs hálózatoknak mindig is volt egy robbantó ereje, amely az egyes

polgár számára egyszerre jelentette az individualizáció és felszabadítás esélyét; de erre mindig következett a régi szolidaritási viszonyok reorganizációja, kitágított intézményes keretek között. Ez a folyamat a korai modernségben kezdődött, amikor a késő középkor uralkodó rendjei az új territorális államokban parlamentarizálódtak (Anglia), vagy az abszolutisztikus politikának köszönhetően mediatizálódtak (Franciaország). A folyamat a 18. és a 19. század alkotmányos forradalmi következtében a 20. században a jóléti állam törvényhozásában is folytatódott. Ma már elmondhatjuk, hogy a Leviatánnak és az osztályantagonizmusnak ez a megzabolázása nem volt egyszerű dolog. De éppen ezek miatt a funkcionális okok miatt az állam és a társadalom sikeres konstitucionalizálódása (a fejlett gazdasági globalizáció körülményei között) a népjog és a szétszaggatott világtársadalom konstitucionalizálódása felé mutat.

Milyen szerepet játszana Európa ebben az optimista forgatókönyvben?

Nem olyant, mint amilyent a válságban valójában játszott. Nem is értem, miért dicsérik annyira az Európai Unió válságmenedzselését. Gordon Brown figyelemre méltó módon rávette Paulsont, az amerikai pénzügyminisztert (a francia elnök támogatásával, valamint Merkel és Steinbrück kezdeti ellenállásával szemben), hogy változtassa meg a fáradtságosan kialakított *bailout* interpretációját, és így az euró-zóna legfontosabb játékosait a fedélzetre hívta. Érdeemes közelebbről szemügyre vennünk ezt a tárgyalási folyamatot és ennek eredményét. A három hatalmas EU-nemzetállam, mint szuverén módon cselekvő aktor, elhatározta, hogy a különböző, de azonos irányba mutató intézkedéseiket koordinálni fogja. Juncker és Barroso urak jelenléte ellenére e klasszikus stílusú nemzetközi megegyezésnek alig-alig van köze az Európai Unió közös politikai akaratképzéséhez. A *New York Times* aztán nem minden gúnyolódás nélkül regisztrálta is az európaiak képtelenségét egy közös gazdaságpolitika kialakítására.

És mire vezeti vissza Ön ezt a képtelenséget?

A válság további lefolyása láthatóvá fogja tenni az európai konstrukció fogyatékoságát: minden ország önálló gazdaságpolitikai intézkedéseket hoz. Mivel a kompetenciák az Unióban – némi legyszerűsítéssel – úgy vannak elosztva, hogy Brüsszel és az Európai Bíróság érvényesíti a gazdasági szabadságot, míg az ezáltal létrejövő extern költségek visszaharmlanak az egyes tagországokra; már csak emiatt sem lehet ma közös gazdaságpolitikai akaratképzésről beszélni. A legfontosabb tagállamok abban az alapkérdésben, hogy mennyi államot és mennyi piacot akarunk, egyáltalán nem értenek egyet. És minden ország, mindenekeelőtt Németország, a maga önálló külpolitikáját folytatja. A Berlini Köztársaság a békés diplomácia közepette megfelelkezik azokról a tanításokról, amelyeket a régi

Szövetségi Köztársaság a történelemből levont. A kormányzat szemmel láthatóan élvezi az 1989/90 óta megnövekedett külpolitikai játékterét, és visszaesik az államok közötti (amelyek már régen az operett-fejedelemségek formátumára szűkültek össze) nemzeti hatalmi játékok szférájába.

És mit kellene tenniük ezeknek az operett-fejedelemségeknek?

A kívánságlistám iránt érdeklődik? Mivel én a fokozatos integrációt tartom az egyetlen lehetséges útnak egy cselekvőképes Európai Unió felé, Sarkozy javaslatát az eurózóna gazdasági kormányzatáról jó kiindulási pontnak tartom. De ez még nem jelenti azt, hogy ezzel együtt Sarkozy etatista háttér-előfeltevéseit és protekcionista szándékait is elfogadnám. Meg kell különböztetnünk egymástól az eljárásokat és a politikai eredményeket. A gazdaságpolitika terén való „szorosabb együttműködést” követnie kellene egy hasonló együttműködésnek a külpolitika területén. És mindezt nem szabadna többé a népesség feje fölött kiokoskodni.

De ezt még az SPD sem támogatná.

Az SPD-vezetés átengedi a kereszténydemokrata Jürgen Rüttgersnek, a rajnai és a ruhri „munkásvezérnek”, hogy ebbe az irányba gondolkodjon. Egész Európában a falhoz vannak állítva a szociáldemokrata pártok, mert csökkenő „tétékkel” zéró összegű játékot játszanak. Miért nem ragadják meg az esélyt, hogy kitörjenek a nemzetállami kalitkából, és az európai síkon új cselekvési játékteret teremtsenek? Így egy balról jövő regresszív konkurenciával szemben is profilírozhatnak magukat. Bármit jelentsen is ma a „jobb” és a „bal”, az eurózóna tagországai csak közösen tehetnek szert egy olyan világpolitikai súlyra, amely ésszerű befolyást tesz lehetővé a számukra a világgazdaság színpadán. Mert egyébként ugyanúgy, mint *Tamás bátya kunyhója*, egy egyszerre veszélyes és kaotikus világhelyzetnek szolgáltatják ki magukat.

Maradjunk Tamás bátyánál – az USA biztosan nagy csalódást okozott Önnek. Az Ön szemében az USA volt az új világrend éllovasa.

De mi marad más, mint erre a lóra fogadni? Az USA ebből a kettős válságból meggyengülve fog kikerülni, de egy ideig még ő marad a liberális szuperállam, amelynek magának is alaposan revideálni kellene a maga paternalisztikus, világboldogító, neokonzervatív önértelmezését. A saját életforma világméretű exportja a régi birodalmak hamis, centralizált univerzalizmusából adódik. A modernség ezzel szemben a mindenkinek kijáró tisztelet decentralizált univerzalizmusára épül. Az USA saját érdeke, hogy – túl azon, hogy föl kell adnia a maga kontraproduktív beállítottságát az Egyesült Nemzetekkel szemben

– a reformmozgalmak élére álljon. Történelmileg tekintve a következő négy tényező találkozása valószínűtlen konstellációt teremt: szuperhatalom, a világ legrégebbi demokráciája, egy (ahogy remélem) liberális és víziókkal rendelkező elnök hivatalba lépése, valamint egy olyan politikai kultúra, amelyben a normatív orientációk különösen fontosak. Amerika ma mélyen el van bizonytalanodva az unilaterális kaland kudarca, a neoliberalizmus önfelbomlasztása és a különleges tudattal való visszaélés miatt. Miért ne szedné össze magát ez a nemzet, mint már annyiszor, és tenne kísérletet arra, hogy a mai egymással konkuráló nagyhatalmakat – a holnapi világhatalmakat – időben beágyazza egy olyan nemzetközi rendbe, amelyben már nincs szükség szuperhatalomra? Miért ne ragadná meg egy elnök – akinek a belpolitikában csak minimális játéktere van – ezt az ésszerű külpolitikai lehetőséget, az ész lehetőségét?

Az úgynevezett realistákból ez csak egy fáradt mosolyt váltana ki.

Tudom, hogy sok minden szól ez ellen. Az új amerikai elnöknek szembe kellene szállnia pártja *Wall Street*től függő elitjével, és el kellene határolódnia az új protekcionizmus kézenfekvő reflexeitől. És az USA-nak egy ilyen radikális fordulathoz egy lojális, de öntudatos szövetségi partner barátságos ösztönzésére lenne szüksége. Egy kreatív értelemben „bipoláris” Nyugat természetesen csak akkor lenne lehetséges, ha az EU megtanulna kifelé egy hangon megszólalni, és a nemzetközileg összespórolt bizalmi tőkéje alapján maga is előrelátóan cselekedne. Az „igen, de...” kézenfekvő. De válságidőkben talán egy kicsit előrelátóbb perspektívára van szükség, mint a mainstream tanácsára és a pusztá átvételezés technikájára.

Fordította: Weiss János

Ralf Dahrendorf

VÁLSÁG UTÁN: VISSZA A PROTESTÁNS ETIKÁHOZ?

HAT MEGJEGYZÉS

Eredeti tanulmány: Dahrendorf, Ralf (2009): Nach der Krise: Zurück zur protestantischen Ethik? Sechs Anmerkungen. In: *Merkur*, No. 720.: 373–381. [Dahrendorf 2009. június 17-én halt meg egy hosszú rákbetegség után; valószínűleg ez a legutolsó írása].

A szerző a kibontakozó és egyelőre még nehezen megnevezhető válságot a mentalitásváltozással magyarázza. A weberi takarékos kapitalizmust részben felváltotta a kölcsönkapitalizmus: a munkahelyen továbbra is a protestáns etika uralkodik, de ennek éppen ellenkezőjét követelik meg a munkán kívül, a fogyasztás világában. A válságot követő tisztító viharok többnyire mentalitásváltozást hoznak magukkal, egyelőre most még nem látszódik az új irány. Így marad az ilyenkor apatikussá, de mozgósíthatóvá váló tömeg népharagja, amely a felelősök keresésében ölt testet. Az uralkodó mentalitás azonban nem csak a vállalkozókat, a pénzügyi szférát és a politikusokat, hanem a teljes társadalmat jellemzi. A szerző szerint a válságot elhúzódó kilábalás követi majd, amely meghozza a szükséges változást: az újfajta viszonyulást az időhöz. Az eddigi rövid távú szemléletmódot középtávúra kell átváltani, mind a vállalkozások vezetőinél, mind a politikában. Előbbit a stakeholderek előterbe kerülése biztosíthatja, utóbbinál pedig a jóléti állam finanszírozható formában történő rekonstrukciója jelezheti a változást. Nem lehet és nem is kell a takarékos kapitalizmushoz visszatérni, egy felelős kapitalizmust kell létrehozni.

ELSŐ MEGJEGYZÉS: A MAGYARÁZATOK

Aki most, 2009-ben a „válságról” beszél, annak nem kell elmagyaráznia az olvasóinak vagy a hallgatóinak, hogy miről is van szó. De a történelemkönyveknek szóló neve a dolognak egyelőre nincs. Pénzügyi válságként kezdődött, aztán gazdasági válsággá nőtte ki magát, és időközben már-már mélyreható szociális, talán politikai fordulópontnak is tekinthető. A társadalmi-gazdasági földindulás magyarázatai olyan sokfélék, mint a válságra adott reakciók. A túl speciálistól a túl általánosig ívelnek, és inkább összezavarnak, mint magyaráznak.

A spektrum túl speciális végén áll az a tézis, hogy mindaz, ami 2008 szeptembere óta a világgazdaságban történt, az amerikai kormány döntésére vezethető vissza, hogy ti. nem mentette meg a csődtől a Lehman Brothers bankot. És ezt a döntést aztán személyes animozításokra vezetik vissza, amelyek a Lehman-főnök, Richard Fuld és az akkori pénzügyminiszter, Henry Paulson között álltak fenn. Volt tehát egy egyedi döntés, amely kiváltott egy dominóeffektust: ez pedig először a pénzvilágot, majd a reálgazdaságot is megrázta. Mindezt azonban el lehetett volna kerülni, ha az USA felelős politikusai az európai utat választják, és közpénzekkel megmentik a szóban forgó bankot.

A magyarázati spektrum másik végén áll az éppen összeomlásban lévő „rendszerrel” szóló beszéd, mondván, hogy már Karl Marx is azt jósolta, hogy a kapitalizmusnak rossz vége lesz. Ez ugyan másfél évszázaddal ezelőtt volt, és ebben az időben sok minden

történt, de ez a kis haladék egyeseket nem nagyon zavar. Ők egy rendszer összeomlását látják maguk előtt, és ez sem meg nem lepi, sem szomorúvá nem teszi őket.

A szélsőségek között mindenféle politikai-gazdasági magyarázatok találhatók. A gazdasági oldalon mindenekelőtt az angolszász világ ingatlanpiacán lévő erkölcstelen-ségekre történik utalás. Az, hogy a jelzálogok a házak piaci értékének százhusz százalékát tették ki (a jövőbeli értéknövekedésre számítva), tarthatatlan volt. Az ebben rejlő kockázatot az új és cseles pénzeszközök sem tették kisebbé – épp ellenkezőleg. És a bankárok, számos tanácsadótól támogatva, az ügyfeleiket bevezették a sötétbe. Gyakran talán nem is tudták, mit tesznek. A végén a pénzügyi tranzakciókat úgy „deriválták”, hogy minden reális vonatkozás veszendőbe ment.

És itt kezdődnek a politikai magyarázatok. Ki az oka mindennek? A bankárok természetesen, akik között egypár valóságos csaló is megtalálható (gondoljunk csak Bernard Madoffra). De a politikusok is hibásak, akik olyan messzire mentek a dereguláció divatjában, hogy a végén már senki sem tudta ellenőrizni, mi történik a pénzpiacokon. Az a hit, hogy a piac ezt majd szabályozza, hatalmas tévhitte nőtte ki magát. Elkezdett terjedni az éjjeliőr állam egy új változata.

Ha egy jelenség magyarázatai ilyen sokfélék, akkor tanácsos megőriznünk a nyugal munkát. Nyilvánvalóan még nem tudjuk, hová vezet a válság. Nem tudjuk, meddig fog tartani, és csak homályos elképzeléseink vannak az utána következő világról. A következőkben ezért a válságnak egy olyan magyarázatával próbálkozom, amely alapvetően a mentalitásokra támaszkodik. Ez a régi fogalom arra utal, hogy vannak uralkodó értékkepzetek és mértékadó beállítottságok. És nemcsak a pénzpiac kevés résztvevője osztozik ebben a mentalitásban, hanem az ügyfelek is, a ma oly sokat emlegetett „kisbefektetők”. Igazából olyan viselkedést formáló kulturális beállítottságokról van szó, amelyek egy kisebbségnél kezdődnek, de aztán az egész társadalmat áthatják.

MÁSODIK MEGJEGYZÉS: A TAKARÉKOS KAPITALIZMUSTÓL A KÖLCSÖNKAPITALIZMUSIG

Az én tézisésem az, hogy a közelmúltban egy mélyreható mentalitásváltozást éltünk át, és most a válságra adott reakcióban egy újfajta átalakulás áll előttünk. A mögöttünk lévő átalakulásnak egyszerű nevet adhatunk: ez egy út volt a takarékos kapitalizmustól a kölcsönkapitalizmushoz. (Ezt az utat én már egy negyed évszázaddal ezelőtt megpróbáltam leírni.) Tehát a gazdasággal és a társadalommal szembeni uralkodó beállítottságokról van

szó. Ez nemcsak a vállalkozók és a menedzserek legkülönbözőbb beállítottságait foglalja magában, hanem a felhasználók – így a legtöbb polgár – beállítottságát is. Ez fontos, még akkor is, ha sokan nem szívesen hallják, mert inkább néhány bűnöst szeretnének pellen-gérré állítani, mintsem hogy önkritikát gyakoroljanak.

Az itt szóba kerülő mentalitásoknak van némi közük Max Weber elemzéseéhez, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvéhez ([1905] 1995). Ennek a briliáns írásnak megvannak a maga gyengéi, így például Richard Henry Tawney már korán kimutatta, hogy a kapitalizmus ott is kialakult, ahol a katolicizmus volt az uralkodó vallás.¹ De Webernek az a tézise mégiscsak helyállónak bizonyult, hogy a kapitalista gazdálkodás kezdete egy olyan készséget követelt meg, amely a közvetlen kielégülés elhagyására irányult. A kapitalista gazdaság csak akkor indulhat be, ha az emberek nem szeretnék rögtön elfogyasztani tevékenységük gyümölcsét. A legújabb korban ezt a hatást általában az állami kényszer váltotta ki. Oroszország és Kína ezért választotta a „szovjet” utat. De lehet azt is mondani, hogy Európa bizonyos részein volt egy olyan idő, amelyben a vallásos hit az embereket a nehéz munka ellenére lemondásra és takarékoskodásra szólította fel. A kálvinista protestantizmus legalábbis azt hirdette, hogy az ember a túlvilágon kapja meg a jutalmat az evilági munka fáradságáért.

Max Webernek Anglia és Amerika járt az eszében, amikor ilyeneket írt, miközben a lutheri variációnak is megtalálta a maga helyét. És Európában még találkozhatunk olyan nagyon idős emberekkel, akik még emlékeznek azokra az időkre, amikor a munka és a takarékoskodás volt a meghatározó életmaxima. (Az Egyesült Államokban a változások már korábban, az első világháború után megkezdődtek.) Azóta azonban mindenütt bekövetkezett az a mentalitásváltozás, amelyet Daniel Bell a *Cultural Contradictions of Capitalism* című könyvének (1976) több tanulmányában is leírt. Az ő központi témája ebben a könyvben: „az új vásárlási szokások kialakulása egy erősen fogyasztásra orientált társadalomban, és a protestáns etika és a puritán beállítottság ebből adódó eróziója”.

A könyv 1976-ban jelent meg. Bell már akkor is egy robbanékony paradoxont látott a kapitalizmusban. A termelés oldalán továbbra is az olyan régi értékeknek, mint a szorgalomnak és a rendnek kell érvényesülniük; de a termelés hajtóereje egyre inkább a „materialista hedonizmus és a pszichológiai eudaimonizmus”. Más szavakkal: a fejlett kapitalizmus megköveteli az emberektől a munkahelyen a protestáns etika elemeit, de ennek éppen az ellenkezőjét követeli meg a munkán kívül, a fogyasztás világában.

Amikor Bell ezt írta, akkor a gazdasági mentalitás átalakulásának utolsó lépése még nem következett be, vagyis a fogyasztási örülettől a jókedvű eladósodáshoz való átmenet állapota jellemezte a korszakot. Mikor kezdődött ez a folyamat? Már a nyolcvanas években

---

1 Tawney a *Religion and the Rise of Capitalism* ([1926] 1998) című művében úgy érvel, hogy a vallás marginalizálása mozdította elő a modern gazdaságtársadalmak kialakulását.

voltak olyanok, akik néhány száz márkáért egy hathetes világ körüli utazásra indultak, és a valóságos költségeket még akkor is fizették, amikor a barátaik és az ismerőseik már régen megunták a Rióban és Bangkokban készült fényképeket és diákat. Daniel Bell joggal beszél a részletfizetésről mint bűnbeesésről. Most a kapitalizmus, amely korábban a takarékosági kapitalizmusból a fogyasztási kapitalizmusba alakult át, megtette az utolsó fatális lépését a kölcsönkapitalizmus felé.

És pontosan itt van a helye a realitástól a virtualitáshoz, az értékteremtéstől a derivatívakereskedéshez vezető átmenetnek. A most elterjedt beállítottság nemcsak a takarékoskodás előtt, hanem már a fizetés előtt is megengedte az élvezetet. „*Enjoy now, play later*” – ez lett a maxima. Ez minden polgárt megragadott, még azokat is, akik ma ezt nem szívesen hallják. És ez aztán kiváló lehetőségeket kínált fel azok számára, akik arra specializálódtak, hogy a pénzből pénzt csináljanak. Ezek az emberek elkezdtek a pénzből, amely nem volt az övék, és amely talán nem is létezett, pénzt csinálni, és ezzel a szupergazdagok világába katapultáltak.

Különösen vonzó kérdés lenne, hogy milyen következménye lenne az előrehaladott kölcsönkapitalizmusnak az értékteremtés szempontjából, vagyis az úgynevezett reálgazdaság szempontjából. A protestáns etika utolsó képviselőit importálni kellett? Vagy pedig a termelést magát is exportálni kellett azokhoz, akik még nem estek a kölcsönkapitalizmus áldozatául? Vagy pedig a gazdaság „protestáns” részének leépítéséről, vagy inkább elektronizálásáról kellene beszélnünk? Mindazonáltal az biztosnak tűnik, hogy az itt jelzett mentalitásváltozás rendkívül instabil. Minden eladósodásnak van határa. Éppen ez a válság nagy tapasztalata, aminek következtében nő a kísértés, hogy a magánemberek adósságát az állami adóssággal kell fölvaltani.

HARMADIK MEGJEGYZÉS: A GLOBÁLIS ÉS A VILÁGRA KITERJEDŐ

Egyesek a válságot kapcsolatba hozzák egy olyan folyamattal, amely számukra amúgy is titokzatos: a globalizációval. Az igaz, hogy az információk fölötti univerzális rendelkezés és a határok leépítése – beleértve a vasfüggönyt is – hallatlanul kitágította a kölcsönkapitalizmus hatókörét. Az is igaz, hogy ez a kitágítás megnehezíti a szabályozást, és ennyiben például megkönnyíti a rafinált pénzeszközök kifejlesztését. Az is igaz továbbá, hogy a dominóeffektus a globalizáció jegyében még kifejelettebb, mint a nagy szabadkereskedelmi szerződések („Kennedy-szerződés”, „Nixon-szerződés”) idején. De mégis óvni kell egy következményektől teli tévedéstől.

Néhány politikai vezető azt hiszi, hogy a válság maga globális, és ezért csak globális döntésekkel lehet leküzdeni. Ez a véleménye legalábbis a brit miniszterelnöknek, Gordon Brownnak is, ha nem is az Egyesült Államok elnökének, Barack Obamának. A globális válságról szóló beszéd azonban félreismer egy nagy különbséget. A szó szigorú értelmében ugyanis csak azok a problémák globálisak, amelyek a Föld minden lakóját érintik, és ezért csak közös cselekedettel lehet leküzdeni őket. A legfontosabb aktuális példa erre a klímaváltozás. Más kérdések viszont nem annyira globálisak, mint inkább világra kiterjedő hatásúak. Bizonyos fejlemények a világ számos pontján érzékelhetőek, de egészen másképp néznek ki az USA-ban és Kínában, Franciaországban és Lengyelországban. A legyőzésük ezért profitálhat egy bizonyos koordinációból, de alapvetően nemzeti, sőt helyenként regionális megoldásokat követel meg.

Lehet vitatkozni róla, hogy a bankok válsága globális tapasztalat-e. Ha a „rendszer válságáról” beszélünk, akkor arra gondolunk, hogy a gazdaság sok más aspektusa elválaszthatatlanul összefügg a bankok ama tevékenységével, hogy egy bizalommal teli klímában hitelt nyújtanak. Ezért lehet, hogy csak a globális cselekvés tudná helyreállítani a bankokba vetett bizalmat.

A válságra általában azonban (tehát a recesszióra és a kölcsönkapitalizmus mentalitásának összeomlására) ez nem igaz. Igaz, hogy itt is jelen van a nemzetgazdaságok kölcsönös függése. A süllyedő és emelkedő fejleményeknek lehet dominóeffektusuk. Ez azonban csak megerősíti a válság világra kiterjedő jellegét, az egyes vállalatok és a nemzeti gazdaságok bonyolult összefonódását; de nem teremt egy olyan globális problémát, mint amilyen például a klímaváltozás.

Ezért nem lehet egy globális erőaktussal legyőzni a válságot. Bizonyos értelemben a továbbra is domináns Egyesült Államok erőaktusa kielégítő lenne. Ennyiben tévedés azt hinni, hogy minden államnak ugyanazt kell tennie a bizalom helyreállítása és a konjunktúra fellendítése érdekében. Fontosak a nemzetközi találkozók, hogy el lehessen kerülni a „*beggar thy neighbour*”-politikákat, vagyis korlátozni lehessen annak valószínűségét, hogy túlzottan sok nemzeti döntés a szomszédok kárára szülessen. Ami azonban az egyes esetekben megfelelő, azt nem lehet általánosságban előírni.

Ezek nem érvek a világméretű szabályozás ellen. De ebben a kérdésben is pontosnak kell lennünk. A szabályok nem az összes érintett uralommentes diskurzusából jönnek létre. Inkább azt kell mondanunk, hogy a szabályok megkövetelnek egy olyan garanciális erőt, amely alátámasztja a szankcionálási mechanizmusokat. Ebben áll az eurózóna (ahogy az most létezik) nagy gyengesége; itt ugyanis egy olyan bankról van szó, amely nincs bekapcsolva egy politikai folyamatba (ahogy a Bundesbank mindig is be volt kapcsolva). Átfogó értelemben azt mondhatjuk, hogy nem lesz egy új „világgazdasági rendszer”, ha az Egyesült Államok visszavonul a garanciális hatalom szerepéből. Bretton Woods világa a

Világbankkal és valutaunióval (és közvetetten legalábbis a világkereskedelmi szervezetekkel) mindenesetre egy amerikai világ volt. Nem globális, hanem egy az USA által garantált szabályrendszer volt.

Az itt javasolt különbségtétel a globális és a világra kiterjedő problémák (és megoldások) között tehát hallatlan jelentőségű. Ha a klímaváltozás fölötti ellenőrzés globális feladatát nem ragadjuk meg minden lehetséges módon, akkor be fog következni a globális katasztrófa. A válság azonban megkövetel néhány stratégiai döntést, mindenekelőtt néhány olyan országban, amelyek talán az egész világra kiterjedő hatással vannak. A nemzetközi konferenciák és a tervezett akciók szempontjából ez a megkülönböztetés hallatlan jelentőségű.

NEGYEDIK MEGJEGYZÉS: NÉPHARAG ÉS VÁLTOZÁS

Kedvező esetekben a válságok tisztító viharok. Meglehet tehát, hogy a jelenlegi válság elő fogja mozdítani a mentalitások megváltozását, aminek a végén a cselekvőknek egy tartóssabb beállítottsága áll, mint amit a kölcsönkapitalizmus megengedne. Azok a társadalmi mechanizmusok, amelyek egy ilyen átalakuláshoz vezetnének, mindenesetre nem láthatók. De nincs olyan benyomásunk, hogy széles körű politikai mozgalmak jönnének létre, amelyek alternatív jövőtervezeteket kínálnának föl a széles támogatottság reményében. Összességében inkább azt lehet látni, hogy a legtöbb országban sem a szélsőjobboldal, sem a szélsőbaloldal nem tudott profitálni a válságból. Ennek oka viszonylag egyszerű: a válságnak ugyan voltak áldozatai, de nem hozott létre olyan új politikai-szociális erőket, amelyek egy sikert ígérő jövőkép nevében végrehajtanák a mentalitásváltozást.

A társadalomtudós számára ez nem annyira meglepő. Ő a válság vizsgálatokor nem annyira a *Kommunista kiáltványra* (Marx és Engels [1848] 1970), hanem sokkal inkább a *Marienthal* című könyvre (Jahoda et al. [1932] 1999) gondol. Marie Jahoda és munkatársainak dolgozata nyolcvan évvel ezelőtt a nagy válság idején megmutatta, hogy azok az emberek, akik mindent elveszítenek, vagy legalábbis fenyegeti őket, hogy mindent elveszítenek, inkább apatikussá, mint aktívvá válnak. De ezek az emberek mindenesetre – és ez a gondolat a *Kommunista kiáltványban* is felmerül – mobilizálhatóak. Ők a demagógok – akik a megfelelő szituációkban arra ösztönzik őket, hogy felkeljenek és tiltakozzanak – önkéntes áldozatai. Az ilyen szituációs tiltakozások gyakran erőszakhoz kötődnek.

A brit rendőrfőnök, aki nemrégiben a következő hónapokról mint az „erőszak nyaráról” beszélt, megérdemelte a kormányzat bírálatát a maga felbujtó tézise miatt, még ha esetleg igaza is lenne. Az emberek kétféle reakciója előre látható. Az egyik a társadalmi

konfliktusok széles körű individualizálódása. Ez azt jelenti, hogy kerek-perec kimondjuk a jog és a rend megsértését, a betöréseket, a rajtaütéseket. A másik a kollektív felháborodás erőszakos kihágások formájában olyan helyeken, ahol az emberek nagy számban összejönnek – a futballpályákon, a popkoncerteken, a politikai demonstrációkon, de még a karneválokon is.

Az ilyen kitörések mögött mindig sok ember diffúz haragja áll, ami az életviszonyaik és a várakozásaik számukra nagyrészt érthetetlen rosszabbodásából táplálkozik. Általában ehhez jön még egy adag szorongás; de ezt mindig a tehetetlenség érzése kíséri. És ilyen körülmények között már nincs messze a vétkesek keresése. Pellengérré kell állítani a bankárokat, ha már nem lehet őket megégetni és kerékbe törni. És a legszívesebben még a politikusokat is elővenni! Hogy lehet, hogy a vétkesek 20 millió eurós nyugdíjjal eltűnnek Olaszország irányába, miközben a munkanélküliek száma hónapról hónapra nő, és sokaknak le kell mondaniuk a számukra kedves dolgokról? A klasszikus pártpolitika helyébe egy diffúz népharag lép.

Igy is elkezdődhetnek a változások. Azok az intézkedések, amelyeket a kormányzatok részben követelnek, részben végrehajtanak, csak egy részét képezik a válság által kiváltott változásnak. Már a rövid távú karakterük miatt is nem a legfontosabb részt alkotják, nem is beszélve arról a tényről, hogy általában új problémákat hívnak életre. A harag és a bizalmatlanság alaphangulata nem fog könnyen lecsillapodni. Inkább arra fogja kényszeríteni a cselekvőket, hogy megváltoztassák a viselkedésüket. Majd lesznek egyesek, akik itt-ott lemondanak egy-egy bónuszról. Sőt már most is vannak olyan pénzügyi menedzserek és politikusok, akik bocsánatot kérnek a tevékenységük hatása miatt. A részvényesek figyelmesebbek lesznek. A kevesek demonstratív gazdagsága legalábbis kevésbé lesz látható. A médiumok a rosszabb időkre emlékeztetnek, és arra, hogy hogyan kell a régi ruhát megfoltozni és a petrezselymet nevelni a balkonon. Egyesek azt hiszik, hogy a spekuláció csillogó világa megint értelmet adhat a realitásoknak és teret a hosszú távú gondolkodásnak.

ÖTÖDIK MEGJEGYZÉS: EGY ÚJ KOR

Felmerül a kérdés, hogy hogyan fog kinézni a világ a válság után. Erről 2009 tavaszán komolyan beszélni akarni meglehetősen kétséges vállalkozás. De van egy sor olyan fejlemény, amely legalábbis nagyon valószínűnek tűnik. A válság még el fog tartani egy darabig. Talán két évig? Vagy három évig? Ha a lejtmenetnek – vagy inkább a zuhanásnak – vége lesz, akkor a legtöbb fejlett ország szegényebb lesz. (És ugyanakkor az elszegényedés nem fog minden polgárt egyformán érinteni.) A gazdasági növekedés újabb fázisa

vélhetően sokkal lassabban fog beindulni, mint ahogy az az elmúlt évtizedekben történt. Sok országban a nagy adósságteher föl fogja zabálni a növekedés gyümölcseit. Új adókat fognak kivetni. A nagy inflációs lökés mindenekelőtt a kevésbé jómódúakat fogja sújtani.

A gazdaság és a társadalom keretfeltételei sok helyen, és éppen Európában nem adnak okot sok örömrre. De ezek kiválthatják egy újfajta mentalitás kialakulását is. Ennek magja az időhöz való újfajta viszony lenne.

Az előrehaladott kölcsönkapitalizmus egyik jellemvonása a cselekvések rendkívüli rövididejűsége volt. A derivatívakereskedők szélsőséges esetében ez azt jelenti, hogy a fiktív pénzt már tovább is adták, mielőtt egyáltalán föltehették volna a kérdést, hogy milyen reális értékek állnak mögötte. De ez csak az általános száguldás egyik része volt. Alig ért véget az egyik tranzakció, máris jött a bónuszkifizetés a résztvevőknek. A vállalatok fejlődéséről már nem évente, hanem negyedévente, sőt még rövidebb időnként adtak ki nyilatkozatokat. A vezető menedzserek már nem léptek fel hosszú távú perspektívákkal; sokaktól meglepően rövid idő után egy arany kézfogással már el is búcsúztak. A politikusok ugyan állandóan panaszkodtak a rövid távú gondolkodásra, de egyre inkább maguk is osztoztak ennek gyengeségeiben.

Az időhöz való újfajta viszonyoknak a csúcson kellene elkezdődnie. A menedzszerfizetésekre vonatkozó kérdés – ami a népharag egyik forrása – abban a pillanatban megoldható lesz, amikor a bevételt a hosszabb távú eredményességhez kötik. Ebből az alkalomból a felügyelőbizottságoknak és más felelősöknek olyan utódlási szabályokat kellene alkotniuk, amelyek a vállalatok csúcsán lejátszódó kevésbé transzparens váltásokat is normalizálni tudnák. A vállalatok csúcsán a középtávú gondolkodás szükségképpen átgondoltabb tervezéshez vezetne, és több kiszámíthatósághoz a foglalkoztatottak részére, tekintettel a flexibilitásra vonatkozó elvárásokra, amelyeket a modern gazdaságok mindenkivel szemben támasztanak.

Ebből az alkalomból megint a döntések középpontjába kerülhet egy olyan fogalom, amely a szélsőséges kölcsönkapitalizmus éveiben feledésbe merült: a *stakeholder* fogalma. Ez mindazokat jelenti, akik nem részei a vállalatnak, tehát nem *shareholderek*, de mégis egzisztenciálisan érdekeltek valamely cég sikeres fennmaradásában: ide tartoznak a beszállítók és a vásárlók, de mindenekelőtt annak a közösségnek a lakói, amelyekben az adott vállalat működik. Számukra nem is annyira a beleszólás a fontos, mint inkább az, hogy a menedzsment elismerje az érdekeiket; ez pedig azt föltételezi, hogy a vezetők túlnéznék a tényér szélén, és nemcsak a következő negyedév nyeresége és bónuszkifizetési lebegnek a szemük előtt.

Az új időperspektíva szorosan összefügg a szigorú értelemben vett globális kérdések megoldásával is. A klímaváltozás elleni küzdelem politikájából (sokkal inkább egy ilyen politika hiányából) láthatjuk, hogy a rövid vagy a közép távú gondolkodás határozza-e

meg a cselekvőket. Talán szükség van döntő eseményekre, hogy ezek előmozdítsák a jövőbeli cselekvéseket. Bangladesnek, sőt Hollandiának lehetőség szerint el kell merülnie a tenger hullámaiban, mielőtt Al Gore vagy Nicholas Stern üzenetét meghallanák.²

Egy újfajta viszony az időhöz (a gazdaságban és a társadalomban) az a központi mentalitásváltozás, amely létrejöhet a válságból. Újabban sokat beszélnek bizalomról és felelősségről. Mindkettőre szükség van; de mindkettő feltételezi, hogy a vezetők szélsőségesen rövid távú gondolkodása megszűnjék. Ahhoz, hogy ez megtörténjék, a menedzsmenetre meg kell szabadulni a maga elrugaszkodott álláspontjától, és megint azokat kell szem előtt tartania, akiknek a jólétéért és fájdalmáért a döntéshozók felelősek. E mentalitásváltozás támogatásához részben reális, részben szimbolikus intézkedésekre van szükség. A reális és a megalapozható menedzserbevételek mindkettőt teljesítik; és ennyiben lényeges kiindulópontot alkotnak. Hosszabb távon elkerülhetetlen a jóléti államnak egy olyan rekonstrukciója, amely a flexibilitás és a biztonság finanszírozható kombinációjára épül. És vannak más olyan gyakorlati változások is, amelyek azt dokumentálják, hogy újabb időperspektívák határozzák meg a politikai gazdaságot.

HATODIK MEGJEGYZÉS: A FELELŐS KAPITALIZMUS

Vissza kellene tehát térnünk a boldog emlékezetű protestáns etikához? Valószínű egy ilyen visszatérés? A válasz az utóbbi kérdésre így szól: inkább nem. És ezzel az első kérdés el is esik. Keynes mögé nem lehet visszaparancsolni a modern nemzetgazdaságokat, és Keynes nyomán az örökkévalóságban való gondolkodás (azzal a reménnyel, hogy a túlvilágon minden megtérül) elvesztette a maga vonzerejét. Jó oka van annak, ha az új időperspektívával összhangban közepes, és nem hosszú időtávról beszélünk. Átlátható időtávokról van tehát szó, évtizedekről, és nem évszázadokról.

A protestáns etikához való visszatérésre tehát nem fog sor kerülni. De mégis lehetséges és kívánatos a régi erények újrafeléléstése. Teljesen nem fogjuk tudni feloldani a kapitalizmus Daniel Bell által megfogalmazott paradoxonját: a modern kapitalizmus hajtóereje olyan preferenciákon nyugszik, amelyek a modern kapitalizmus módszerét egyenesen gyengítik. Kevésbé elvontan fogalmazva: a munka, a rend, a szolgálat, a kötelesség a jólét előfeltételei; a jólét maga azonban élvezetet jelent, szórakozást, örömet és kikapcsolódást. Az emberek keményen dolgoznak, hogy a szó szigorú értelmében fölösleges dolgokat hozzanak létre. Itt helyénvaló, ha emlékeztetünk Ludwig Erhard mértéktartásra vonatkozó

---

2 Lásd Giddens (2009).

figyelmeztetésére. Az is fontos, hogy az emberek ne veszítsék el az életszínvonal fontos elemeihez (ebben az értelemben a realitáshoz) való kapcsolódásukat.

Van a válság utáni világnak neve? A kérdőjel, amellyel ez a fejtegetés kezdődött, továbbra is megmarad. Túlzottan sok bizonytalanság tiltja meg a határozott állásfoglalást az egyik vagy a másik lehetőség mellett. A takarékosági kapitalizmushoz nem fogunk visszatérni, de talán vissza fogunk térni egy olyan rendhez, amelyben az értékteremtés legalább lefedi a szükségletek kielégítését. A „rajnai kapitalizmus”, vagyis a nagy szervezetek konszenzusára épülő gazdaság valószínűleg eljutott a maga végéhez. Még azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy a beleszólás rendszere segített-e és segít-e a válság legyőzésében. Ha a kérdésre nem lehet egyértelműen igenlő választ adni, akkor el kell gondolkodnunk a *stakeholder* figyelembevételének új formáiról. A kölcsönkapitalizmust mindenestre egy elviselhető mértékre kell visszacsavarni. Szükség lenne valami olyasmire, amit „felelősségteljes kapitalizmusnak” nevezhetnénk, miközben a felelősség fogalmában már benne van a közép távú perspektíva mint új idő.

De a nevek csak visszhang és füst. Sok minden szól amellett, hogy a reális fejleményekről, és ne a fogalmakról vitatkozzunk. A „szociális piacgazdaság” képlékeny, ritkán definiált fogalma minden praktikus célnak eleget tesz. (Azt mindenesetre csak sajnálni lehet, hogy Angela Merkel nem tudott érvényt szerezni az „új szociális piacgazdaságra” vonatkozó programjának.) De a lényeg az, hogy minden konjunktúracsomag és mentőerő előtt a válságnak nem szabad elhomályosítania az időre irányuló pillantást. Ezekben az években dől el, hogy milyen világban fognak élni a szabad társadalmak következő generációinak polgárai.

Fordította: Weiss János

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bell, Daniel (1976): *Cultural Contradictions of Capitalism*. Basic Books.
- Dahrendorf, Ralf (1984): *Reisen nach Innen. Aspekte der Zeit*. DVA.
- Giddens, Anthony (2009): *The Politics of Climate Change*. Polity Press.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans ([1932] 1999): *Marienthal. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich ([1848] 1970): *A kommunista kiáltvány*. Kossuth Könyvkiadó.
- Tawney, Richard Henry ([1926] 1998): *Religion and the Rise of Capitalism*. Transaction Publishers.
- Weber, Max ([1905] 1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Cserépfalvi Könyvkiadó.

Az **Egyenlítő** társadalomkritikai és kulturális havilap októberi száma 490 Ft-ért kapható a nagyobb Relay üzletekben

A TARTALOMBÓL:

Kállai R. Gábor: **Szakszervezetlenség**

A romaintegráció összeurópai ügy – Egyenlítő-beszélgetés Dr. Andor Lászlóval

Gimes Gergely: MOL-INA – konfliktusos érdekházasság

Csicsmann László: India a világ legnépesebb demokráciája és a világpolitika új globális szereplője

Feitl István: Szemtelenkedjünk a múzeummal – A Ludwig Múzeum kiállításáról

Bánosi Eszter: „Egy majdnem tökéletes film” – Alejandro González Iñárritu Biutiful című alkotásáról

Szale László: Kő a vízbe – A Kertész Ákos-ügy utóélete

EGY LAP, EGY KÖNYV + ... ELŐFIZETÉSI AKCIÓ!

**Fizessen elő, és támogassa lapunkat
2012. évre szóló megrendelésével!**

Előfizetése mellé egy könyvet és 30%-os kedvezményre jogosító törzsvásárlói kártyát kap ajándékba a Napvilág Kiadótól.

Részletek az Egyenlítő és a Napvilág Kiadó honlapján:

www.egyenlito.eu • www.napvilagkiado.eu

*Claudia Honegger, Sighard Neckel és
Chantal Magnin*

A STRUKTURÁLT FELELŐTLENSÉG

A három szerző által szerkesztett kötet utószava (Honegger et al. 2010: 302–314)

Az írás, mely a szerzők által szerkesztett kötet zárszava, a 2008-ban kezdődött világgazdasági válsággal kapcsolatos felelősség problematikáját tárgyalja. A pusztán rendszerméleti magyarázatokkal szemben a bourdieu-i cselekvésmélet fényében nagy hangsúlyt kapnak az egyéni döntések, illetve a pénzügyi világ szereplőinek narratívái. A „felelősség tolató-pályaudvarának”, illetve a felelősség delegálásának fogalmait írják le azt az átkeretezési gyakorlatot, ahogyan a bankárok és a pénzügyi világ dolgozói tagadják személyes felelősségüket a válság kialakulásában. Bár a válság első heteiben gyakoribb volt a büntudat megjelenése, a politikai élet szereplőinek reakciói csak megerősítették a pénzügyi intézményrendszer struktúráit, ezzel is „feloldva” a személyes felelősség kérdését. A „rizikótársadalom” azonban nem számíthat előremutató változásokra egészen addig, amíg pénzügyi szegmensében nem korlátozzák a jelenleg is zavartalan „mammonizmust”.

A pénzügyi válság, amely a nyilvános észlelés szerint 2008 szeptemberében természeti katasztrófaként robbant bele a világgazdaságba, nem következett be olyan váratlanul, mint ahogy azt sok kortársunk és a legtöbb beszélgetőpartnerünk hiszi. Csakhogy a közgazdászok nem figyeltek a figyelmeztető hangokra. A Nobel-díjas Paul Krugman és a Yale-professzor Robert J. Shiller már 2004/2005-ben óvtak egy *housing bubble*-tól (ingatlanpiaci lufi) az Egyesült Államokban (Schiller 2009). De a társadalomtudományoknál is meglepően éles szemű megfigyelésekkel találkozhatunk a modern pénzpiacok kockázataival kapcsolatban, még hozzá sokkal korábban, mint ahogy azok (2008 őszén) mindenki számára láthatóvá váltak. Ezt nemcsak a *Casino Capitalism* politikai gazdaságtanára vonatkozó elemzésekről lehet elmondani (gondoljunk csak Susan Strange könyvére), hanem olyan szerzőkről is, akik nem gyanúsíthatók a kapitalizmus bírálataival. Így Niklas Luhmann már 1991-ben ezt írta a *Soziologie des Risikos* című könyvében:

„A pénzügytechnikai innovációk, amelyekről beszélünk, annyira újak, hogy az átfogó megítélésük még nem lehetséges. A fejlődésük még messze nem zárult le (ha valaha is le fog zárulni), és még soha nem voltak tesztelve egy súlyos gazdasági válságban. De annál inkább itt van az alkalom arra, hogy rámutassunk: az a tendencia, hogy minden kockázatot végső soron a gazdaságra pakoljunk rá, és ott a nagy hegyekben rendelkezésre álló pénz fátyla mögött eltüntetjük, nem áll minden aggodalom fölött. Az ökológiai kockázatok, amelyeket a társadalmi rendszer fölállal, az előre nem látható effektusakkumulációk, küszöbátlépések és hirtelen fellépő irreverzibilítások a kontrollálhatatlan katasztrófák karakterével rendelkeznek. És vélhetőleg ugyanezt kellene elmondanunk a gazdasági kockázatokról is. Ezek azonban egy súlyosabb esetben sokkal közvetlenebbül és gyorsabban hatnak a társadalmi életre” (Luhmann 1991: 199).

A „súlyos gazdasági válságban” sorra kerülő „tesztet” – amelyről egykor Luhmann beszélt – a pénzügyi rendszer azóta átélte. Itt éppen azokra „az előre nem látható effektusakkumulációkra, küszöbátlépésekre és hirtelen fellépő irreverzibilitásokra” került sor, amelyeket Luhmann előre látott. Rendszerelméleti nézőpontból mindenekelőtt az az érdekes, hogy a pénzügytechnikai innovációk nem képesek a gazdasági rendszer növekvő komplexitásának redukciójára. Ellenkezőleg, ezek az eszközök növelték a tőzsdén cserélt értékek szét-esésének kockázatát. Sőt eszerint az elemzések szerint maguk az innovációk váltották ki a válságot. Az újfajta hitelderivatívák és a strukturált értékpapírok a kockázatokat általában a gazdaságra hárították, és ezért a pénzügyi rendszer válsága ezt is a lehető legsúlyosabban érintette. A kockázatok ebben a perspektívában mint a technológiák mellékkövetkezmenyei jelennek meg, és így a pénzügyi válságot a pénzügytechnikai innovációk kockázatos mellékhatásának tekinthetjük. Jakob Arnoldi ezzel kapcsolatban egy instruktív vizsgálatot publikált (Arnoldi 2009).

A nézőpont, amelyet ebben a tanulmányban elfoglalunk, annyiban különbözik a rendszerelméleti megközelítésmódtól, hogy a kockázatokat a cselekvések és a döntések eredményének is tekintjük, és nem egyszerűen anonim technológiai fejlődésekre vezetjük vissza őket, amelyeket a szereplők nem is tudnak befolyásolni. A derivatívákvaló kereskedelem például egészen a nyolcvanas évekig illegális volt, és tiltott szerencsejátéknak minősült, amíg az egyre erősebbé váló érdekcsoportok mint egyfajta „innovációt” be nem tudták vezetni a pénzpiacokon. A cselekedetek tehát számítanak a meztelen számok, a kockázatos piacok és a digitális pénzügyi tranzakciók világában is. Vizsgálódásunk így egy olyan követelménnyel lép fel, amelyet a „praxeológiai” szociológiában a gazdasági szférával kapcsolatban már mások is megfogalmaztak (Bourdieu 1998): a társadalmi valóság folyamatait és struktúráit egy olyan praxis kifejeződésékként kell értelmezni, amelyet a kollektív módon formált habitusokra, a mezők logikájára, a gyakorlati értelemre, a stratégiai játék logikájára és a szereplők világképére és értelmezési mintáira lehet visszavezetni.

A bankvilág szereplőiről (akik a pénzvilág történeleiben közvetlenül involválva voltak) itt közölt portrék egy olyan empirikus megközelítést képviselnek, amely mindegyiknek a bankkörök társadalmi valóságát és a modern pénzgazdaság általuk kiváltott folyamatait tartja szem előtt. A kutatásainkat nagyon tudatosan egy „időbeli közelségben” helyeztük el. Számunkra fontos volt, hogy az aktualitással szemkontaktusban maradjunk, de ugyanakkor ez a szemkontaktus kellő távolságból pillantson a folyamatokra. Az, hogy eközben a pénzügyi válságrért való felelősség hamarosan az empirikus problémamegfogalmazásunk fókuszába került, összhangban van azzal a ténnyel, hogy sem a pénzügyi rendszer maga, sem a legmodernebb technikai eszközök bevetése nem hatálytalanítja a cselekvők, az érdekek és az ideológiák szerzőségére és hozzárendelhetőségére vonatkozó kérdést. A bankvilágban is az aktorok annak a szerzői, amit csinálnak. Ha csak az anonim

piaci törvényeket, a pénztechnikák logikáját vagy a verseny kényszerét követik, akkor az a valóságnak egy olyan értelmezési mintája, amely maga is szociológiai magyarázatra szorul.

Ha ebből a perspektívából összefoglalóan szemügyre vesszük a bankárok önmagyarázatát (amelyeket a portréinkban összegyűjtöttünk), akkor először is föl kell tennünk, hogy a pénzügyi válság következtében a bankvilágban eléggé elterjedt a rossz közérzet. Egyesek azért elégedetlenek, mert megszűntek azok a régi struktúrák, amelyek alkalmasak voltak a „komoly” bankügyletek lebonyolítására; mások azért, mert számukra a pénz nem valaminek az eszköze, hanem pusztán öncél. Egyesek az elveszett bizalomról beszélnek és annak szükségességéről, hogy újra fel kell fedezni az ügyfeleket; mások egyszerűen sajnálják, hogy a pénzpiacokon a „buli” egy időre véget ért. Az önkritikus hangok mindenekelőtt a tradicionális bankügyletek alkalmazottai felől érkeznek, akik az ügyféltanácsadás és a fizetési forgalom szférájában dolgoznak. De azon specialisták némelyike is, akik felelősek voltak az új pénzeszközök implementálásáért, megfogalmaz kétkedő hangokat az *investmentbanking* üzleti modelljével kapcsolatban.

A felelősségre vonatkozó kérdés azonban általában elvész a határozatlanságban. Az elfojtott bűntudatot általában úgy keretezik, hogy a saját lelkiismeretüknek nem kell felelősséget vállalnia. Ezért a bankármilióben kialakult a „felelősség tolató-pályaudvara” (Thomá 2009), melynek vágányai különböző irányokba mennek. A válságban először is mindenki hibás, vagyis az emberek mohósága általában. Az, hogy a „mohóság erősebb, mint minden válság” – ahogy az egyik interjúnkban megfogalmazódik –, a legtöbb beszélgetőpartnerünk számára megkérdőjelezhetetlen igazság. A mohóság metaforavilágában (amely, mint domináns mozzanat, a pénzügyi válság magyarázatának minden kijelentését áthatja) az intézményesített versenyképzet eredménye az ember antropológiai gyökerezettségű hajtóerejévé naturalizálódik, amely a pénzpiacokon csak egy kedvező alkalmazási terepre talált. A „mohóság” mint értelmezési alakzat konzekvenciája egy általános megkönnyebbülés: mivel minden ember mohó, ezért a mohó bankárok is csak azt tették, amit a helyükben bárki tett volna. A pénzügyi spekulációk nyilvános kritikájában csak az az irigység artikulálódik, hogy a „lefölözésben” nem vehetett mindenki részt. Nem a pénzpiacok szabályozatlansága, nem a túlfeszített hozadéki modellek, nem a hatalom és a nyereség növelésének megnevezhető érdekei a felelősek a pénzügyi válságért, hanem egy érzés, amely állítólag minden gazdasági cselekvésben elkerülhetetlenül érvényre jut. Azt, hogy ez a nézet minden egyidejű utalást a mindennapi banki ügyletvilág racionalitására, a matematikailag pontosan kiszámítható kockázatokra és a pénztermékek biztonságára tiszta makulatúrává változtat, alig-alig fedezik fel ellentmondásként.

Egy második, a strukturált felelőtlenséget mentálisan előnyben részesítő minta középpontjában a delegálás áll. Ezért mindig a többiek voltak, akik ránk szabadították a

pénzügyi válságot. Közéjük tartoznak, tetszés szerint válogatva: a befektetési bankárok, a pénzügyi mérnökök, a minősítő intézetek, a pénzügyi szolgáltatók, az ügyfelek, a férfiak, a topmenedzserek, az amerikaiak, a politika vagy az állam. A legnagyobb önigazoló masinéria azonban „a piac”, amely a saját cselekvést állítólag természeti erőként determinálja, és amelyet a neoliberais közgazdászok hitközössége az utolsó harminc évben abszolút érvényűvé tett. A piac és annak törvényei mögött minden eltűnik, amit még hozzá lehetne rendelni az aktorokhoz és azok érdekeihez. Csak nagyon ritkán tekintik a saját cselekvésük maximáit és formáit a pénzügyi válság elemének, és vállalnak értük felelősséget. Ha a pénzpiacok rezsímjét szisztematikusan „garancia nélküli kapitalizmusként” lehet leírni (Bode és Pink 2009) (mert a hiteleket minden fenntartás nélkül tovább lehetett adni, és a tőkeellátottság minden szabályát meg lehetett sérteni), akkor a strukturált felelőtlenység mintái a pénzpiacon cselekvők önértelmezéseiben és önigazolósaiban újra fölbukkannak.

De – ahogy azt egy bankár megfogalmazta – csak azt mondani, hogy magunkra vesszük a felelősséget, nagyon egyszerű. Ez semmin sem változtat, és következményei sincsenek. Mások kétségbe vonják azok szavahihetőségét, akik azt állítják, hogy felelősnek érzik magukat. Aki így beszél, általában nem ismeri az igazi kockázatokat, és talán még azt sem tudja, hogy miért is kellene felelősséget vállalnia. A kockázatok éppen a rejtettség és a szétszabdaltság miatt tűnnek el a könyvekből és a tudatból. Ennek következtében a felelősség érzése is szétdarabolódik. A lényeg az, hogy minden ugyanúgy menjen tovább a növekedési rátákkal és a topnyereségekkel. Ki akar lenni az első, aki befejezi a játszámát, amivel talán egy láncreakciót váltana ki, amely mindenkit a szerencsétlenségbe taszítana? Talán nem éppen akkor kellett volna a felelősségérzésre apellálni? De hogyan jöhetett létre egy olyan szituáció, amelyben egyetlen eldőlt dominókocka már elég volt ahhoz, hogy időlegesen ne csak a pénzgazdaság dőljön össze?

A felelősségérzés, éppúgy, mint a morális problémák érzékelése a modern bankszakma különböző működési és gondolkodási tereiben (amelyekből a beszélgetőtársaink származnak) nagyon eltérő. A *játéktéren* a számolás zsenije – általában fizikusok vagy matematikusok, akik a pénzügyi eszközöket konstruálják – olyan mérnököknek tekintik magukat, akik fegyvereket gondolnak ki, de ezek használatáról mások döntenek, úgyhogy nem ők a felelősök. A felelősség a menedzsereké és a felsőbb szférában dolgozó bankároké, akikről a pénzügytechnikusok azt gondolják, hogy az általuk strukturált produktumoknak sem a komplex összetételét, sem a messzire nyúló hatásait nem értik. Jól fizetett és érdekes állásuk van, amelyben örömük telik, még akkor is, ha nem vágnak zsebre túlzottan nagy prémiumokat. Ha tudatára jutnak valamilyen morális problémának, akkor inkább felé hajlanak, hogy ezt cinizmussal kicselezzék, vagy az egész rendszernek háttal fordítsanak, és egy másik állást keressenek.

A *versenypályán*, ott, ahol prototipikus módon a szélsőségesen jól fizetett, és ugyanakkor állandó stresszel küzdő, általában fiatal férfi befektetési bankárok és deviza-kereskedők találhatók, egy olyan önkép uralkodik, amelyben a katonai harci metaforák meghatározó szerepet játszanak, és egy olyan életrajzi modellel találkozunk, amely a tulajdonképpeni élet kezdetét a jövőbe tolja el. Először napi huszonnégy órát gürcölni, nagy bónuszokat kaszálni, háromszor-négyszer állást változtatni, aztán a harmincas évek végén nyugalomba vonulni valahová, ahol már semmi sem emlékeztet a bankéletre. Az általában vett morálért és a saját tevékenységek következményeiért összevont felelősséggel tartoznak a bankintézmények vagy a politika, vagy a társadalom maga egészében. Ők csak a kötelességüket teljesítették, és ha nem tették volna, akkor mások teszik meg. A *versenypályán* található nők ezzel szemben inkább arra hajlanak, hogy szakmai tevékenységük morális dilemmáját a privát moralitás felidézésével oldják fel. A saját személyes integritásukra vagy az akaratukra hivatkoznak, hogy egy konkrét erkölcsiség szabályai szerint élnek a saját családjukban stb. Valami hasonlót lehet elmondani a „jó nőkről” is a *tisztességszínpadon*. Sokan magas fokú nonkonformnak tekintik magukat, és azt bizonygatják, hogy helyesen cselekedtek. Ezek a nők gyakran a fölkapaszkodók köréből kerültek ki, egy banktanfolyamon keresztül nőttek bele a hierarchikus kozmoszba, rendesek, ügyesek, és a pénzügyi válságig büszkék voltak a pozíciójukra, emellett lojálisak a saját intézményükkel szemben. Jól látják a topmenedzserek és a befektetési bankárok felelősségét, akikhez nem akarják, hogy sok közülük legyen.

A *tisztességszínpadon* mozognak azok a bankárok is, akik reflektálnak a pénzügyi élet változásaira, és megütköznek a befektetési részleg önállósodása vagy a pénzgazdaság extrém matematizálódása miatt. De gyakran az a véleményük, hogy a belátásaik keveset segítenek, mivel a pénzbizniszben az aggodalmaskodók iránt nincs nagy kereslet. Az ő szempontjukból a bankok funkcionális munkamegosztása olyan magas szintet ért el, hogy egyetlen üzletág sem érti a másikat, és már senki sem akarja magára venni a felelősséget az üzletpolitika miatt – a legkevésbé a vezetői szinteken. Így mindenki továbbadta a csomagot anélkül, hogy a tartalmát ellenőrizni tudta volna, mindenki eleget tett a kötelességének a hierarchiában, sok pénzt tett zsebre, és közben egy nyugodt, szemlélődő életről álmodozott. A gondolkodásra hajlamos bankárok csökkentik a penzumot, vagy korán nyugdíjba vonulnak, hogy új feladatoknak szenteljék magukat: egy iskolaépítésnek Afrikában, az indiai műkincsek gyűjtésének, vagy a japán cseresznyelazacok tenyésztésének. A saját szakmai világgal szemben egy boldogtalan rezignáció dominál.

Mások, mindenekeelőtt a szürke zóna urai, az egészet pragmatikusabban látják. Ők a nyereségekről, az adókról, a termékek optimalizálásáról beszélnek, és arról, hogy ki kell tapogatni a kockázatos üzleti modellek határait, miközben még a legalitás határáig is el lehet menni. Abban a világképben, amellyel itt találkozhatunk, a felelősség a rendszeré, a

kapitalizmusé, az emberiségé általában, amely mindig is száználmas *species* volt. Nem részt venni egyszerűen idióta dolog lenne. Felelőtlenség lenne nem megragadni az esélyt, hogy az ember rövid idő alatt sok pénzt szerezzen, hogy ezt magára és a saját luxusfogyasztására fordítsa, autókra, órákra, ékszerekre, vadásztokra, műtárgyakra és a világ operarepertoárjára.

A pénzügyi válság kitörésére való közvetlen reakció során 2008 végén és 2009 első hónapjaiban a bankvilágban bekövetkezett a bankárok öntudatának megkérdőjeleződése, kialakult egyfajta kételkedés a saját addigi világképben, amiről sok beszélgetőpartnerünk be is számolt. Néhányan bevallották, hogy életükben először éreztek valódi félelmet. Ennek kiváltója a Lehman Brothers bedőlése volt, ami bankármilióben hatalmas riadalmat keltett. Bekövetkezett egyfajta magába szállás, sokan hirtelen készek voltak arra, hogy az addigi megszilárdult igazságait és hittételeiket kétségbe vonják. De ahogy az interjúinkból kiderül, az az idő, amíg a bankárok hitetlenkedve és megdöbbenve néztek a pénzügyi rendszer összeomlására, az első néhány hétre korlátozódott. Aztán gyorsan és meglepetésszerűen újra helyreállt a rövid időre megkérdőjeleződött öntudat. Mindez azzal kezdődött, hogy a bankárok már akkor, amikor a válság még a csúcspontján volt, igényt formáltak az információk uralására. A beszélgetőpartnereink rosszul informáltak és tudatlannak tekintették azokat, akik a bankok és az üzleti praktikák rossz hírét keltették. Különösen a médiában megjelenő hírszolgáltatás került a kritika kereszttüzébe, mintha a bankok reputációja csak a hátrányos sajtótudósítások miatt szenvedett volna kárt. Azt, hogy a pénzügyi válság alatt maguk a bankárok sem tudták, mi történik velük, megint gyorsan mindenki elfelejtette.

A döntő lépést az egy időre megzavart önkép helyreállítása és az örvénybe került hitrendszer felépítése felé azonban a politika tette meg. A bankok támogatására vonatkozó politikai intézkedések a bankárokat meggyőzték vélt nélkülözhetetlenségükről. Mivel a kormányzatok a bankok megmentése során általában eltekintettek attól, hogy bármiféle politikai nyomást gyakoroljanak a pénzgazdaságra, ezért a politikának ez a hatalomról való lemondása megerősítette a bankárok hatalomérzetét. A bankoknak a politikára gyakorolt befolyása a válság hatására nem csökkent, sőt inkább növekedett; sok államnak a bankoktól való függése továbbra is nagyon erős. Néhány nagybank vezetője maga elé tartott kézzel mondta: kormányok jönnek és mennek, de a bankok maradnak.

Az állami válságintervenció egyik paradox következménye ezen túlmenően abban áll, hogy ennek köszönhetően éppen azok a struktúrák erősödtek meg és reprodukálódtak, amelyek a pénzügyi válságot kiobbantották. A pénzügyi kapitalizmus gazdasági sajátosságainak éles elméjű kutatói ezt *winner take all*-gazdaságnak (mindent a nyertes visz) nevezték (Frank és Cook 1995): eszerint a nagy nyereségek realizálásának legjobb feltétele az, ha már nagy tőkevagyonnal rendelkezünk, úgyhogy akiknek a legnagyobb

a bevételük, mindig azok profitálnak a legtöbbet a pénzpiacokból. A „winner-take-all”-kapitalizmus időszakos összeomlása után egy olyan megmentési program következett, amely a *too big to fail* (túl nagy, hogy elbukjon) szabályát követte: egy cégnek csak elég nagyoknak kellett lenni és elég nagy veszteségeknek kellett elébe néznie ahhoz, hogy – mint „a rendszer releváns elemét” – megmentésük a csódtól. A pénzügyi válság előtt a piac legnagyobb játékosai tették zsebre a legnagyobb nyereséget, a pénzügyi válság után pedig ők kapták a legnagyobb likviditási garanciákat.

A bankárok öninterpretációja mindezt nyilvánosan is hitelesítette, és ez megerősítette időközben gigantomániássá vált önértékelésüket, amely a boom hosszú éveit alatt alakult ki. Még azok is, akik a beszélgetéseinkben szerényebbnek mutatkoztak, a válság következményeit meglepő magától értetődőséggel testálják rá a társadalomra, miközben a bankvilág strukturális átalakítását és esetleges áldozatait elutasítják. Azt ugyan mindenki elfogadja, hogy a társadalombiztosításban és a fogyasztásban a „takarékoskodás” elkerülhetetlen, de emellett áll az a vélemény, hogy a bankok előbb-utóbb megint vissza fognak térni a magas kockázatokkal való gazdálkodáshoz. A bankmenedzsereknek szóló bónuszki fizetések – ebben a könyvben megjelenő szereplők messzemenően egyetértenek – továbbra is hatásos eszköz a vezetők és a munkatársak megfelelő toborzására és „díjazására”. Habár beszélgetőpartnereink időközben már kritikusán tekintenek a gyors pénzügyi sikerek kultúrájára, amelynek szimbólumát a magas bónuszok alkotják, a legtöbb interjúalany a bankszféra diffúz internacionalizálódását és amerikanizálódását teszi felelőssé, és nem a saját cége elvileg vitatható üzleti praktikáit.

De az valóban új a pénzügyi válság után, hogy már nincs mindenki számára hely. Egyeseknek menniük kellett, és azok, akik maradhattak, kimondhatatlanul boldogok azért, hogy ők maradhattak. Az ügyféltanácsadók és a banki alkalmazottak a hierarchia alsó és középső szintjén gyakran már sok éve dolgoznak a cégüknek. Nem azért, mert magas bónuszokat kapnak, hanem azért, mert erősen azonosulnak a hivatásukkal. A magas minőségi követelmények, a teljesítménykészség és a gyors pénzre való vadászat különböző logikákat követnek, amelyek a bankvilágban közvetlenül egymásnak csapnak és konfliktusban állnak egymással. Az ügyfélszolgálat köznapi funkciós szférájában többen sajnálkozásukat fejezték ki a pénzügyi válság és annak következményei miatt. Ötletek, koncepciók és javaslatok – hogy a jövőben hogyan lehetne elkerülni az ilyen megrázkódtatásokat – viszont alig-alig fogalmazódnak meg. Mintha az a meggyőződés uralkodna, hogy nem a bankárok dolga az üzlet értelmes szabályairól töprengeni. A bankvilág, amely alig-alig tud a realitással összhangban álló magyarázatot adni a válságra, erre sem tud válaszolni. Mindenesetre megfogalmazódnak bizonyos javaslatok, hogy a bónusz és a jövedelem viszonyát újra kellene gondolni, hogy egy jobb és hatékonyabb bankfelügyeletre lenne szükség stb. Azonban inkább azt a szükségletet lehet érezni, hogy a bankszektor újra

mint társadalmilag hasznos szolgáltatást kellene elismertetni. Ebben az összefüggésben hangsúlyozzák a bankárok a bankok funkcióját a „reálgazdaság” számára, és megint a hitelnyújtást említik legalapvetőbb üzletágként. A bankszakma valami olyasmi, mint egy nyilvános jószág, amely elismerést érdemel.

A nyilvánosság elismerését azonban a bankárok a szakmájuk számára csak akkor fogják visszaszerezni, ha sikerül átalakítaniuk azokat az üzleti modelleket, amelyek a válságot kiváltották és az ágazat hírnevét tartósan károsították. Értékteremtés kizárólag a spekuláción keresztül, a nyereségfokozás pedig végtelen tőkeáttételekre épül, a tőkepiac, mint a magas fokú kockázatos nyereségszerzés arénája – a mai banküzletnek mindezek a strukturális sajátosságai változtatásra szorulnak. Nem elegendő, mint ahogy azt e könyv sok szereplője teszi, egyedül a bankszektor jó hírnevének hanyatlására panaszkodni.

Hozzászoktunk ahhoz, hogy egy „rizikótársadalomban” élünk, és állandóan azzal vagyunk elfoglalva, hogy minden kockázat ellen harcoljunk. Ezt a bőrkön érezhetik a dohányosok, a száguldók, a túlsúlyosak, a környezetszennyezők, a fiatalok és az izlamisták. A legnagyobb társadalmi kockázatok közé azok tartoznak, amelyek a mai pénzügyi világ struktúráiban és praktikáiban rejlenek. Ha összeomlanak a pénzpiacok, akkor ez származtatott károkhoz vezet a gazdaságban és a társadalomban, amely károk szétszóródnak a legkülönbözőbb szférákba. Az államháztartások szegényházakká alakulnak át, a vállalatok tönkremennek, elterjed a stagnálás és a munkanélküliség, a valuták meginognak, és egész államok jelentik be fizetéseképtelenségüket. Bőven van okunk tehát védekezni a pénzpiacok kockázataival és mellékhatásaival szemben. Azonban az is különös, hogy miközben minden szokványos ellenszer az állami felügyeletnek van alávetve, addig a modern pénztechnológia „pénzügyi tömegpusztító fegyverei” minden kontroll felett állnak. Minden kockázatprevenciónak, mint ismert, van egy viszony- és egy magatartásdimenziója. A viszonyoldalon a pénzpiacok deregulációjának végére be kell fejeződnie. Ami a pusztaléténél fogva társadalmi kockázatot képvisel, azt meg kell szüntetni, be kell zárni a magas fokú kockázatos üzletágakat úgy, hogy az általánosságot ne lehessen többé túszul ejteni az önhasznú pénzügyi spekulációk kudarcá miatt.

A magatartásoldalon csak akkor fog sikerülni a gyors pénz szenvedélypotenciálját és a bankoknál elterjedt pénzdelíriumot megszüntetni, ha a magas nyereségre való törekvést nem cserélik össze többé a boldogságra való törekvéssel. Már csaknem egy évszázaddal ezelőtt Georg Simmel ezt a magatartást „mammonizmusnak” nevezte, amelynek a lényege nem az, hogy a pénz a vágy öncéljává válik, hanem az, hogy a pénzben kifejezhető siker feltétlen tiszteletet vált ki (Simmel 2003: 313-tól). A bónuszmentalitásnak, amely értelmet és kielégülést szeretne találni a pénzhozadékok pusztán mennyiségi fokozásában, csak ritkán van része a beteljesülés érzésében. A „pénz és a dolgok pénzértékének imádása teljesen elválasztva a tulajdonképpeni praxistól és a személyes vágyaktól”

(Simmel 2003) notórius ürességet hagy maga után. Még nagyobb pénzhozadékok után kiált, ami azonban csak a következő csalódás előkészítője. A nagy nyereségeknek is szükségük van a korlátozásra és a pragmatikus értelem maradványaira. Lehet, hogy akkor a bankárok a tevékenységükben megint több értelmet láthatnának.

A társadalmat felszólították arra, hogy a bankok „párhuzamos univerzumát” még jobban integrálja a társadalmi felelősségvállalásba, anélkül, hogy megmaradna a maga elszakadt boldogtalanságában. Akkor a letaszított és nagy nehezen fölállt bankárokhoz az emberek nem gúnnyal, megvetéssel és „*ressentiment*”tel közelítenének. Lehet, hogy a „tiszteleltre méltó kereskedő” példaképe a modern pénzvilág számára elavult. Ha azonban ez a hivatás túlzottan eltávolodik a maga áthagyományozott ideáljától, akkor a banknegyedek impozáns homlokzata mögött csak a homály, a rezignáció és a cinizmus fog elterjedni.

Fordította: Weiss János

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Arnoldi, Jakob (2009): *Alles Geld verdampft. Finanzkrise in der Weltrisikogesellschaft*. Suhrkamp Verlag.
- Bode, Thilo – Pink, Katja (2009): Kapitlismus ohne Haftung. In: *Das Ende des Kasino-Kapitalismus? Globalisierung und Krise*. Szerk.: Blätter für deutsche und internationale. Blätter-Verlag: 69–76.
- Bourdieu, Pierre (1998): Das ökonomische Feld. In: Uő.: *Der Einzige und sein Eigentum*. VSA.
- Frank, Robert – Cook, Philip J. (1995): *The Winner-Take-All Society*. Free Press.
- Honegger, Claudia – Neckel, Sighard – Magnin, Chantal (2010): *Strukturierte Verantwortungslosigkeit. Berichte aus der Bankenwelt*. Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, Niklas (1991): *Soziologie des Risikos*. de Gruyter.
- Schiller, Robert J. (2009): *Die Subprime-Lösung. Wie wir in die Finanzkrise hinengeraten sind – und was wir jetzt tun sollen*. Börsenbuchverlag.
- Simmel, Georg (2003): Mammonismus. In: *Georg Simmels Philosophie des Geldes*. Szerk.: Rammstedt, Otthein. Suhrkamp Verlag.
- Thomä, Dieter (2009): Rede und Antwort stehen. Die Finanzkrise läßt sich auch als Verantwortungskrise begreifen. In: *Neue Zürcher Zeitung*, június 24.

Christoph Deutschmann

A PÉNZPIACOK ÉS A KÖZÉPRÉTEGEK: A KOLLEKTÍV BUDDENBROOK- EFFEKTUS

Eredeti tanulmány: Deutschmann, Christoph (2008): Die Finanzmärkte und die Mittelschichten: der kollektive Buddenbrooks-Effekt. In: *Leviathan*, Vol. 36., No. 4.: 501–517. (A szöveg átdolgozott változata annak az előadásnak, amelyet a szerző a Deutsche Gesellschaft für Soziologie (DGS) 34. kongresszusán (2008. október 6–10.) Jénában tartott.) A terminológiák fordításban nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Müller Ritának – *a ford.*

A tanulmány a most zajló pénzügyi válságot a fejlett ipari társadalmak társadalmi és gazdasági struktúráinak hosszú távú változásaival összefüggésben vizsgálja. Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és Japánban a II. világháború utáni gazdasági fellendülés a középosztály esetében jelentős mértékű vagyon felhalmozásához vezetett, azonban meglepően kis hatást gyakorolt csak a leggazdagabb osztályok hatalmas gazdagságára. Míg a gazdaságot egyre inkább a növekvő instabilitás, a növekedési ütem csökkenése és különböző pénzügyi válságok jellemezték, addig a növekvő jólét következtében mind a magánnyugdíj-, mind pedig a befektetési alapok új kollektív szereplőkként jelentek meg a globális pénzügyi piacokon. Jelen tanulmány célja a fentebb leírt folyamatok közötti viszonyok tisztázása egy többdimenziós elméleti keret segítségével, melyet végül az elemzés során a „kollektív Buddenbrook-effektus” modelljével fogok leírni (a Buddenbrook család tagjai Thomas Mann első, A Buddenbrook-ház című regényének a főszereplői). Eszerint a strukturális, felfelé történő társadalmi mobilitás növekvő egyenlőtlenségeket okoz a tőkepiacokon, hiszen a megtérülő befektetéseket kereső pénzügyi eszközök mennyisége megnő, míg a fizetőképes hitelfelvevők tartalékerege és az ígéretesnek tűnő befektetési lehetőségek száma csökken. A fejlett ipari társadalmak gazdaságaira emiatt jellemző, hogy megnő a tőkeexport és a túlzott pénzügyi likviditás szerepe, melynek jól ismert következményei az alacsony gazdasági növekedés és a spekulatív buborékok kialakulásának veszélye a globális tőkepiacokon. Ezek rosszul érintik a kezdetben a II. világháború utáni növekedésből profitáló középosztályt is. Érvelésem szerint a válság nem érthető meg egészében, ha nem vesszük figyelembe ezeket a háttérben lejátszódó strukturális, társadalmi és gazdasági folyamatokat.

AZ AKTUÁLIS PÉNZÜGYI VÁLSÁG ÉS ANNAK STRUKTURÁLIS HÁTTERE

Napról napra érkeznek újabb és újabb hírek a bankok összeomlásáról és a tőzszeindexek zuhanásáról. A nyilvános felháborodás óriási a spekulánsok és néhány bank talajtalan könnyelműsége, a felügyelőszervek kudarca, az elemzők korrupsztása, a bankok és a befektetési alapkezelők csalásra épülő praktikái miatt. Minden oldalról, de elsősorban a felelős vezetők oldaláról felhangzik az államért, mint mentőért való kiáltás – miközben ezt az államot még nemrégén a szemétdombra akarták kihányani. Az állam nem a megoldás, hanem a probléma – mondta Ronald Reagan, akivel tulajdonképpen minden kezdődött. Most mégis az állam tűnik az egyetlen megoldásnak. Ennél aligha lehetne látványosabb a neoliberális politika és tudomány csődje.

Mit lehet mindehhez szociológusként hozzátenni? Mi újat lehet minderről mondani? A témához egy döntő forrás Charles P. Kindleberger és Robert Aliber harminc évvel ezelőtt először megjelent könyve, a *Manias, Panics and Crashes*, amelyet néhány évvel ezelőtt (2005-ben) újra kiadtak. Habár a szerzők közgazdászok, vizsgálatuknak mégis kimerítő szociológiai mondanivalója van. Aki ezt a könyvet elolvassa, az a jelenlegi válságban már semmi meglepőt sem találhat. A pénzügyi buborékok és az ezt követő zuhanások – ahogy a szerzők rámutatnak – a kapitalista fejlődés normális, szabályos időközönként fellépő jelenségei. Az 1618-tól 1998-ig terjedő történeti vizsgálatukban összesen 38 ilyen válságot sorolnak föl. Minden történelmi specifikumtól eltekintve ezekben a válságokban felismerhető egy közös minta, amelyet négy mozzanattal lehet jellemezni:

1. A pénzügyi piacok érzékenyek a külső irritációkra. De az irritációkra nem egy egyensúly-mechanizmussal reagálnak, hanem az egyensúlytalanságok pozitív vagy negatív megerősítésével. Először is kölcsönösen felszólítják egymás pozitív várakozásait – ez a „*mania*” fázisa, amelyet a kereslet és részvényárfolyamok növekedése jellemez. De valami kor a szituáció átbillen, a jövőbe vetett bizalom bizalmatlanságba fordul át. Ekkor létrejön az eladási nyomás, és ugyanez a folyamat negatív irányban megismétlődik. Ekkor jön a „*panic*” és a „*crash*”. A pénzügyi piacok tehát inherensen instabilok.

2. Az egyensúlytalanság önmegegyezésére (pozitív vagy negatív irányba) irányuló tendenciát a kamat erősítő hatása is támogatja.

3. A pénzügyi vagyon felhalmozása és később megsemmisítése a pénzügyi válságon keresztül hatalmas újraelosztásokhoz vezet. Ennek nyertesei általában a professzionális spekulánsok (*insider*), akik időben tudnak belépni és kilépni. A veszteséges az „*outsider*”, azaz az amatőrök széles rétege, akik rendszerint túl későn lépnek be, és csak a nagy veszteségek után, túl későn lépnek ki.

4. Egy negyedik sajátosság szerint az aktorok nem képesek a tanulásra. Természetesen mindenki tudja, hogy vannak pénzügyi válságok, pontosabban *voltak*, a múltban. De ezúttal – ez a vélemény általános a „*mania*”-t közvetlenül megelőző időben – minden másképp van. „A vezetők észreveszik, hogy valami különös dolog történik a gazdaságban, de miközben felidéznek a korábbi visszaeséseket, azt gondolják, hogy »ez most valami más«, és kiterjedt magyarázataik vannak a különbségekre” (Kindleberger és Aliber 2005: 24).

Ezt az alapmintát az aktuális eseményekben is könnyen fölfedezhetjük, és így talán arra a következtetésre juthatunk: nincs új a Nap alatt. Azonban a mostani válságnak

nemcsak a mérete és a globális dimenziója új: tézisem szerint az aktuális történéseken túl már régóta olyan társadalmi-kulturális feszültségek és ellentmondások alakultak ki, amelyek rendkívül megnövelték a pénzpiaci buborékok társadalmi válságpotenciálját – legalábbis az úgynevezett Bretton Woods-i rendszer korszakával összevetve. A nyolcvanas évektől a privát pénzügyi vagyon háromszor akkora nőtt, mint a huszonhárom magasan fejlett OECD-ország aggregált nemzeti jövedelme; és a devizákkal, kötvényekkel és részvényekkel való kereskedés volumene az ötszörösére emelkedett (Sassen 2005: 19–20). Ezzel létrejött egy egyre erőteljesebb potenciális és aktuális egyensúlytalanság a befektetést kereső pénzvagyon és a befektetési lehetőségek között. A *new economy* válsága után a 2001–2003-as években ez az egyensúlytalanság a korábbiaknál viharosabb kitéréshez vezetett. Nem kell, hogy a katasztrófa akkora legyen, mint a világgazdasági válság idején, de jelenleg még ezt sem lehet kizárni. Az én célom tehát az, hogy az aktuális *crash* konkrét mechanizmusain túlmenően a hosszabb távú társadalmi-kulturális trendekre és strukturális változásokra kérdezzek rá, amelyek a mai válság – amely persze nem az égből pottyant – mögött húzódnak meg. Számomra mindenekelőtt öt trend tűnik relevánsnak:

1. A pénzvagyon minden történelmi összehasonlítást túlszárnyaló volumene. Németországban – ha a Deutsche Bundesbank statisztikai adataira támaszkodunk – a privát pénzvagyon 2006-ban elérte a 4,5 trillió eurót (bruttó) és a 2,9 trillió eurót (nettó). Merrill Lynch *World Wealth Report*-ja szerint ez az egész világon 41 trillió dollárt (nettó) tesz ki. A nagy háborúk és válságok, amelyek a XX. század közepéig újra és újra nagy vagyonmegsemmisítésekhez vezettek, azóta kimaradtak. És ennek megfelelően a vagyonok tartósan növekedtek, és a pénzvagyon (a részvények és az értékpapírok) tulajdonosainak száma is erősen megnövekedett. Még egy olyan, a részvényekkel szemben eléggé idegenkedő országban is, mint Németország, a részvényesek száma – a Deutsches Aktien-Institut adatai szerint – eléri a 10,3 milliót, ez sokkal több, mint a kb. 7 millió szakszervezeti tag.

2. Habár a privát pénzvagyonok szélsőségesen egyenlőtlenül oszlanak el, és erősen a felsőbb bevételi csoportokra összpontosulnak (ez a koncentráció még fokozódott is) a felső középrétegekben, vagyis nagyjából a négy felső jövedelmi kategóriában szintén tetemes vagyonok halmozódtak föl. Én itt most csak a Németországra vonatkozó adatokat közlöm.

1. táblázat

A pénzvagyron megoszlása Németországban 1993–2003,
milliárd euróban (és százalékban)

Decilisek	1993	1998	2003
1	-2,1	-3,9 (-0,3)	-7,9 (-0,6)
2	2,4 (0,2)	1,3 (0,1)	0,8 (0,1)
3	6,3 (0,6)	5,9 (0,5)	6,1 (0,5)
4	12,5 (1,2)	13,4 (1,2)	16,2 (1,2)
5	23,9 (2,3)	27,3 (2,4)	34,9 (2,6)
6	50,7 (4,8)	58,5 (5,1)	70,5 (5,3)
7	105,7 (10,0)	112,1 (9,9)	123,6 (9,3)
8	160,3 (15,1)	171,2 (15,1)	190,0 (4,2)
9	227,3 (21,4)	247,0 (21,7)	275,8 (20,7)
10	474,7 (44,7)	504,3 (44,4)	624,4 (46,8)

Forrás: saját forrás

Már a 19. század közepén is a középréteg (Kindleberger és Aliber szerint a tipikus kliensek: „vénkisasszonyok, özvegyek, nyugdíjba vonult haditengerészeti és katonai tisztek, köztisztviselők, nyugdíjba vonult kereskedők és lelkészek” [2005: 268]) élénken részt vett a pénzügyi spekulációban. De a középosztálybeli vagyontulajdonosok száma és – ahogy sejteni lehet – a megfelelő társadalmi érdekhelyzet befolyása ma sokkal nagyobb lett. A részvényekbe és értékpapírokba való pénzbefektetés mára tömegjelenséggé vált, ahogy azt minden este a tévé képernyője előtt átélhetjük. Társadalmi felkapaszkodókkal, nyerő típusokkal és örökösökkel van dolgunk; szabadfoglalkozásúakról és önállókról, magasabb pozícióban lévő hivatalnokokról és közalkalmazottakról van szó. A befektetők között az élemedettebb korcsoportok, az idősek és a nyugdíjasok felülreprezentáltak. Többségüknek felsőfokú végzettsége van (De Bondt 2005: 163–186); itt az egyetemen tehát azt mondhatnánk, hogy ezek olyan emberek, mint te meg én.

3. Megállapítható tehát a vagyonnagyság és a vagyonból adódó bevételek hosszú távú állandó növekedése, és ez a növekedés messze fölülmúlta a rendelkezésre álló bevételek növekedését. 1960 és 1990 között a privát pénzvagyont Nyugat-Németországban nagyjából kétszer annyira nőttek, mint a nemzetgazdasági bevételek (Stein 2004). Azóta a pénzvagyont aránytalanul növekedése, ha már nem is ilyen erősen, de tovább folytatódott,

még a 2001-es tőzsdekrach ellenére is. A Deutsche Bundesbank közlése szerint a privát pénzvagyonyok Németországban 1991-ben a rendelkezésre álló bevétel 199 százalékát tették ki, 2006-ban pedig 300 százalékát. A Kelet- és Nyugat-Németország közötti vagyonbirtokbeli szakadék lassan kisebb lesz. A vagyonnal együtt a vagyomból származó bevételek is növekednek (a kamatok és az osztalékok); évente legalább 300 milliárd euró megy a járadékosokhoz. Miközben a nyilvánosságban élénk vita folyik az adók, a szociális hozzájárulások, a bérek, a fizetések, sőt a menedzserfizetések nagyságáról, a kamatból és osztalékból származó teljesítmény nélküli bevételek növekedése – annak ellenére, hogy a költségük nő a realgazdaság számára – minden vitán felül áll.

4. A vagyonok és a vagyontulajdonosok növekedése megnövelte a keresletet a professzionális befektetési tanácsadás iránt. Ezzel összefüggésben először az USA-ban, aztán az utóbbi húsz évben Európában is, a kollektív aktoroknak egy újfajta szereplője vált meghatározóvá a pénzpiacokon: az intézményi befektetők (*nyugdíj-, fedezeti- és befektetési alapok, összefoglaló nevükön pénzügyi alapok*). Az intézményi befektetők elnevezés e cégek tekintetében annyiban félrevezető, hogy tulajdonképpen nem vállalatokról van szó, amelyek valóságos munkaerőt és gépeket vennének stb. A bankoktól eltérően azonban nem a hitelügyletekből élnek, hanem összegyűjtik az ügyfelek tőkéjét, és azt részvényekbe, kötvényekbe és más értékpapírokba fektetik. Az ügyfélnek már csak választania kell a kockázatok és a jövedelmek szerint differenciált csomagok között. Az ilyen pénzügyi alapok tevékenységi köre már régen nem korlátozódik a részvényt piacokra, hanem a tőzsdén kívüli részvételi piacok (OTC-piacok) kifejlődésének köszönhetően a tőzsdén nem jegyzett közepes vállalatokra, illetve ezen túlmenően a nyersanyag- és a devizapiacokra is átnyúlik.

5. A pénzügyi alapok felemelkedése elképzeltelhetetlen lett volna a tőke- és pénzpiacok globalizálódása (a Bretton Woods-i rendszer 1973-as összeomlása után) és a piacok ezt követő deregulációja nélkül (amire Európában a maastrichti szerződéssel került sor). Egy további döntő faktor volt a piacok előrehaladt digitalizálása a modern információs technológiák bázisán, ami nagymértékben fokozta a tranzakciók számát és gyorsaságát, és ami egy sajátos globális tér kialakulásához vezetett (Knorr-Cetina 2007). Mindez hihetetlenül kitágította a befektetési lehetőségek körét. Létrejött egy világméretű piac a „vállalkozások ellenőrzése” (Windolf 1994), és ezen túlmenően a derivatív értékpapírok és más spekulatív karakterű „szekunder” pénzeszközök számára. Ezen a piacon a bankok és a befektetési alapkezelők úgy mozoghattak, mint hal a vízben, jobban mondva, mint a csuka egy ponttyal teli tóban: a tőkeforgalom nemzetállami szabályozásának megszűntével ugyanis nemcsak a befektetési opciók, hanem a csalás és a korrupció lehetőségei is kiszélesedtek (lásd Windolf 2005).

A PÉNZPIACOK ÉS A KOLLEKTÍV „BUDDENBROOK-EFFEKTUS”: EGY SZOCIOLÓGIAI MAGYARÁZAT VÁZLATA

A fent említett fejlemények nyilvános kritikája már régebben megkezdődött. Sokfelől hallani, hogy pénzügyi alapok és a velük szövetséges tanácsadók hatalma veszélyeztetik a demokráciát. A pénzügyi válságok a középrétegekben kiváltották a szociális lesüllyedéstől való félelmet. Megvásárolt elemzőkről, csaló menedzserekről és bankokról lehet hallani, miközben a bíróságokat arra szólítják fel – mint a Telekom-perben, és aktuálisan a Lehmann Brothers-szel összefüggésben –, hogy szolgáltatssanak igazságot a félrevezetetteknek.

Az olyan megállapításokkal, hogy sor került befektetési csalásokra, mérleghamisításokra, az elemzők és a felügyeleti szervek megvesztegetésére, és hogy ezek a csaló praktikák a pénzügyi piacok struktúrára és mechanizmusaira épülnek, csak egyetérthetünk. De mégis, az embert rossz közérzet keríti hatalmába: nem a ma áldozatként fellépő befektetők tették-e lehetővé – a maguk nyereségvágyától ösztönözve – a pénzügyi alapok fellendülését, nem ők tüzelték-e fel a konkurenciát és hajtották bele kockázatos operációkba? A középosztálybeliek által oly gyakran emlegetett „gazdasági terror” nem az ugyanezen osztályba tartozó polgárok jól fejlett pénzügyi ösztöneire vezethető-e vissza? Felmerül a gyanú, hogy a pénzügyi kapitalizmus sokat bíralt negatív jelenségei legalábbis részben nem mások, mint a kritikusok cselekvéseinek nem tervezett kollektív következményei. Szerintem itt egy olyan szituációval van dolgunk, amelyről a kollektív cselekvések nem tervezett következményeiről szóló vizsgálódásnak nagyon sok mondanivalója lehetne. Ez hozzájárulhatna a tisztázáshoz, amennyiben egy olyan „szociológiai magyarázatot” nyújt, ami különbséget tesz a kollektív struktúrák, az individuális cselekvések és ezek aggregát-effektusai között. Egy szociológiai magyarázat, mint amilyen Coleman, Lindenberg és Esser alapos koncepciói, természetesen még nem elmélet, hanem egy elmélet építéséhez vezető első lépések, amelyek értéke attól függ, hogy mit csinálunk belőle. Én itt arra szeretnék kísérletet tenni, hogy ezekből az első lépésekből kihozzak valamit, amennyiben egy szociológiai magyarázatot a pénzügyi piacok aktuális történéseire próbálok vonatkoztatni.

Egy szociológiai magyarázatnak (erre itt csak röviden utalhatok) elvileg három lépésből kell állnia (Esser 1993): *elsőszor*: rekonstruálni kell azt a társadalmi szituációt, amelynek az aktorok részesei (Esser ezt a „szituáció logikájának” nevezte); *másodsor*: az individuumok cselekvésére az adott szituációban elvileg megalapozott magyarázatot kell tudni adni (a „szekció logikája”); *harmadsor*: az újonnan megkonstruált kollektív szituációt le kell tudni vezetni az individuális cselekvések aggregált effektusaiból kiindulva (ez az „aggregáció logikája”). Az alábbiakban azt fogom fölvezetni, hogyan nézhetne ki a pénzügyi

történések e három lépésre orientált analízise; ez természetesen csak egy nagyon durva vázlat lesz. A kérdés, amire válaszolni szeretnék, a következőképpen fogalmazható meg: milyen kollektív következményei lesznek annak, ha egy modern, kapitalista társadalomban az emberek egy viszonylag nagyobb tömege társadalmilag fölemelkedik, meggazdagszik, és a vagyonát pénzügyi alapokba fekteti? Először is tehát a befektetők „szituációjával” kell foglalkoznunk, a befektetők társadalmi helyzetével, és azzal, hogy ők maguk hogyan érzékelik a saját szituációjukat. A második lépésben aztán a cselekvéseikről és a döntési mátrixokról lesz szó: pl. miért értékpapírokba fektetik a pénzüket, ahelyett, hogy bővítenék a fogyasztásukat, vagy a maguk által használt ingatlanokba fektetnék? És miért részesítenek egyesek előnyben kockázatos, de potenciálisan nagy jövedelemmel kecsegtető, mások meg kevésbé kockázatos, és ugyanakkor kevésbé jövedelmező befektetési formákat? Végül pedig a kollektív következmények kérdésével kell foglalkoznunk: hogyan rendeződik át a vagyonpiacok struktúrája, ha a járadékosok száma egy társadalomban nem csak abszolút, hanem relatív értelemben is megnövekszik? És milyen kollektív következményei vannak annak, ha a befektetők a vagyonuk kezelését befektetési alapkezelőre bízzák?

1. *A szituáció logikája:* Az első lépéshez kötődő kérdésekről már egyet s mást elmondtam, és ehhez itt nem is tudok sokat hozzátenni. A befektetők általában társadalmilag sikeres emberek. A felső vagy a legfelső jövedelmi osztályba tartoznak, és gyakran aránytalanul magas iskolai végzettséggel rendelkeznek; közalkalmazottként vagy az igényesebb szolgáltatási szférában hivatalnokként dolgoznak, illetve vezető állásokot töltenek be, önállóak vagy szabadfoglalkozásúak. Sok esetben olyan személyekről van szó, akiknek a siker még nem volt a bölcsőjükbe helyezve, hanem általában kemény munkával meg kellett küzdeniük érte. Gyakran társadalmi felkapaszkodók, akik a foglalkozásukat és a társadalmi státuszukat tekintve messze a szüleik fölé emelkedtek. Szem előtt kell tartani, hogy Nyugat-Németország társadalmi struktúráját – és ezt aligha lehetne elmondani Kelet-Németországról – mind a mai napig egy felfelé irányuló mobilitási trend határozza meg. Ha a *Datenreport 2006* eredményeit tekintjük (Statistisches Bundesamt 2006), akkor azt mondhatjuk, hogy a nyugatnémet férfiak körében 1991 és 2000 között 1 társadalmi lesüllyedésre átlagban 2,4 felemelkedés jutott; 2001 és 2004 között ez az érték 1,9. A nyugatnémet nők körében is a társadalmi felemelkedés szaldója 1991 óta pozitív volt (1,3), és 2001 és 2004 között nagyon megemelkedett, 1,9-re. A szociális felemelkedés pozitív szaldója nélkül nem tudnánk megmagyarázni a pénzvagyonok fent jelzett aránytalan növekedését, amely döntően nyugatnémet jelenség. Itt most az intergenerációs mobilitásról beszélünk, és nem a karriermobilitásról, amely az utóbbi időben már egy kicsit másképp néz ki (erről az alábbiakban még szó lesz). A szociális felemelkedések a pénzbevételek növekedésében tükröződnek. Aki felemelkedik, az a bevételét nemcsak az általános bevétel- és

bértarifa-növekedéssel együtt fokozza, hanem egy járulékos bónuszt is realizál, amelyet a saját erőfeszítései honorálásának tekint.

És ezzel már el is jutottunk a szituációészlelés faktoraihoz, és itt egy olyan jelenségbe ütközünk, amelyre már Georg Simmel is felfigyelt, és amelyet a mai pénzpszichológia pontosan fel is tárt (áttekintésként lásd Hubl 2002). A pénz nem pusztán egy individuum társadalmi pozíciójának „indikátora”, hanem ő maga alapozza meg ezt a pozíciót, amennyiben „vagyonként” átfogó hozzáférési lehetőségeket biztosít a társadalom gazdagságához. Akinek pénzvagyona van, az nem a reputációjánál vagy a társadalmi rangjánál fogva gyakorol szociális hatást, hanem egy olyan általánosított hatalmi potenciál fölött rendelkezik, melynek látszólag semmiféle társadalmi közvetítésre nincs szüksége. A vagyon a valamire való képességet jelenti; és ez a pénzben objektivált képesség a vagyontulajdonosban könnyen elfeledteti a saját, általában nagyon korlátozott személyes képességeit. Így a pénz egy narcisztikus öntúlbecsülés közege lesz a következő mottó szerint: amit a pénzem tud, azt én tudom, sőt az vagyok én. A vagyon birtokosa számára a pénze természetes kiterjesztője és meghosszabbítója az egójának. Ezért, ha a tözsde összeomlik, vagy megjelenik az adóhivatal, ezt a saját személyes belső magjának megsértéseként éli meg. Az ilyen önstilizálásra különösen a szociális felemelkedők hajlamosak, akik a pénzüket „keserű munkával” keresték meg.

2. *A szelekció logikája:* Most jutok el a második lépéshez: hogyan viselkednek azok a személyek, akik pénzvagyonra tettek szert, milyen kalkulások szerint hozzák meg a döntéseiket? Tisztán elméletileg az is elgondolható lenne, hogy megelegszenek egy bizonyos bevétellel, az e bevétel fölötti többletet jó célokra fordítják, és a maguk számára legfeljebb egy szükségartalékot tesznek félre, amelyet később felélnék. Azonban ez a hipotézis nem lenne túl meggyőző, nem lenne helytálló az egyes esetekben. Andrew Carnegienek annyi pénze volt, mint a pelyva, de úgy gondolta, hogy nem lenne helyénvaló ezt a gazdagságot felélni vagy továbbörökíteni, hanem alapítványok formájában vissza kell adnia a társadalomnak (Nasaw 2006). Realisztikusabbnak tűnik az a feltevés, hogy a jól szituáltak a pénzüket úgy próbálják befektetni, hogy ez a további társadalmi felemelkedésüket szolgálja. Már az úgynevezett „szimbolikus fogyasztás” is a pénzkiadás egy ilyen felemelkedésorientált formájaként interpretálható: az ember beszerez magának egy S osztályú Mercedest vagy egy Rolex órát, és ezzel szignalizálja (mintegy előrevetítve) egy magasabb szociális státuszhoz való tartozását, amire törekszik, de amit valójában még nem ért el.

Most azonban az értékpapírokba és a más vagyontárgyakba (pl. ingatlanokba) való pénzbefektetés motívumairól van szó. A szociológiai életmódkutatás ugyan rendkívül differenciált ténymegállapításokat szolgáltatott a különböző fogyasztási stílusokról és azok

egyéni élethelyzettől, miliőhöz tartozástól és tőkével való ellátottságtól való függőségéről, ám a pénz és a pénzbefektetés témája majdnem egészében mellőzött marad. (figyelembe nem vett marad). A szociológia – ugyanúgy, mint a neoklasszikus közgazdaságtan – a pénzt jelentés nélkülinek tekinti. A befektetői viselkedés, a pénzpszichológia (Fischer et al. 1999) és az úgynevezett *behavioural finance* körébe tartozó kutatások alapján azonban azt mondhatjuk, hogy ez csak a kockázatos és a kevésbé kockázatos befektetési stílusok viszonylag szűkös nézőpontjából van így, és csak pszichológiailag, nem szociológiailag.

Ebben a témában csak nagyon kevés szociológiai vizsgálatot végeztek; ezek közül mindenestre kiemelkedik az, amelyet Birenheide, Fischer és Legnaro készítettek 37 kis-résztvényes kvalitatív kikérdezésével (Birenheide et al. 2005). Erre a vizsgálatra támaszkodva legalább néhány hipotézist megfogalmazhatunk. A szerzők tézise szerint a takarékosági viselkedés elvált a klasszikus *deferred gratification patterntől* (a késleltetett öröm mintázata): „Nem a takarékoság maga tűnt el, hanem a jövőbeli fogyasztásra való irányultsága bomlott fel, és ennek helyébe egyrészt a hitellel finanszírozott fogyasztás jelenvalósága, másrészt pedig a pénzforrások spekulatív gyarapítása lépett” (i. m.: 31). A pénzbefektetés és a fogyasztás – így szól a tézis – elvesztették szigorú alternativitásukat, és úgyszólván szimultán lépnek föl. A pénzbefektetés motivációi a lehető legszorosabban összefüggnek a társadalmi individualizáció folyamatával. A szerzők ezt a „felelőssé tenni” fogalmával ragadják meg, és a szabadságon keresztül való fegyelmeként értelmezik. A befektetők magukat olyan szubjektumoknak tekintik, akik eleget tesznek a társadalmilag előírt „önfelelősségnek”. Ez az egyik oldalon eltúlzott kontrollképzetekhez vezethet, amennyiben a befektetők az úgynevezett „részvényperformanszot” közvetlenül személyes teljesítményként élik meg, a másik oldalon viszont mámoros határátlépési élmények jöhetnek létre, amelyben a befektetők egója önmagát mindenhatóként tapasztalja meg. Minden a barátok és a rokonok figyelmeztetésével kezdődik: a pénzt nem szabadna hagyni tétlenül heverni, aztán a bizalmas barátok és a rokonok közül valaki valamilyen „biztos tippet” ad. A reklámkampányok (mint pl. a Telekom kampánya) nem sejtett, a normális kereseti lehetőségeket messze túlszárnyaló nyereséggel csábítanak. És ha valaki egyszer belekezdett a játékba, akkor fellépnek olyan jelenségek, mint a „mohóság” és a „láz”: „És közben létrejön egy fausti paktum az anomikus én – amely a teljes határtalanításra törekszik – és a racionális én között, amely szem előtt tartja a kockázatokat, és inkább hosszabb távon gondolkodik” (i. m.: 96). Még akkor is, ha az indexek már régen esnek, az ember azokat a papírokat, amelyeket egyszer jegyzett (már az önérzete miatt is), megtartja, míg végül nagy veszteségeket halmoz fel. A befektető problémája abban áll, hogy a kalkuláló egója diffúz módon egybeolvad kalkulációjának objektumával, a pénzzel. A nyeresre és a nyereségre vetett pillantáson kívül számára úgy tűnik, nincsenek más releváns érdekek.

Éppen közvetítő karakter jellege miatt – ezt már Georg Simmel is fölfedezte (Simmel 1989) – a pénz túlnő saját státuszán mint eszközön, és a cselekvést teljesen meghatározó végcéllá válik. A határtalanítás formáival – irigység, mohóság vagy mámor – és az alapjául szolgáló biografikus vagy társadalmi faktorokkal eddig még alig-alig foglalkoztak megalapozott kutatások. Annyit azonban el lehet mondani, hogy a racionális haszonmaximalizálás Coleman által ajánlott hipotézise a befektetői magatartás magyarázatakor nem kielégítő.

3. *Az aggregáció logikája.* Most pedig a szociológiai magyarázat harmadik eleméhez jutunk. Milyen következménye van a makrogazdasági struktúrára és a vagyonpiacok szerkezetére nézve annak, ha tömeges lesz az individuumok társadalmi fölelemelkedése, és az újonnan nyert pénzvagyont a tőkepiacokba fektetik? A kérdés két részkérdésből áll: egyrészt a társadalmi fölelemelkedésnek milyen általános makrostrukturális következményei vannak (3a), másrészt milyen következményei vannak a befektetői döntések új típusú kollektív szereplőkre (a tőkepiaci pénzügyi alapokra) való átruházásának (3b)?

(3a) Az individuális befektetők általában nem törődnek saját cselekedeteik kollektív következményeivel. Széleskörűen elterjedt az a nézet, hogy az embernek „természet adta joga” van a nyereségre. Ha aztán a nyereségek helyett veszteségek lépnek fel, akkor az emberek becsapva érzik magukat, és a bíróságok előtt próbálják érvényesíteni az igényeiket. Hogy tulajdonképpen honnan származik a nyereség, ezen az emberek nem szoktak elgondolkodni: a bizalmas barátaikra és a tanácsadókra hallgatnak. Úgy tűnik, mintha a nyereség a portfólióból folyna, ugyanúgy, mint az áram a konnektorból. Úgy tűnik, hogy a pénz maga az, amely a népszerű Sparkasse-reklám szerint a befektetőnek „dolgozik”.

Ezzel szemben egy egyszerű igazságra kell emlékeztetni: a vagyon a hitelezők és az adósok szerződése. Az értékpapírok csak azért érhetnek valamit, mert lehet olyan hitelfelvevőket találni, akik készek arra, hogy a fölkínált tőkét kölcsönözzék, és kamattal vagy kamatos kamattal visszafizessék. Az adósságokat be kell váltani, a pénznek vissza kell folynia, és ez végső soron csak a munkán keresztül történhet: vagy közvetlenül a hitelt felvevők (akiknek a fölvelt bank- vagy jelzáloghitelt vissza kell fizetniük) munkáján keresztül, vagy közvetetten a függő foglalkoztatottakon keresztül, akiknek a munkája a vállalat által fölvelt tőke értékesülését biztosítja. Ennyiben a pénzgazdaság – minden spekulatív piruett és a bonyolult közvetítések ellenére – összefonódik a „reálgazdasággal”.

Egy dinamikus gazdaságban a vállalatok, amelyek a termékeik eladásán keresztül nyereségre akarnak szert tenni, egy olyan keresletre vannak rászorulva, amely magasabb, mint az, amelyet a maguk költségkifizetéseivel teremtenek. Ez pedig azt jelenti, hogy szükség van egy járulékos hitellel finanszírozott keresletre, hogy a növekedés tovább folytatódjon. Az aktoroknak a növekedéspolitikai retorikában megkövetelt „jövőorientációja”

azt jelenti, hogy a háztartásoknak és a vállalkozásoknak késznek kell lenniük arra, hogy többet adjanak ki, mint amennyi a bevételük. Az eladósodás, és az ennek megfelelő termelési forma és életforma nélkül az egész kapitalista dinamika elképzelhetetlen. Az eladósodásra vonatkozó hajlam természetesen ott magasabb, ahol sok olyan ember van, akik még nem gazdagok vagy vagyonosok. Egy igazi kapitalista vagyoni piac úgy jelenik meg, mint egy társadalmi-strukturális piramis, kevés vagyontulajdonossal a csúcson, és egy nagy, lehetőleg fiatal, szegény, de felemelkedésre törekvő népességgel a bázison. A társadalmi felemelkedésre és a pénzügyi gazdagságra vonatkozó érdekek a vagyontalantulajdonosokat különleges munkateljesítményekre ösztönzik; és ezek a teljesítmények biztosítják a vagyonosok tőkésítését is.

Ez a játszma két, egymással nehezen kiegyensúlyozható feltételre épül: egyrészt kell lennie egy egyértelmű szociális szakadéknak (vagy osztálykülönbségnek) a vagyonosok és a vagyontalantulajdonosok között; másrészt azonban ez az osztálykülönbség nem lehet rendiesen vagy etnikailag bebetonozott. A vagyontalantulajdonosoknak legalábbis kielégítő eséllyel kell rendelkezniük arra vonatkozóan, hogy a társadalmi fölemelkedésre vonatkozó erőfeszítéseiket siker koronázza, még akkor is, ha ez az esély objektíve nem nagyobb, mint a lottónál. A másik oldalon viszont nem szabad *túl sok* embernek felkapaszkodnia a vagyonosok osztályába. Ahhoz, hogy ezt világossá tegyük a magunk számára, csak el kell képzelnünk azt a szélsőséges esetet, hogy minden vagyontalantulajdonos maga aspirációját féltelenül ki tudná elégíteni, és fel tudna emelkedni a vagyonosok osztályába. Ekkor egy olyan társadalmi piramis jönne létre, amely a feje tetején állna, és amelyben már csak járadékosok lennének, és alig-alig lennének adósok, akik a vagyontalantulajdonosoktól követeléseket beváltják. Az így adódó kollektív „Buddenbrook-effektusnak” a pénzügyi vagyonok megsemmisítéséhez kellene vezetnie.

Ha most a fentiekben bemutatott intergenerációs felfelé irányuló mobilitás kollektív következményeit tekintjük, akkor mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a német társadalom még messze van a kollektív Buddenbrook-effektus végstádiumától, de már elindult felé. A tömeges individuális felemelkedés kollektív következménye a társadalom felfelé mutató strukturális mobilitása. A társadalom középső és felső szintjeinek megszállottsága a lenti szintekkel szemben fokozódik. A strukturális intergenerációs mobilitásról könnyen képet alkothatunk magunknak, ha összehasonlítjuk egymással a sorok és az oszlopok összegét egy mobilitási táblázatban. Az alábbiakban csak a férfiakat tekintem.

2. táblázat

Intergenerációs mobilitás Nyugat-Németországban 2000-ben,
a férfi lakosság százalékában (N=3650)

Társadalmi státusz	Apák	Fiúk
1. Önállóak 10 alkalmazottól	0,8	0,4
2. Szabadfoglalkozásúak	1,8	3,1
3. Magasabb szolgáltatók	10,1	22,2
4. Közepes szolgáltatók	8,4	25,5
5. Kivitelező szolgáltatók	14,5	3,0
6. Önállóak 9 alkalmazottig	6,9	7,5
7. Mezőgazdaságban foglalkoztatottak	4,6	3,1
8. Munkáselit	4,6	3,1
9. Szakmunkások	30,9	18,6
10. Betanított munkások / szakképesítés nélküliek	17,4	15,5

Forrás: Geißler 2006: 260

A négy felső kategória eszerint az apáknál csak 21 százalékot, a fiúknál a megkérdezettek 51 százalékát tette ki. A munkások (a szakmunkások és a betanított munkások, a szakképesítés nélküliek) részesedése, ami az apáknál még 48 százalékot tett ki, a fiúknál 34 százalékra szűkült; és a fiúknál nagyon visszaestek a kivitelező szolgáltatások. A vagyonpiacok nézőpontjából ez elmozdulást jelent a potenciális befektetők és a potenciális adósok viszonyában: a felső státuszcsoporthoz való áramlás erősödik, ez azt jelenti: azok, akik nem akarnak minden áron följebb kapaszkodni, egyre többen lesznek, és e jól szituáltak növekvő gazdagságával együtt nő a befektetési lehetőségeket kereső tőke a pénzpiacokon. A vagyontalanok és velük együtt az adósok növekedésének társadalmi *reservoirja* (tartálékerege) ezzel szemben csökken.

A vagyonpiacokon ebből adódó egyensúlytalanságot egy további körülmény erősíti: ha a társadalmi struktúra bemutatott felfelé való elmozdulását egy dinamikus perspektívában tekintjük, akkor felmerül a kérdés, hogy milyen esélyei vannak az utána következő csoportoknak. Ha egy csoportnak vagy egy teljes generációnak a társadalmi felemelkedés egy széles fronton sikerült, akkor ez a következő csoportok dolgát nehezíti vagy könnyíti?

Az újabb empirikus mobilitáskutatások alapján inkább azt mondhatjuk, hogy nehezíti. Az alsóbb osztálybeli fiatalok számára a kilencvenes évektől lényegesen nehezebb lett belépni a normális munkaerőpiacra, és a hivatást tekintve fölemelkedni. A szegények, az alacsonyabb kvalifikációval rendelkezők egyre nagyobb része már szubjektíve sem rendelkezik felemelkedési ambíciókkal (Blossfeld 2006).¹ Ma már a társadalmi kirekesztés jelenségének nagy irodalma van (Bude 2008). A szegények kirekesztésének leggyakoribb okaként általában az etnikai szegmentálódást vagy az iskolarendszer szelekciós hatását nevezik meg. Még fontosabb azonban, hogy nemcsak a műveltségi tőke, hanem a gazdasági vagyon is örökölhető (Szydlik 2004), és ez a jobbmódúak utódainak egy alulról aligha behozható előnyt biztosít. Ezek a tények a vagyonpiacok szempontjából is rendkívül jelentősek. Mert a vagyonpiacok csak a „jó”, tehát a fizetőképes adósok iránt támasztanak keresletet, és jó adósok egyedül a keményen dolgozó szegények, akik jövőorientáltan élnek, és még nem adták föl a sikerre és társadalmi fölemelkedésre vonatkozó reményüket. A társadalmilag marginalizáltak között sincs hiány ugyan adósokban, de ezek a „rossz” adósok, akiknek a víz már a torkukig ér. A vagyonpiacok egyensúlyát nemcsak a potenciális adósok társadalmi *reservoir*-jának viszonylagos szűkülése csorbítja, hanem a vertikális mobilitás fokozódó blokkolása és a felemelkedési motivációk ebből adódó elbátortalanítása is a fiatalabb generációk esetében.

Ilyen körülmények között nem lehet túl meglepő, hogy Németországban és más fejlett ipari országokban krónikus fölösleg van a befektetést kereső pénzvagyonokból. Egy zárt rendszerben ez buborékképződéshez és ehhez kötődő tőkeelértékelődéshez vezetne. Egy nyílt rendszerben a tőkeexportra való hajlam növekedése és a tőkebefektetések globalizációja lesznek az elkerülhetetlen következmények. Most az adósokat – akik a belső gazdaságban már nincsenek jelen – megpróbálják máshol megtalálni. Globális szinten azonban a probléma megismétlődik; itt is létrejönnek a buborékok, mint ahogy azt a jelenlegi válság is mutatja. Tehát azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kollektív Buddenbrook-effektus nem kizárólag német vagy nyugatnémet jelenség. A privát pénzvagyonok aránytalan növekedése, a társadalom felfelé irányuló strukturális mobilitása minden fejlett nyugati ipari országban, sőt Japánban is megfigyelhető. Az excesszív spekulációra vonatkozó tendencia, a befektetési bankok könnyelmű befektetői viselkedése nem tekinthető egyedül a bankok személyes moráljából adódó problémának. A befektetést kereső pénzvagyonok globális fölöslegének van egy strukturális oka is, ami a bankokat arra kényszeríti, hogy ügyfeleik tőkét szinte minden áron a piacra nyomják.

---

1 Időközben még az SPD is fölfedezte egy „alsó réteg” létezését. Az SPD régebbi elnöke, Kurt Beck ennek a rétegnek a legalapvetőbb sajátosságát (2006-ban) a következőképpen fogalmazta meg: „ezek már fölemelkedni sem akarnak”.

Nem csak a mai *crash*, hanem a Németországban és más fejlett országokban már régóta megfigyelhető nettó tőkeexport gyakorol depresszív hatást a belgazdaságra. A vagyonból származó bevételek aránytalanul gyors növekedése megköveteli a munkahelyek leépítését és a lentről fölfelé irányuló újraelosztást. A gyenge növekedés – mint ahogy azt a DIW sokat hivatkozott aktuális tanulmánya mutatja (Grabka és Frick 2008) – ugyanannak a középosztálynak az összehúzóódásához vezetett, amely pedig eredetileg a fejlődésből legfőképpen profitáló csoportnak tűnt. A középosztályból való társadalmi lecsúszás gyakorisága 2002 és 2006 között nagyon megnövekedett a kilencvenes évek második feléhez képest; ugyanakkor növekednek a gazdasági problémák a középosztályon belül is.

(3b) A pénztőke, ahogy már említettem – a szokványos retorikával szemben – egyáltalán nem nevezhető „szüksősnek”. Mindenesetre ezt a tényállást sokkal könnyebb elferdíteni, mint a „reális” javak esetében, – különösen az olyan spekulatív üzletekkel, amelyekben a pénz önmaga befektetési objektumává válik, vagy a szükségesség politikai megrendezésén keresztül, amely arra épül, hogy a pénzügyi alapok a tőkeáthelyezéssel „megbüntetik” a kormányzatot nem kedvelt adó- és fiskális politikája miatt. A tőke faktikus szükségével együtt a tulajdonosok nyereségigénye is esik; Keynes ezt már több mint hetven évvel ezelőtt levezette a „járadékosok eutanáziája” fogalom leírásával. De ez, mint ismeretes, most nem következett be. Ellenkezőleg: a befektetők a pénzügyi alapok formájában olyan új típusú kollektív aktorokat hívtak életre, amelyek – a nem elhanyagolható önálló érdekeik mellett – a járadékosok érdekeit a társadalom egészében sohasem látott nyomatékkel érvényre juttatják.

A pénzügyi alapok befolyása a politikára megnövekedett, közvetlenül és közvetlen. Már csak az általuk kézben tartott vagyon volumene miatt is – ennek értéke sok országban többszörösen átlépi a bruttó nemzeti terméket – a pénzügyi alapok a befektetési döntéseikkel olyan tényeket eredményeznek, amelyeket egyetlen kormányzat sem hagyhat figyelmen kívül. Ezek a hatások kiterjednek a monetáris politikára, az adópolitikára és a költségvetési politikára. A kivonulásukkal való fenyegetéssel a befektetésialapkezelők különösen Európában és a kibővített EU-ban elérték, hogy a nemzetállamok versengeni kezdtek az adók és a társadalmi hozzájárulások csökkentése terén; az egész OECD-szférában a vállalkozói adók már húsz éve csökkennek (Ganßmann 2004). E közvetett hatások mellett a pénzügyi alapok közvetlenül is hatnak a politikára, mégpedig a tanácsadók, a lobbisták és a professzorok egész garmadáján keresztül, akiket általában a pénzügyi alapok foglalkoztatnak. A feladatuk abban áll, hogy politikai támogatást szerezzenek a pénzügyi alapok számára, miközben az olyan intézkedéseket, mint az adócsökkentés, a szociális kiadások megkurtítása stb. mint helyeseket, elkerülhetetleneket és gazdaságilag ésszerűeket támogatják és szorgalmazzák. A tanácsadók – és most a gazdasági

újságíró, Werner Rügemert idézem – „a politikát és az igazgatást nemcsak befolyásolják, hanem az állam számára egy olyan kompetenciát is követelnek, amellyel valójában nem rendelkezik, de elkerülhetetlenül fontos lenne számára: ez a gazdasági kompetencia. Ezek a tanácsadók azon fáradoznak, hogy az államot és a szociális rendszereket a privát gazdaság logikája szerint alapvetően és tartósan átstrukturálják” (Rügemer 2005: 8).

A pénzügyi alapok továbbá hatással vannak a vállalatokra és a munkahelyekre is. A pénzügyi alapok által ellenőrzött vállalatoknak teljesíteniük kell a nyereségre vonatkozó megállapodásokat, egyébként bezárják vagy eladják őket. Ez gyakran a menedzsment rövid távú nyereségorientációjához vezet; a rövid távon nem rentábilis innovációs projekteket és a vállalat sajáttőke-biztosítását elhanyagolják. A nyereség többé nem pusztán „reziduális bevétel”, ahogy azt a korábbi üzem-gazdaságtani tankönyvek írták, hanem egyre inkább egyfajta szerződés tárgyává válik a tulajdonosok és a menedzserek célegyeztetésének formájában. A bérek és a jövedelmek ugyanakkor már nem „szerződés-szel szabályozott bevételek”, a tarifa- és a munkaszerződési szabályok érvényüket veszítik. A foglalkoztatottak már csak azt kapják meg, ami marad, miután a résztulajdonosok az igényeiket kielégítették. Az úgynevezett „tőkepiac-orientált vállalatvezetés” a nyereséget – amennyire csak lehet – egy tervezhető, a kockázatról leválasztott mennyiséggé próbálja átalakítani. A kutatás és a fejlesztés is „ökonómizálásra” kerül, célmegállapodások hatják át, pénzügyileg számon kérhetővé válik, és egyre szorosabban kötődik a termelés és a piac követelményeihez; elveszti a szükséges funkcionális autonómiáját (Grewer et al. 2007).

Ha a gazdaság innovációképessége csökken, miközben ezzel együtt a vállalatok (tulajdonosok által megkövetelt) nyereségkiáramlása nemcsak hogy nem csökken, hanem még fokozódik is, akkor a nyereséget csak a saját tőke megrövidítéséből lehet fedezni. A nyereség ekkor már nem az új kombinációk növekedést támogató fejlődésére épül, hanem a bérek, a fizetések és az adók terhére történő újraelosztásra. A haszonmaximalizálás pozitív összegű játékból nulla összegű játékká alakul át, amelyben a vesztesek a foglalkoztatottak és az állam. Ezért nemcsak a gazdasági növekedés csökken, hanem a gazdaságnak az a képessége is, hogy a többi rendszert (a tudománytól az egészségügyön át egészen a művészetig és a kultúráig) transzferkifizetésekkel finanszírozza. Ennek az lesz a következménye, hogy ezek a rendszerek a maguk részéről növekvő nyomásnak vannak kitéve, hogy egyre inkább maguknak kell gondoskodniuk a finanszírozásukhoz szükséges pénzekről. Tendenciálisan még ezek is befektetési szférákká alakulnak át, az ide-oda vándorló, mindig nyereséghehes tőke számára. Ennyiben a társadalom nem gazdasági szféráinak (oktatás, tudomány, kutatás, egészségügy, kultúra) Uwe Schimank és Ute Volkmann által elemzett „ökonómizálódása” (Schimank és Volkmann 2008) nem más, mint a járadékosok uralma a vállalkozók felett. A pénzügyi kapitalizmus nem a társadalom vállalkozói erőt erősíti – ahogy azt pedig gyakran állítják. Ellenkezőleg, inkább úgy tűnik, hogy a pénzügyi alapok a járadékosok uralmát valósítják meg a vállalkozók fölött, amelyet a pénzügyi szféra

spekulatív önállósodása hajt előre, miközben lefékezi a reális gazdaság dinamikáját, és a vállalkozókat – ugyanúgy, mint az államot – a járadékosok zsákmányává teszi (részletesebben lásd Deutschmann 2008).

KÖVETKEZTETÉSEK

Az eddigiekből az alábbi következtetést lehet levonni: a vagyontulajdonosok magas fokú önellentmondásos cselekedeteivel van dolgunk, nemcsak a leggazdagabbak, hanem a középrétegbe tartozó befektetők esetében is. A befektetők azt hiszik, hogy természet adta joguk van a nyereségre. Átadják magukat az abszolút gazdagság egocentrikus illúziójának, miközben tényszerű cselekedeteikkel, illetve e cselekedetek kollektív következményeivel felbomlasztják a reális gazdaság működésének feltételeit. A mai pénzügyi kapitalizmus történelmileg szinte példátlan módon elválasztotta egymástól a tulajdont és a vállalkozói tevékenységet. Milliós részvény- és pénzügyialap-résztulajdonos „hozadékot” vár a pénz után, anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is elgondolkodna azon, hogy honnan kellene előteremteni az adókat, és anélkül, hogy a legcsekélyebb vállalkozói kockázatot viselné. A vállalkozói érényeket dicsőítő éneket aztán inkább másoknak éneklük. Ahol nincs többé kreatív rombolás, ott tőkenyereség sem lehetséges – erről az emberek nem akarnak tudomást venni. A pénzvagyonok excesszív növekedésével együtt egyre több és egyre keményebben dolgozó adóóra lenne szükség. De ez a forogatókönyv – bármilyen szorgalmasan is dolgozik a tanácsadó ipar ennek elterjesztésén és popularizálásán – valóságidegen. A reális társadalmak mindenekelőtt a folytonosságukat és a reprodukciójukat biztosítják; nem rotálhatnak mindig gyorsabban csak azért, hogy a tulajdonosok igényeit kielégítsék. Manapság talán ennek az ellentmondásnak a kiéleződésével szembesülünk. Nem egy új dinamikus fejlődési szakasszal, hanem ellenkezőleg, a kapitalizmus degenerációjával van dolgunk, aminek tőkepiaci összeomláshoz és társadalmi válsághoz kell vezetnie. A kapitalizmusnak a kollektív „Buddenbrook-effektusban” kifejezésre jutó problémája éppen a saját sikerében áll. A kapitalizmus mobilizálja az individuumokat, gyakran nagyon sikeresen, mégpedig azzal, hogy mindenkinek „jólétet” ígér. De ha valóban teljesítené ezt az ígéretet – mi jönne utána?

Mi a teendő? A vagyonokat és velük együtt az adósságokat egy olyan szintre kellene csökkenteni, amelyet a reálisan létező társadalom (amely – mint ismeretes – nemcsak magas szinten teljesítőkből és olimpikonokból áll) még kezelni tud. A vagyonnak ez a csökkentése jelenleg folyamatban van. Azt aligha lehet megmondani, hogy ez még meddig fog tartani; a buborékokból még nem távozott el minden levegő. A kormányzatok világszerte azon fáradoznak, hogy a megrázkódtatott bankokat megmentse. De

ez egy olyan kísérlettel történik, hogy a levegő távozását a buborékból újabb levegő bepumpálásával lassítják – ennek pedig az a legvalószínűbb következménye, hogy újabb és még súlyosabb válságoknak nézhetünk elébe. Egy hosszabb távú stratégia számára értelmesebb lenne újra felidézni Keynes elemzéseit, és arra keresni valamilyen megoldást, hogy hogyan lehetne a fejlett ipari társadalmakban *ex ante* (vagyis politikai eszközökkel) megakadályozni a túl nagy vagyonok és az ezt követő pénzügyi buborékok létrejöttét. A kézenfekvő lépések ehhez a közszféra megerősítése, valamint a vagyonok és a pénzügyi forgalom hatékony megadóztatása. Így nem is jöhetnének létre azok a beválthatatlan követelések, amelyeket aztán egy *crash*-nak utólag annullálnia kell, ahogy az jelenleg történik. A szociológia hozzájárulhat a politikai felvilágosításhoz: rávilágíthat a vagyonjárdékosok cselekedeteinek önellentmondásosságára, és így segíthet nekik abban, hogy elfogadják a szükségeset, és meghaladják a privát nyereségükre fixált „csótlásukat”.

Fordította: Weiss János

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Birenheide, Almut – Fischer, Michael – Legnaro, Aldo (2005): *Kapitalismus für alle. Aktien, Freiheit und Kontrolle*. Verlag Westfälisches Dampfboot.
- Blossfeld, Hans-Peter (2006): Globalisierung, wachsende Unsicherheit und Veränderung der Chancen der jungen Generation. In: *Arbeit*, Vol. 15., No. 3.: 151–166.
- Bude, Heinz (2008): *Die Ausgeschlossenen. Das Ende vom Traum einer gerechten Gesellschaft*. Carl Hanser Verlag.
- De Bondt, Werner (2005): The Values and Beliefs of European Investors. In: *The Sociology of Financial Markets*. Szerk.: Knorr-Cetina, Karin – Preda, Alex. Oxford University Press: 163–186.
- Deutschmann, Christoph (2008): *Kapitalistische Dynamik. Eine gesellschaftstheoretische Perspektive*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Esser, Hartmut (1993): *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. Campus Verlag.
- Fischer, Lorenz – Kutsch, Thomas – Stephan, Ekkehard (szerk.) (1999): *Finanzpsychologie*. Oldenbourg Verlag.
- Ganßmann, Heiner (2004): 30 Jahre Massenarbeitslosigkeit in der Bundesrepublik – ein deutscher Sonderweg. In: *Leviathan*, Vol. 32.: 164–184.
- Geißler, Rainer (2006): *Die Sozialstruktur Deutschlands*. VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Grabka, Markus Frick, Joachim (2008): Schrumpfende Mittelschicht: Anzeichen einer dauerhaften Polarisierung der verfügbaren Einkommen? In: *DIW Wochenberichte*, Vol. 10. DIW Berlin: 101–108.

- Grewer, Hans Günter – Matthäi, Ingrid – Reindl, Josef (2007): *Der innovative Ältere: Warum die Entwickleruhr länger als sieben Jahre tickt*. Hampp.
- Haubl, Rolph (2002): Money Madness. Eine psychodynamische Skizze. In: *Die Gesellschaftliche Macht des Geldes. Leviathan Sonderheft. 21.kötet*. Szerk.: Deutschmann, Christoph. Westdeutscher Verlag: 203–225.
- Kindleberger, Charles – Aliber, Robert (2005): *Manias, Panics and Crashes. A History of Financial Crisis*. Hoboken.
- Knorr-Cetina, Karin (2007): Economic Sociology and the Sociology of Finance. Four Distinctions, Two Developments, One Field? In: *Economic Sociology. The European Electronic Newsletter*, Vol. 8., No. 3.: 4–10.
- Nasaw, David (2006): *Andrew Carnegie*. Penguin Press.
- Rügemer, Wermer (szerk.) (2005): *Die Berater. Ihr Wirken in Staat und Gesellschaft*. Verlag.
- Sassen, Saskia (2005): The Embeddedness of Electronic Markets: The Case of Global Capital Markets. In: *The Sociology of Financial Markets*. Szerk.: Knorr-Cetina, Karin – Preda, Alex. Oxford University Press: 17–37.
- Schimank, Uwe Volkmann, Ute (2008): Die Ökonomisierung der Gesellschaft. In: *Handbuch der Wirtschaftssoziologie*. Szerk.: Mauerer, Andrea. Wiebaden: 382–393.
- Simmel, Georg (1989): *Philosophie des Geldes*. Suhrkamp. [Magyarul: *A pénz filozófiája*, Osiris Kiadó, 1999.]
- Statistisches Bundesamt (szerk.) (2006): *Datenreport 2006*. Bundeszentrale für politische Bildung.
- Stein, Holger (2004): *Anatomie der Vermögensverteilung. Ergebnisse der Einkommens- und Verbrauchsstichproben 1983–1998*. Hans-Böckler-Stiftung.
- Szydlík, Marc (2004): Zukünftige Vermögen – wachsende Ungleichheit. In: *Generation und Ungleichheit*. Szerk.: Szydlík, Marc. VS Verlag für Sozialwissenschaften: 243–264.
- Windolf, Paul (1994): Die neuen Eigentümer. Eine Analyse des Markttes für Unternehmenskontrolle. In: *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 23., No.2.: 79–92.
- Windolf, Paul (2005): Was ist Finanzmarkt-Kapitalismus? In: *Finanzmarkt-Kapitalismus. Analysen zum Wandel von Produktionsregimen*. Szerk.: Windolf, Paul. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie – Sonderheft: 20–57.

MAGYAR

Lettre

EUROPÁI KULTURÁLIS FÖLYÓIRAT - 2011 őszi

Batár Attila • Bencze Zoltán
Arno Camenisch • Monica Cantieni
Mireea Cărtărescu • Ébli Gábor
Sandrine Fabbri • Michel Foucault
Hans-Georg Gadamer • Zsuzsanna Gahse
Clifford Geertz • Nora Gomringer • Háy János
Felix Philipp Ingold • Kornis Mihály
Igor Kovačević • Georg Kreis • Agota Kristof
Katarina Kucbelová • Bruno Latour
Mélyi József • Melinda Nadj Abonji
Andreas Neeser • Igor Pomerancev
Ilma Rakusa • Schein Gábor • Szigethy Anna
Takáts József • Tamás Dénes
Christina Viragh • Zahorán Csaba

KORNIS

AMERIKA, LONDON, PÁRIZS

AZ ÖTÖDIK SVÁJC

INTERNACIONAL

Claus Offe

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA ÉS MEGÚJÍTÁSA: INTÉZMÉNYESÍTHETŐ-E A DELIBERÁCIÓ?

E cikk jelen változatához nagyban hozzájárultak Marek Skovajsa és Pieter Venhuyse megjegyzései.
Eredeti tanulmány: Offe, Claus (2011): Crisis and Innovation of Liberal Democracy: Can Deliberation Be Institutionalised? In: *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, Vol. 47., No. 3.: 447–472.

A dolgozat feltárja, hogy miként járulhatnak hozzá a politikai akaratformálás deliberatív eljárásai a liberális demokráciákban napjainkban felmerülő problémák megoldásához. A tanulmány első részében a liberális demokrácia négy funkcióját különböztetjük meg: a nemzetközi béke biztosítását, békés belső jogi, valamint politikai viszonyok garantálását, és aktív állampolgárok nevelését. A gondolatmenet ezt követő része a demokratikus rezsimnek négy strukturális jellemzőjét különbözteti meg: az államiságot, a jog uralmát, a politikai versenyt, valamint a hatalmon lévők elszámoltathatóságát. A dolgozat harmadik részében következik a demokrácia jelenlegi kudarcival és hibás működésével kapcsolatos kritikai állásfoglalások rövid összefoglalása. Végül megvizsgáljuk a demokráciadeficitre válaszként napjainkban javasolt intézményi újítások két csoportját: az állampolgárok adott preferenciáinak jobb aggregálását, illetve a preferencia kialakításának folyamatára ható innovációkat. Ez utóbbi csoportot, amely a deliberatív politikai folyamatok körét alkotja, behatóan elemezzük. A deliberatív eljárások előnyös hatásait és a deliberatív struktúrák alapvető jellemzőit a deliberatív demokrácia elméleti és empirikus kutatási eredményeinek tükrében vizsgáljuk.

A liberális demokráciák – és ez messze nem csak az újakra igaz – nem funkcionálnak megfelelően. Miközben nincs a láthatáron realisztikus és normatív szempontból elfogadható alternatíva, a demokratikus politika, valamint a demokráciához kapcsolódó állami politikák széles körben megfigyelhető hanyatlása aggodalomra ad okot. Ez kihívást jelent a szociológiai háttérrel rendelkező politikatudósok számára a liberális demokráciákat célzó, javító hatású innovációk kidolgozására. Az írásban a demokratikus innovációra vonatkozó néhány intézményi, javító hatású javaslatot fogunk megvizsgálni. A tanulmány a továbbiakban az alábbi gondolatmenetet követi: az első rész a liberális demokrácia funkcióival foglalkozik. Melyek azok a jellemzők és elvárt eredmények, amelyek a liberális demokráciát a ma leginkább kívánatos uralmi formává teszik? A második szakasz a demokratikus rezsimnek intézményi struktúrájával és lényegi mechanizmusaival foglalkozik. Minden részben meghatározunk és kifejtünk négy releváns jellemzőt. A harmadik részben nagyon röviden összefoglaljuk a demokrácia jelenlegi kudarcival és hibás működésének tüneteivel kapcsolatos kritikai állásfoglalásokat. Végül megkülönböztetjük a demokrácia némely felzavolt hiányosságának orvoslására napjainkban népszerűsített intézményi innovációk két csoportját, különös tekintettel a politikai preferenciák formálásának deliberatív módszereire.

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA NÉGY FUNKCIONÁLIS ERÉNYE

Nem vetődik fel olyan sokszor a kérdés, mivel a rá adott válasz egyértelműnek tűnik: *mire jó a demokrácia?* A politikaelmélet különböző iskolái számos választ kínálnak. A minimalista érv negatív módon közelít a problémához: egyszerűen nem léteznek a modern társadalmakban olyan normatív szempontból fenntartható elv, melynek értelmében a politikai jogok egyenlőtlen elosztása (tehát arisztokratikus, dinasztikus, a birodalmi létből fakadó, etnikai, vallási, vagy pártállami-totalitárius privilégiumok sora), illetve, ebből következően bármilyen más berendezkedés, mint a hatalmon lévők egyetemes elszámoltathatósága a (felnőtt) állampolgárok közössége felé védhető lenne. Erre a hipotézisre alapul Tocqueville (1988) amerikai demokráciáról szóló elemzése (annak a szerző által megfogalmazott, Európára vonatkozó hatásaival egyetemben), valamint John S. Mill (1861) óvatos politikai egalitarianizmusa. Minden *állampolgár* (az *egyénekkel* ellentétben) politikai jogainak egyenlősége a demokratikus elmélet alapálláspontja (bár ez lehetővé tesz két kivételt: a választásra jogosító korhatárt el nem ért gyermekek, akik „még nem” élveznek politikai jogokat és olyan letelepedett külföldiek, akik végigjárhatják – vagy nem járhatják végig – a számukra előírt intézményesített utat a teljes állampolgárság megszerzéséig). De a kívülállók e két (úgymond időben és térben is külsőnek tekintett) csoportján kívül a politikai közösség minden „teljes jogú” tagja egyenlő politikai jogokat élvez – mivel nem áll rendelkezésre olyan konszenzusos kritérium, amely igazolná a jogok egyenlőtlen elosztását. A politikai egyenlőség így arra „jó”, hogy megelőzzön minden, rétegek szerint elosztott politikai jogok rendszeréhez való visszalépésre irányuló kísérletet.

De érvelhetünk a politikai jogok és a hatalom birtokosainak egyetemes elszámoltathatósága mellett pozitív alapokról kiindulva is. Ezek közül a továbbiakban hármat különböztetünk meg. Az első (és legrégebbi) Immanuel Kant ([1795] 2006) érvelése a nemzetközi békén alapuló köztársasági államforma mellett (habár az ő felfogásában itt a politikai egyenlőség és elszámoltathatóság csak korlátozottan érvényesülne): „köztársaságok” soha nem fognak háborút viselni más köztársaságok ellen – ez vitathatatlanul a társadalomtudományok történetének egyik legerőteljesebb hipotézise. A második erős, a köztársasági államforma alkalmazása és védelme mellett szóló érv az európai demokratizálódás első hulláma során fogalmazódott meg: ez úgymond a kanti hipotézis belföldi megfelelője: eszerint a „területi”, képviselői, pártokon alapuló demokrácia (kiegészülve a legnagyobb társadalmi-gazdasági csoportok – így a munkaadók, befektetők, szakszervezetek, az agrárszektor, a civil szféra stb. – érdekvédelmi szervezeteivel) nem csak a jog uralma alatt álló egyének közti békés *jogi* viszonyok állapotának intézményesítését segíti elő, de biztosítja a *politikai* békét a kollektív érdekek főbb típusai közt; ez utóbbi osztály- és

egyéb érdekkonfliktusok megfogalmazására és megvitatására hivatott intézményi lehetőségek által valósul meg. Annak mechanizmusnak, amely által a demokratikus elveken alapuló egyenlőség békés és tartós (inkább, mint forradalmi, bomlasztó) konfliktuskezeléshez vezetne, az alkalmazkodása és változása (többek közt Max Weber 1917 és 1919 közötti politikai tárgyú írásaiban, valamint Herman Hellernél ([1933] 1983) a szavazási és alkuképességben rejlik, amely a politikai erőforrások alkotmányos biztosítása által kompenzálja a rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetben levőket relatív értelemben vett hatalomhiányukért – ez az elrendezés végül elvezethet az „osztályerők egyensúlyához” (Otto Bauer). A befektetők és munkaadók társadalmi-gazdasági hatalmát – legalábbis részben – semlegesítené az a politikai erő, amelyet az alsóbb osztályok a demokratikus alkotmány alapján számbeli fölényükből levezethetnek. Ha minden érdek tiltakozásként artikulálódna, senkinek sem lenne oka „kivonulni” és a radikális rendszerellenes ellenzékét választani.¹ Eljárásai alapján a demokrácia képes a stabilitás fenntartásához szükséges mértékben végrehajtott, minden más uralmi formánál hatékonyabb konfliktuskezelésre.

Miután a demokratikus stabilitás e hipotézisét a kontinentális Európa jelentős részén a gazdasági válság utolsó időszaka, és annak következményei durván megcáfolták az 1930-as évek elején, a második világháborút követően éledt újjá a „keynesi jóléti állam” néven ismert intézményi berendezkedés és politikai orientáció keretei közt: a politikai demokrácia, mely összegezhető mintegy a korszak alapvető elveként, stabil politikai berendezkedésnek tekinthető, mert képes megszervezni egy állandó pozitív összegű disztribúciós játszmat, melyben minden bevont oldal – tőke, munkaerő, a közszféra szociális politikáival és szolgáltatásaival – egyidejűleg képes gyarapodni, feltéve, hogy az átfogó társadalmi fejlődés anyagi alapja, azaz a folyamatos gazdasági növekedés fenntartható, vagy ha szükséges, hatékonyan élnékihető. Ez a feltevés – a demokrácia kívánatos, mert kiegyenlített elosztási folyamatot alakít ki – erősen tartotta magát „nyugaton” (hozzávetőlegesen) a 20. század harmadik negyede során, azaz az úgynevezett háború utáni „aranykorban”. Ebben az időszakban a gazdag demokráciákban nem voltak állandó vesztesek. Mégis, a hetvenes évek közepén – legalábbis Európában – hirtelen mindez megszakadt. Két, James O’Connor (1973), illetve Crozier, Huntington és Watanuki (1975) által jegyzett könyv írta le és elemezte meglehetősen nagy hatást kiváltva a demokrácia, illetve a hipotézis bizonytalanná válását követően az „állam válságát”. Okokat szolgáltat a szkepticizmusra a munkanélküliség európai demokráciákban az 1970-es évek közepe óta kialakult folyamatosan magas szintje, a csökkenő növekedési ráták és a jövedelem- és egyéb egyenlőtlenségek masszív növekedése, melyet az OECD-országok gazdaságai a kilencvenes évek közepétől megtapasztaltak. Az állam és a társadalmi osztályok közt

---

1 Mindez utalás az Albert O. Hirschman által alkalmazott *exit, voice, loyalty* (kivonulás, tiltakozás, hűség) hármásra.

fennálló hatékony partnerségbe vetett bizalmat, amely immunissá tette volna a demokráciát a gazdasági válság következményével szemben a Reagan és Thatcher nevéhez, vagy általánosabban a „washingtoni konszenzushoz” vagy a „neoliberalizmushoz” köthető, monetarista gazdaságpolitikát követő, radikálisan piacpárti rezsimek, nem vették figyelembe, sőt ténylegesen elvetették. Azonban azt is meg kell említenünk, hogy a képviseleti demokrácia és a politikai jogokhoz való egyetemes hozzáférés jelentős szerepet játszottak a szociális regresszió megelőzésében vagy visszafordításában, legalábbis a posztkoloniális fejlődő világ némely országában, mint például Indiában, amely kiváló példát jelent minderre. Amint azt Amartya Sen meggyőzően bemutatta (1999), a demokrácia körülményei közt egyetlenegy éhínség, vagy más társadalmi-gazdasági katasztrófa nem történt, míg hasonlókat a pártidiktatúrákban hagytak megtörténni (így a „nagy ugrás” idején Mao Kínájában).

A hidegháború egésze alatt a képviseleti demokrácia (azaz a hatalmi ágak alkotmányosan meghatározott szétválasztása, az uralmon levők elszámoltathatósága, választási verseny, valamint állampolgári és politikai jogok) arra szolgált, hogy erősítse azt az állítást, miszerint „a Nyugat” nem csak gazdaságilag, a növekedés és a tömegek jóléte szempontjából nagyobb teljesítményű, mint az államszocializmus, hanem erkölcsileg is felsőbbrendű, mint politikai szabadságot és egyenlő jogokat biztosító rezsim. A politikai demokrácia és a szervezett kapitalizmus egyesített intézményi megoldásai (a szovjet típusú „létező szocializmus” politikai és gazdasági realitásaihoz viszonyítva) olyan jól teljesítettek, hogy értelmesen gondolkodva senki sem tette le a voksát az utóbbi mellett. De az államszocializmus (minden európai formájának) 1989-1991-ben bekövetkezett végső összeomlása után a liberális demokrácia és a vele együtt járó „szociális” piacgazdaság „kommunizmus” elleni immunizáló szerepe szükségteenné vált (ez magyarázza például az olasz Democrazia Cristiana² visszaesését az 1990-es évek elején). Ehelyett nemcsak az átmenet országainak, hanem a Nyugat politikai napirendjén is megjelent a demokratikus átmenet lebonyolításának bonyolult problematikája, benne az EU keleti bővítésével. Az új és történelmi precedens nélküli probléma nem csak a nyugati demokratikus kapitalizmus stabilizálását jelentette, hanem e rendszer kívülről történő felépítését is azokban az országokban, ahol felbomlott az államszocializmus. Ma az utóbbi feladat végrehajtása egyértelműen nem zajlott még le, hisz még mindig erős, demokráciadeficitre utaló tünetek jelentkeznek még a tíz új posztkommunista-kapitalista EU-tagállamban is (hogy keleti szomszédjaitak ne is említsük) és mivel a pénzügyi piacok 2008-as válságát és annak az új és régi tagállamokban is lezajlott utóéletét tekintve teljesen megkérdőjelezhető, hogy

---

2 Az olasz Kereszténydemokrata Párt a második világháború utáni évtizedek meghatározó pártja, a szociális piacgazdaság támogatója volt – a szerk.

végrehajtották az előbbi feladatot, a liberális demokrácia és demokratikus kapitalizmus jótéteményei kevésbé egyértelműek (úgy a külső megfigyelő, mint a belső résztvevők számára), mint nyilvánvalóan azok voltak a második világháború óta a nyugati országokban.

Mielőtt továbblépnénk arról a kérdésről, hogy „mire jó” a demokrácia (teljesen átugorva az Európai Unió politikai és gazdasági realitásainak a demokratikus alapelvekkel való összhangba hozásának kérdését), legalábbis meg kell említenünk a negyedik elméletet – nevezetesen a demokratikus politika republikánus teóriáját, amely azt állítja, hogy a lehetőség a politikai közösség közös ügyeiben való részvételre jótékony formáló hatással van az állampolgárokra. Úgy gondolják, hogy ez a hatás lehetővé teszi számukra, hogy „jó”, azaz olyan állampolgárok legyenek, akik egyszersmind képesek (a közügyek jobb megértése által) és készek (mert átérzik a korlátolt és szűk látókörű érdekek meghaladásának erkölcsi kötelezettségét) a politikai közösség mint egész javát szolgálni. Amint arra az írás végén megkísérlünk rámutatni, ez a demokratikus uralmi forma mellett felhozott érv köszön vissza radikálisan megváltozott formákban a liberális demokráciáról és annak jövőjéről szóló vitákban.

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA NÉGY MEGHATÁROZÓ JELLEMZŐJE

Ehelyütt a liberális demokráciának (LD) egy négy alapvető elemből álló meghatározását javasoljuk: államiság, joguralom, politikai verseny és elszámoltathatóság.

(1) *Államiság* – Be kell látnunk, hogy a LD egy olyan uralmi forma, amely (mindeddig) *államokhoz* kötődik. Demokraták érvelhetnek a demokrácia államok feletti, vagy akár globális formái mellett, de ezek az elképzelések ezidőtájt nyilvánvalóan még távol állnak a megvalósulástól. Jelenleg csak államok (melyeket a terület, a lakosság, valamint a politikai hatalom hatékony apparátusának egybeesése definiál) lehetnek demokráciák. A demokrácia egyelőre továbbra is szervesen az államhoz kapcsolódik. Az államiság ráadásul a történelem folyamán mindig megelőzte a demokráciát. A demokráciák minden esetben „utódrezsimeknek” tűnnek, amelyek a nem demokratikus uralmi formákat váltják fel; a pre-demokratikus (katonai, autoriter, teokratikus, totaliter, gyarmati) rezsimet haladják meg a demokratikus átmenet, vagy demokratizálódás során.

Egy másik összefüggés az államiság és a demokrácia között a következő: ahhoz, hogy az állam bármilyen értelmes módon demokratikussá váljon, rendelkeznie kell azzal, amire ma gyakran hivatkoznak, mint az „állami kapacitásra” vagy „kormányzási kapacitásra”. Az állami kapacitás az a minőség, amely lehetővé teszi az államnak, hogy például

megvédje polgárait katonai vagy gazdasági károkozástól, kivonjon és szétosszon jelentős fiskális erőforrásokat, megvédje a területét és saját erőszakmonopóliumát, oktatási rendszert hozzon létre és tartson fenn, szabályozó törvényeket hozzon és kényszerítsen ki, szociális és fizikai biztonsággal és jóléttel kapcsolatos méréseket végezzen és a hatalom átadásának kérdését rendezze – mindezt anélkül, hogy tényleges hatalmak – legyenek azok bűnbandák vagy maffiaszervezetek, etnikai szeparatisták, polgárháborús fegyveres erők, korrupciós hálózatok, a politikai eliteket függésben tartó külső politikai erők, vagy ellenséges vallásos mozgalmak – ezt jelentős mértékben akadályoznák. Más szavakkal kifejezve: ahhoz, hogy az állam demokratikus legyen, képesnek kell lennie kollektív kötelező döntéseket hozni és közjavak (gyakran fiskálisan megterhelő) széles választékát nyújtani. Ha erre (időben és térben folyamatosan) képtelen, kudarcot vallott vagy felbomló államról beszélhetünk. Ez utóbbit a megoldandó problémák jellegéhez és mértékéhez, az ezáltal biztosítandó szociális integrációhoz és rendszeres társadalmi stabilitáshoz mérten hiányos kormányzási képessége határozza meg. Pontosabban kifejezve: a kormányzási kapacitás (a „kormányzóképeség hiányának” [ungovernability] ellentétpárja) hiányos, ha az állam három túlságosan is jól ismert hiánytól szenved: a *határok* (és így a kifelé irányuló tőke mozgás, valamint áruk és személyek beáramlása ellenőrzésének) hiányától, (az állami adósság miatt gyakran óriási és általában növekvő) közpolitikák meghatározását és a közjő bármily változatának szolgálatát lehetővé tevő fiskális erőforrások, valamint a munkahelyek hiányától, melyek az egész munkaképes korú népesség számára lehetővé tennék, hogy elfogadható körülmények között részt vegyenek a gazdasági kibocsátásban és annak elosztásában. Ha ez helytálló, hiba lenne csak az elszegényedett harmadik világbeli országokat, valamint gyenge és gyakran korrump kormányzataikat azonosítani az „állam kudarcával”. Iparilag fejlett gazdaságokkal rendelkező államok, melyek fiskálisan ki vannak vérezve, vagy amelyek elitje magáénak vallja a piacok liberalizációjának, valamint a „bürokrácia” és szabályozás visszaszorításának doktrínáját, szintén ki lehetnek téve az állam kudarcának, illetve a kormányozhatatlanságnak. Ezek a körülmények azzal fenyegetnek, hogy a demokráciát értelmetlenné teszik, különösen, ha – mint az EU esetében – a fennmaradó kormányzási kapacitások nagy részét szupranacionális szervezetekre (például az Európai Központi Bankra, az Európai Bíróságra, Európai Bizottságra) ruházzák át, melyek a hatékony demokratikus elszámoltató-mechanismusok hatókörén kívül működnek. A neoliberális államok olyan rezsimek, melyek politikai napirendje olyan korlátozott, hogy az „emberek” lényegi aggodalmainak nagy része kimarad belőle, nekik nincs lehetőségük részt venni a közpolitikák meghatározásában, a közérdek legfőbb területei (városfejlesztés, egészségügy, oktatás, környezeti ügyek, közlekedés, közüzemek) a privatizáció, dereguláció, piacosítás, versenyképesség és hatékonyság nevében lekerültek a napirendről. Itt a politikai jogok egyetemessége éles ellentétbe kerül az egyre inkább korlátozott célokkal,

melyek érdekében az állampolgárok tulajdonképp érvényesíteni tudnák jogukat egy olyan helyzetben, melyben az állam által finanszírozható kollektív feladatok és az uralmon lévő elitnek erre való hajlandósága egyaránt korlátozottak.

Az elitekhez nem tartozó állampolgárok politikai jogai és a politikai erő napirendjére nehezedő, a nemzetközi pénzügyi piacok és a szupranacionális gazdasági, politikai és katonai erő egyéb használóihoz kapcsolódó tényleges erő közt fennálló ellentmondás azt eredményezheti, hogy az állampolgárok elfordulnak a demokráciából a két lent leírt irány egyike felé: vagy feladják azt a meggyőződésüket, hogy a politikai jogok hatékonyan hozzá tudnak járulni érdekeik képviseléséhez és a politikai közösség mint egész jólétének növeléséhez – ez a bizalmatlanság, apátia, politikai elégedetlenség, és cinizmus jól ismert és napjainkban széles körben elterjedt attitűdje (Crouch 2004; Torcal-Montero 2006) – vagy egy még rosszabb forgatókönyv szerint arra a következtetésre jutnak, hogy a politikai jogokat, mint egy életlen kardot, további nem-képviselési politikai erőforrásokkal kell megerősíteni, így a populista mozgósítás robbanásszerű folyamatával és az állítólagos ellenségekkel szembeni tiltakozásokkal. Ami az előző alternatívát érinti, érdemes észben tartani a „részvételi egyenlőtlenség” (Lijphart 1997) látszólagos paradoxonát: pont a népesség legkevesebb előjoggal rendelkező rétege, amely jelenleg épp a korlátozóssal kapcsolatos tapasztalatai és frusztráció miatt gyakorlatilag kimarad a részvételtől, profitálna a legtöbb politikai jogából, ha az állami kapacitás kevésbé lenne korlátozva. Ez utóbbi kapcsán a további politikai erőforrások keresése a népesség jelentős csoportjait elvezetheti a politikai küzdelem nem intézményes, bomlasztó és többé-kevésbé erőszakos módszereihez, amelyek ellentmondanak a mindenki számára kötelező érvényű döntések meghozásakor érvényes hivatalos eljárási szabályoknak. A demokratikus államok erejének és stabilitásának két alapfeltétele a *legitimáció* és a *hatékonyság* (Lipset 1981). Legitimáció alatt az államhatalom hordozóinak azt a képességét értjük, hogy döntéseket hoznak, amelyeket (minimálisnál nagyobb kényszerítés alkalmazása nélkül) azoknak is be kell tartaniuk, akik e döntések által érdekeiket és értékeiket veszélyben látják. Hatékonyságon a „dolgok elvégzésének”, problémák megoldásának, tervek és projektek megvalósításának képességét értjük. A demokratikus állam stabil és ellenálló (vagy „konszolidált”), ha és amennyiben legitimációját és hatékonyságát folyamatosan megvalósítja, demonstrálja és ezeket valamennyi bel- és külföldi résztvevő a szóban forgó állam által garantálnak tekinti. Ez a „garantálnak tekintés” sohasem megfordíthatatlan: demokratikus rendszerek „dekonszolidálódhatnak”, és elérhetik az önfelbomlás pontját, ami a demokrácia (látszólag) demokratikus eszközökkel történő öngyilkos önfelszámolásában végződhet. Ráadásul a két feltétel egymással szoros kölcsönhatásban áll: egy, a „dolgok elvégzésére” képtelen kormány (például a széles körben elterjedt korrupció, a fiskális erőforrások hiánya miatt) elveszti legitimációját és az utóbbi hiánya a kormányzóképeséget is alá fogja ásni.

(2) *A jog uralma* – A demokratikus államok rendelkeznek (többnyire írott) alkotmánnyal, mely meghatároz (legalább) két módszert, melyek korlátozzák az államhatalom alkalmazását. Az egyik értelmében az állampolgároknak egyenlő jogok sorát biztosítják, amelyeket nem korlátozhatnak törvényekkel. Ezek tartalmazznak személyes (testi és lelki/lelkiismereti sértetlenség védelme), gazdasági (tulajdon és szerződés), politikai (gyülekezés, média és kommunikáció, egyesülés, részvétel stb.) és gyakran „pozitív” szociális jogokat is (szociális szolgáltatások, társadalombiztosítás, szabályozó beavatkozás a piacok működésébe, bizonyos szolgáltatások, mint az egészségügy és az oktatás állami felügyeletű biztosítása). A demokráciák addig a mértékig „liberálisak”, ameddig a lehetséges demokratikus döntéshozatal szubsztantív kiterjedése korlátozott és hatékonyan megakadályozza a kormányoknak az állampolgárok politikai és állampolgári jogaiba való beavatkozását. Például nem rendelkezhetnek minden állampolgár egyenlő jogával azok, akik részt vesznek a demokratikus folyamatban, azaz e jogot nem tagadhatja meg a többség a kisebbségtől. A liberális demokráciák kényes egyensúlyt hoznak létre a demokratikus döntéshozatal eredményeképp létrejövő, a közösség számára kötelező szabályok (szokványos törvények) és azon szabályok közt, amelyek (bármely pillanatban, minden körülmények között), immunisak az ilyen döntésekre. A teljes államhatalom másik korlátozási formája (amire a későbbiekben még visszatérek) a (törvényhozó, végrehajtó, szövetségi, bírói) hatalmak szétválasztása és kölcsönös korlátozása, annak egy alig feltűnő (bár igen következetes) elemével, a kormányzás időbeli korlátozásával (tehát a megválasztott hivatalra történő kinevezés mindig *ex ante* időben korlátozott, és a választások szabályos időnként ismétlődnek).

(3) A demokráciák megteremtik a *politikai versenyt* és intézményesítik a politikai konfliktus erőszakmentes kezelését a kormányozni kívánó versengő csoportok (pártok) között. A választási verseny megnyerése az a folyamat, amelyen keresztül a hatalmon levők elnyerik a kormányzati hatalmat – ami azt jelenti, hogy a választásoknak vesztesei (azaz legyőzött pártok és támogatói) is vannak, akiktől elvárt, hogy legitimnek ismerjék el a nyertes győzelmét – kötelező érvényű tényként, még ha csak a következő választás napjáig is. A versengő politikai pártok identitása és felépítése részben a választási rendszer (általában kétpártrendszerhez vezető többségi egyéni szavazások (*single member plurality* – SMP) terméke, részben a társadalmi (osztályok, vallások, regionális vagy nemzeti identitások közti) törésvonalak és ezek szervezeti képviseleteinek (szakszervezetek, hitéleti szerveződések) visszatükröződése. A demokrácia a „demokratikus osztályharc” (Lipset 1981) és a politikai hatalomért folytatott egyéb küzdelmek színtere – melyeknek eredménye (ha csak, mint azt már tárgyaltuk, nincs az államkapacitás és napirend súlyosan korlátozva fiskális vagy ideológiai szempontból) szignifikáns hatással bír az emberek életesélyeire és lehetőségeik elosztására.

De nem minden politikai verseny olyan szubsztantív jellegű, mint a választási kampányok. Politikai szociológusok a verseny három típusát különböztetik meg: az alternatív ideológiai és programbéli álláspontok és célok közt zajló harcot, melynek legfőbb kérdése, hogy milyen mértékben támaszkodhatnak a piaci erőkre, illetve intervencionista szabályozó és újraelosztó közpolitikákra. A második versenytípus aktuális kérdésekre adott válaszokért folyik, például: „Vonjuk ki csapatainkat Afganisztánból?” „Csökkentsük nukleáris energiától való függőségünket a megújuló energiaforrásokba történő befektetés által?”. A harmadik vetélkedés a választókerületek bizalmáért és támogatásáért versenyző személyek közt folyik, akiknek szükségük van e szavazatokra a kormányzati vezető pozíciók eléréséhez. A verseny e három fajtájának fejlődését elemző összehasonlító és történeti kutatások alátámasztják azt az általánosítást, amely szerint a pártok egyre inkább kudarcot vallanak abban, hogy a választóknak jellegzetes és átfogó, egy programba illeszkedő álláspontokat kínálnak és ehelyett egyre „illékonyabb” szavazókat szólítanak meg olyan állásfoglalásokkal, melyek olyan specifikus ügyekre vonatkoznak (azt állítva, hogy az adott téma kezelésében a politikai verseny adott szereplőjének van a legnagyobb kompetenciája), mint adózás, környezeti, munkaerő-piaci, gazdasági és egészségügyi politikák. További tendencia a politikai elit versengő szereplői „személyiségének” előtérbe kerülése, amelynek következtében a személyiségek imázsának és nyilvános fellépéseinek megtervezése egyre inkább média- és kommunikációs szakértők feladatává válik.

A közvélemény trendjeinek folyamatosan zajló kutatása és mérése azt is lehetővé teszi a politikai kommunikáció szakértői számára, hogy létrehozzák az őket megbízó pártok és elitek nevében a politikai verseny e dimenzióinak sokat ígérő szintézisét. Számos OECD-országban – és nem csak az elnöki rendszerekben – egyértelmű tendencia a politikai konfliktusok személyessé tétele a harmadik fenti dimenzió, a vezetői személyiség (vitatható) hangsúlyozásával. A konfliktus illetén megváltozásának nem csak az „ideológia végéhez”, a szociáldemokrata erők közeledéséhez, a szabadpiaci nézőpontokhoz és programszintű szemlélethez van köze, hanem ugyanilyen mértékben a politikai versengés médiaközpontú szemléletéhez is. A „győztesek” és „vesztesek” archetípusai az egyes emberek közt zajló „harc” drámájában az ideológiai álláspontokkal és ellentmondásos politikai ügyekkel kapcsolatos véleményekkel nehezen összeegyeztethető módon hatnak az érzelmekre. A nyomtatott és elektronikus médiában nemcsak egyszerűbben ábrázolhatók és bemutathatók a személyek, mint az ügyek és programok, hanem a személyessé tett konfliktus „szeretem/nem szeretem” („bizalom/bizalmatlanság”) kódjai is egyszerűbben és mélyebben ivódnak bele az állampolgárok emlékezetébe, míg a szakpolitikai ügyeket érintő hűség, ítéletek és preferenciák, valamint átfogó politikai eszmék hosszú távú megalapozása ennél többet igényel. Gyakran úgy tűnik, hogy a személyessé tett politikai verseny heve annál nagyobb, minél *kisebbek* az aktuális különbségek a versengő pártok

közt programjukat és közpolitikai állásfoglalásaikat illetően, amikor minden nagy párt a „medián szavazónak” igyekszik megfelelni és az államvezetés gyakorlata (*state craft*) egyszerű „színpadi gyakorlattá” (*stage craft*) válik. A programok közötti versenyből az ügyek, majd személyek közötti verseny felé való elmozdulás trendjét leegyszerűsített módon kivetítve elképzelhetünk olyan helyzetet, melyben a választásra jogosultak legjobb esetben is csak arról döntenek, hogy *ki* kormányoz, miközben teljesen elveszítik a beleszólásukat, még az erről való gondolkodás képességét is azt illetően, hogy *mit* csinálnak (fognak csinálni) a kormányzó elitek a választókerületek által nekik juttatott kormányzati felhatalmazással.

A politika személyivé/prezidenciaállássá válása gyakran a személyek „populista” konfrontációjában tetőzik, moralizáló identitásbeli kérdésekkel vegyülve, sokszor kultúrharcba torkollva. Ez a szembeállítás úgy van megalkotva, hogy *miniket*, a jó, tisztességes, decens, dolgozó és érdemes embereket, akiket megbízható vezér (aki saját állítása szerint „egy közülünk”) képvisel, szembeállít *velük*, a gonosz, gyanús, természetlen és érdemtelen, ha nem ténylegesen veszélyes ellenfelekkel. A populista politika egyszerre egyesítő és szétválasztó. Megpróbálják az embereket egyszerű erkölcsi igazságok (melyeket egyértelműnek tartanak és a mellettük való érvelés, indoklás nem igényel erőfeszítést) alapján egyesíteni, „mindnyájunkat” szembeállítva az emberek olyan kategóriáival, akiket meg kell állítani, hogy ne okozzanak további károkat „nekünk”. A populisták és populista pártok az ellenségek két fajtájából választanak. Az egyik maga az uralkodó politikai elit (az „uralkodó osztály”), bürokrátaival, állítólagos cimboráival és a megemelt adók, központosítás és szabályozás egyéb haszonélvezőivel. A populizmus eme, gyakran államellenes fajtája nem csak a szabadpiacot védi, hanem a helyi közösségek autonómiáját és a regionális identitásokat is. A populizmus e válfaját jelenleg az amerikai „Tea Party mozgalom” és a nagy/központi kormányzat és kiadások általuk képviselt heves ellenzése jelképezi. A populista megosztás másik válfaja úgy fogalmazza meg a „másságot”, hogy azzal nem elit- hanem kisebbségellenes fogalmakkal lehet szembeszegülni: a szembeállítandó embercsoport az idegenek és az idegen hatalmak, a migránsok és a menekültek, az etnikai kisebbségek és a jólétben élő népek. A populizmus két típusa bármelyikének dinamikája gyakran a kölcsönösen elismert szabályok alapján, a másikat többé-kevésbé elfogadva a politikai hatalomért versengő ellenfél vagy versenytárs, illetve az ellenség közötti fogalmi határ átlépéséhez vezet, az utóbbi féltől a politikai harc során megtagadják politikai jogait és létjogosultságát. A „másság” két fajtájának megkísérelt egyesítése – „mások” a csúcson (a központosított adószedő állam) és „mások” alul (migráns kisebbségek) – alkotja a populista vezérek retorikai és politikai sikerének receptjét (egy olyan fúziót, amely Európában olyannyira különböző országokban nyert erős választói támogatást mint Norvégiában és Magyarországon), melyek végső soron a szükséges államiság és a politikai jogok egyenlő-

sége, mint alapvető demokratikus elvek megkérdőjelezésével és aktív aláásával kikezdik a liberális demokrácia életképességét.

(4) *Elszámoltathatóság* – A liberális demokrácia intézményi felépítését meghatározó utolsó feltételünk olyan mechanizmusok működése, amelyek arra szolgálnak, hogy a hatalmon lévő elitek mindaz miatt fennálló elszámoltathatóságát fenntartsák, amit ezek tesznek és amit elmulasztanak megtenni. Három ilyen, az intézményi eszközöket erősítő elszámoltathatóság-forma létezik. Először, vertikális megközelítésben, azaz rendszeres időközönként megtartott általános választások, a pártok versengése, valamint azáltal, hogy a szabad média tényfeltáró tudósítása révén az állampolgároknak lehetőségük van a kormányzó elitet és a többséget adó pártokat elmozdítani hivatalukból, ha elégedetlenek teljesítményükkel, politikai döntéseikkel és ha *nota bene* okuk van azt várni, hogy egy megfelelő alternatív kormányzó elitnek valószínűleg kívánatosabb eredményeket tudna elérni. Egy ilyen hiteles alternatíva hiányában az elszámoltathatóság mechanizmusai politikai szempontból eredménytelenek, vagy az alapvetően azonos közpolitikai alternatívák megfogalmazóira korlátozódnak. Másodsor, a hatalmon lévő kormányzatok hibái önmagukban is leleplezhetőek horizontális elszámoltató mechanizmusok, parlamentek vagy országgyűlési bizottságok, illetve alkotmány- vagy legfelsőbb bíróságok által. Harmadsor, a (vélelmezett) kudarcok, hibák és a kormányzat rossz működésének korrekciója a szervezett érdekek és azok vétőképességének folyamatos és alig észrevehető befolyása által (mely a fenyegetések, figyelmeztetések és feltételes ígéretek homályos elegyéből áll) zajlik le. Ilyen erő alkalmazása tipikusan bizonyos kormányzati politikák (például a fiskális reform) állítólagos negatív hatásaira koncentrál, melyekről azt állítják, hogy olyan makroökonómiai kulcsváltozókra fejtik ki hatásukat, mint a növekedés, foglalkoztatottság, versenyképesség, valamint a költségvetési és pénzügyi stabilitás.

De a kormányzó elitek meg is tudják védeni magukat és elháríthatják a politikáik nem kívánt hatásai miatti elszámoltatást. A felelősség alóli kibújás kárhóztatása a hatalmon lévő elitek meghatározó taktikai motivációja (Rosanvallon 2008). Mivel az ellenzékben lévő párt gyakran nem kínál kívánatosabb politikai alternatívát, a hivatalban lévő kormányzat felváltása egy, az ellenzék által vezetettel gyakran nem egy ígéretes lépés a választók szempontjából. „Globalizált” korunkban a frusztráló politikai eredményekért olyan erőket lehet felelőssé tenni, melyek állítólag a nemzeti kormányok ellenőrzésén kívül állnak – mint történt az a pénzügyi piacok válsága esetében. Margaret Thatcher híres TINA-érvét („*there is no alternative*” – nincs alternatíva) gyakran a médiában kibontakozó, megkérdőjelezhető tudományos igényű gazdasági ortodoxiák erősítik. A jó kormányzás (melyen többnyire a politikai aktorok több résztvevős és többszintű elrendezését értik) korában szintén nehéz meglátni, hogy ki hibáztatható a rossz eredményekért és miként

állapítható meg a felelős aktor kiléte. Végül a kormányoknak számtalan eszköz áll rendelkezésre (többek közt a média kifinomult ellenőrzési formái, kormányzatok által szponzorált információs kampányok, döntések taktikus időzítése, klientúra, a hibák titokban tartása, vagy nyilvánosságra hozataluk megakadályozása) ahhoz, hogy immunissá tegyék magukat az elszámoltathatósági mechanizmusokkal szemben.

A DEMOKRATIKUS KUDARC KÓRKÉPE ÉS IGÉNY A DEMOKRATIKUS INNOVÁCIÓRA

Kiemelkedő, demokráciaelmélettel foglalkozó tudósok véleménye szerint a demokrácia második átalakulásának közepén tartunk (Dahl 2000; Warren 2003), az első változás során vette át a közvetlen demokratikus berendezkedés (agora, városháza) helyét a pártok által uralt képviselői tömegdemokrácia. Ma bőszéges és friss, a demokrácia „válságáról” (Crozier et al. 1975; Pharr és Putnam 2000; Rosanvallon 2008) vagy akár annak „végéről” (Guéhenno 1993), a „politika végéről”, vagy a poszt-demokrácia felemelkedéséről (Crouch 2004), a transznacionális vállalatok féllátsági döntéshozataláról és az ő gazdasági hatalmuk politikaivá válásáról szóló irodalom áll rendelkezésre. Egy, a megfigyelt változásokat okozó, a helyzetből adódó feltétel az államszocializmus bukása kellett, hogy legyen. Amíg fennállt az államszocializmus, a nyugati demokráciák (véleményem szerint jogosan) nyugtathatták magukat azzal a kijelentéssel, hogy úgy normatív, mint gazdasági szempontból jobban teljesítettek, mint autoriter ellenlábasaik. De mivel ellenfeleik felett eljárt az idő, most demonstrálniuk kell (és cáfolhatatlan érvet kell nyújtaniuk erről), hogy „jók”, azaz *saját fogalmaik* szerint fenntarthatók. Amit mindenképp meg kell mutatni a meggyőzés folyamatában az az, hogy a liberális demokrácia intézményi struktúrái és mechanizmusai (mint ezt fentebb összefoglaltuk) ténylegesen képesek biztosítani azokat (az első részben tárgyalt) szerepeket, amelyek létrehozzák azt a teljesítményt, amely alapján a liberális demokráciát a politikai uralom legkívánatosabb formájának tartják. Ezek demonstrálása nem egyszerű feladat, hogy finoman fejezzük ki magunkat. A demokrácia válságát magyarázatok része a globalizáció, valamint a hatékony nemzetközi szabályozó rezsimek hiánya; a balközép politikai eszmék kimerülése és a piaci liberális közgondolkodás hegemoniája és ezek államellenes hozadékai; a pénzügyi és gazdasági válságok hatásai és a nemzet-államok ebből következő fiskális kiéheztetése, mely utóbbi az államkapacitás aláásásával fenyeget.

Terjedelmi korlátok miatt csak néhány olyan tendenciát és tünetet említünk meg vázlatos formában, amelyek arra indították a szerzőket, hogy a liberális demokrácia válságáról – vagy „láthatatlan megrendüléséről” – beszéljenek. A legtöbb liberális

demokráciában a választási részvétel látványos csökkenése figyelhető meg, ez még inkább igaz a mozgalmakban, politikai pártokban, egyesületekben való részvétel és az (idő-, szakértelem-, pénz-) adományozás nagyobb erőfeszítést igénylő gyakorlataira.³ E tendenciához társul az állampolgárok politikusokba vetett bizalmának nagymértékű csökkenése. A régi és új demokráciákban is nő az apátia, a cinizmus és az erőtlenség érzése. A széleskörű politikai elidegenedés leírható számos negatív fogalom segítségével: elégedetlenség, nemtetszés, kiábrándulás, hatalomtól való megfosztás az elitek által, depolitizáltság és elhidegülés (Torcal és Montero 2006). Az európai demokráciák két világháború közötti hanyatlásával éles ellentétben, ma az ilyen elidegenülés nem okozza a kimondottan antidemokratikus mozgalmak felemelkedését. Az emberek demokraták maradnak, ha mégoly frusztráltak is (Dalton 2004). Hasonló tendenciákat figyeltek meg általában az egyesületek minden fajtájánál (ismét osztályokhoz kötődő torzulásokkal) és különösen a politikai pártok tagságánál. A kortárs demokráciák annyiban számítanak „posztliberálisnak”, amennyiben a népesség az igények és preferenciák szintjén az állampolgárok két kategóriájából áll: a közönséges „természetes” polgárokból – olyan egyének, akik szavaznak és számtalan módon részt vesznek a politikában – és a gyenge legitimitációval rendelkező „másodlagos állampolgárok” csoportjából, melyhez egyesületek, nyomásgyakorló csoportok, lobbik és a funkcionális reprezentáció hasonló résztvevői tartoznak (Schmitter 2000; Crouch 2008). Fenyegetéseket, figyelmeztetéseket, és feltételes ígéreteket szervezeti fegyverként használva, az utóbbi csoport egy bizonyos (nagyon nem átlátható) mértékű ellenőrzéshez jut a közpolitika felett, ami nehezen egyeztethető össze az az állampolgárok sokféleségével.

A GYÓGYMÓDOK KÉT CSOPORTJA

Lipset jellemzése a demokráciáról mint „demokratikus osztályharcról” kiemeli a versenyt, mint a demokratikus folyamat alapvető aspektusát – az egymással versengő képviselői elitek közti, hatalomért folyó harcot. De a demokratikus politika nem csak a versengés, a vita és a nyílt politikai konfliktusok drámáján alapul (a dráma kimenetele végül a tárgyalóasztaloknál és a szavazatok leadásánál, valamint összeszámlálásánál dől el). Szintén része

---

3 A szavazás/részvétel/adományozás hármasunkon mint a demokratikus részvétel fajtáin (bővebben lásd később) túl gondolhatunk a „tudásra” is (azaz hozzáférésre egy ésszerűen korrekt, az együttesen releváns helyzetről alkotott képhez és azokra a módszerekre, melyek biztosítják a kép igaz voltát). De a „kognitív részvétel” megfelelő – és elfogulatlan – feltételeiről szóló vitának a médiára és annak politikai szerepére kellene koncentrálnia, ezért ennek tárgyalását terjedelmi korlátok miatt itt nem végezzük el.

az a kevésbé látható és kevésbé könnyen dramatizálható folyamat, amelynek során az állampolgárok az őket és a politikai közösség egészét érintő ügyekben ítéleteket, érdekeket, véleményeket és preferenciákat *alkotnak*, fogalmaznak meg. E két szint megkülönböztetése fontos a demokratikus politikaelmélet szempontjából; ez ugyanaz a különbség, mint ami a következők közt áll fenn: az ellenfél egy nyilvános információcsere és érvelőkötetés során történő meggyőzésének megkísérlése illetve a másik fél létszámában felülmúlása az „én” pártom vagy ügyem támogatóinak a nála hatékonyabb mobilizációja által. A demokratikus politika körkörösén halad előre *mindkét* szint bevonása által; egyoldalú és hibás képet kapnánk folyamatairól, ha csak a preferenciák kifejezésének olyan módjában gondolkodnánk, ami szavazás és választások útján valósul meg, és nem vizsgálnánk a preferenciák megformálását és felülvizsgálatát (Goodin 2004). A demokratikus innovációs javaslatok két csoportja e két szint valamelyikén az állampolgárok politikai akaratának megfogalmazására és kinyilvánítására koncentrál. A politikai akaratok konfliktusa, amelyeket a szavazófülkében nyilvánítanak ki és amelyeket így megelőzi a véleményformálás folyamata, amiben nem a számok és az aggregáció logikája, hanem a valóság, az érvek és az indoklás *játszhatná* a döntő szerepet – de így csak sztereotípiák, előítéletek, sérelmek és stratégiai szempontok alapján megfogalmazott üzenetek megfontolás nélküli elfogadása jellemző.

Az elméleti állítás itt kettős. Egyrészt, az emberek nem *rendelkeznek* véleményekkel és preferenciákkal (ellentétben sok közvélemény-kutatás előfeltevésével), ehelyett a vélemények és preferenciák lényegében áramlásban vannak, folyamatosan *megformálódnak*, újratermelődnek, ellenőrzik, tesztelik, elvetik, alkalmazzák, felülvizsgálják, megújítják és az új információk és tapasztalatok fényében gazdagítják őket. A legtöbb téma és ügy esetében az idő túlnyomó részében az emberek többsége nem rendelkezik véleménnyel vagy politikai preferenciával egészen addig, amíg ezek megfogalmazásának kihívásával nem szembesül (például egy közvélemény-kutatás kérdésre adott spontán reakció kapcsán találkoznak azzal az impliciten megfogalmazott várakozással, hogy normális esetben bárkinek van vagy kell az adott kérdésről véleménnyel rendelkeznie). Másrészt, a vélemény és preferencia megszerzése nem kizárólag belső és monologikus; másokkal való kommunikáció és interaktív párbeszéd során jön létre. A vélemények és preferenciák tehát társadalmi konstrukciók, azaz az egyén megfigyelésre, tanulásra és érvelésre irányuló képességéből és készségéből, valamint a tanulás és érvelés kereteit adó információk, társadalmi kapcsolatok, korlátok, várakozások és lehetőségek közös kimeneteléből adódnak. Úgy is érvelhetünk, hogy meglehetően irracionális, hogy olyan meggyőződéseket és preferenciákat fogadjunk el, melyek szigorúan egyéniek, azaz ignoranciával és érdektelenséggel viseltetnek az iránt, hogy – legyenek bár „nézeteinkkel” egybevágók vagy azokkal ellenkezők – mások mit tartanak igaznak és kívánatosnak. Mivel csak azután ismerjük meg

preferenciáinkat, miután mások preferenciáit, akiknek együttműködésétől függünk (vagy akiknek preferenciáit le kell győznünk), megismertük. Az állandó belső folyamat külső kontextusa, amelyben a megformált vélemények és preferenciák az elérhető információ vagy az engedélyezett preferenciák feletti kényszerítő, elnyomó vagy manipulatív ellenőrzéstől az elméleti skála másik végpontjáig, egalitárius, nyitott és ösztönző helyzetekig terjedhetnek, melyben az egyének szabadon, racionálisan végiggondolhatják, megismerhetik és megfontolhatják mások álláspontjait (melyeket végül elfogadhatnak vagy elvethetnek), szabadon kiválaszthatják, hogy mely meggyőződéseket és preferenciákat teszik magukévá, illetve alkalmazzák és miért. A minőségek ez utóbbi csoportjára utal összefoglalóan az 1990-es évek- kezdete óta jelentőssé váló demokratikus elmélet széles spektruma mint „deliberatívra”.

Visszatérve a demokratikus bemenetek két színteréhez – a politikai preferenciák *formálásának* valamint *kifejezésének* szintjéhez –, meg kell jegyeznünk két, közöttük fennálló aszimmetriát. Először, mielőtt ki tudjuk fejezni véleményünket vagy preferenciáinkat, ezeknek át kell menniük néhány formatív fázison (bármik legyenek is „deliberatív” minőségeik), míg ez az ellenkező irányban nem „kötelező”: egy már megfogalmazott politikai preferencia elhallgattatható, ha az akarat kinyilvánítására kerül sor, ami annak a ténynek tudható be, hogy nem vesz részt benne olyan képviseleti alapokon álló résztvevő (politikai párt vagy kormányzó elit), akitől elvárható, hogy meghallgassa azt, és akihez egyáltalán értelme van az egyéni akarat kinyilvánítását intézni.⁴ A másik aszimmetria a következő: a politikai akarat kinyilvánításának szintjén a folyamat intézményi keretei – politikai pártok, választások, szavazási eljárások – mind pontosan meghatározottak, hivatalosan előírtak

---

4 A széles körben dokumentált megállapítások, melyek szerint (a) a választási részvétel („hajlandóság”) alacsony (azaz a távolmaradás nagymértékű), (b) számos „elégedetlen” liberális demokráciában további hanyatlás figyelhető meg, (c) a társadalmi-gazdasági és oktatási torzulások (amelyeket a politikai reprezentációban jeleníti meg) egyre jelentősebbek. Emiatt ajánlják kutatók a kötelező szavazás bevezetését, azaz az állampolgárok távolmaradási jogának megvonását és annak a lehetőségét, hogy elrejtse a preferenciáik és kifejezésük közt fennálló különbséget (Lijphart 1997). Azonban ha a szavazást kötelezővé tennék, legalábbis néhány választópolgár kényszerítve érezné magát, hogy olyan pártokra adja le szavazatát, amelyek érdemeiről és hitelességéről nincs meggyőződve. Ez a probléma orvosolható a következő szabály alkalmazásával: ha n párt vagy jelölt verseng, a szavazópolgár $n+1$ lehetőség közül választhat (a szavazólapon lévő jelölőnégyzetek közül), a további a NOTA („none of the above” – a fentiek közül egyik sem) opcióra vonatkozik. A politikai elitek hiányos felelősségének érzete, mely a fiskális és intézményi körülmények által korlátozott államkapacitásban mutatkozik meg, képes viszont hozzájárulni a politikai elidegenedés és hatalomnélküliség apolitizáló érzéséhez, mely gyengíti a politikai vélemények és preferenciák első helyen történő elsajátítására irányuló erőfeszítéseket.

és ellenőrzöttek. Ezzel szemben, miközben az alkotmányos garanciák (a vélemények, a média, a gyülekezés és az egyesülés szabadsága stb.) alapvető szerepet játszanak a lehetősegek biztosításában (miként azt az „állampolgári ismeretek” tantárgy anyaga és egyéb oktatási intézmények teszik), a vélemények és politikai preferenciák tulajdonképpen megfogalmazásának nagy része egy intézményileg feltérképezetlen (a liberális alapelvek alapján ennek is kell lennie) tér, melyben a családi élet, a munka, a helyi vallásos és szekuláris közösségeken, szomszédságokon, önkéntes szervezeteken belüli, vagy a fogyasztáshoz és életmódhoz, médiahasználathoz kapcsolódó élmények döntő szerepet játszanak a politikai nézetek és preferenciák megfogalmazásában, megerősítésében és változásában, és ezáltal az alkotmányosan garantált jogok „társadalmi megvalósulásában”.

A politikai nézetek és preferenciák formálásának, valamint kinyilvánításának szintjei közötti különbség a törvény általi intézményesítés mértékei közt fennálló eltérésből adódik. Minden liberális demokráciában léteznek hatályos törvények (részben alkotmányosak is), amelyek előírják minden állampolgár egyenlő szavazati (azaz preferencia-kifejezési) jogát, a választásokon való indulás jogát és azon eljárásokat, amelyek alapján az egyéni szavazatokat aggregálják működő képviselői intézmények létrehozása céljából. Ezeket az egyenlő jogokat azonban szélsőségesen egyenlőtlen minták, többek közt a társadalmi-gazdasági és oktatási státusz alapján használják ki. Ezzel ellentétben nem csak a névleges egyenlőség biztosított, amikor a preferenciaformálás zajlik – a folyamat, melyben az állampolgárok *felderítik* az elérhető politikai lehetőségeket, mások érveit és preferenciáit a lehetséges szövetségek felépítését, és azt, ami ezen információk fényében „mindannyiunk” számára jónak (jobbna) tekinthető, valamint az ehhez a kérdéshez tartozó még fennmaradó nézeteltéréseket. Ismét úgy tűnik, hogy a társadalmi egyenlőtlen ségek uralkodó mintái határozzák meg a szélsőségesen egyenlőtlen hozzáférést a deliberatív tanulás és tisztázás ilyen lehetőségeihez azoknál, akik el vannak vágva a lényeges kommunikatív és asszociációs erőforrásoktól, és még arra sem képesek, hogy az intertemporális vagy szubsztantív konzisztencia bármely mértékű használatával megjelöljék, hogy milyen helyzetet foglalnak el. Másoknak, akik biztos és privilegizált társadalmi-gazdasági helyzetben vannak, nincs kétségük e témát illetően, mivel őket kevésbé érintik e gondolkodásbeli bizonytalanságok és motivációs keresztnyomások. Nem lenne valószínűtlen, ha azt feltételeznénk, hogy az előbbi kategória tagjai saját érdekeiket és preferenciáikat illetően a strukturális bizonytalanság állapotába vannak beszorulva (Lukes 2005), és így valószínű, hogy távol maradnak a politikában való részvételtől, csak azok emelik fel a hangjukat, akik tudják, mit akarnak mondani.

Ezek olyan empirikus kérdések, melyekkel itt nem tudunk tovább foglalkozni. Aminek a politikai akaratformálás két szintjének tárgyalása során egyértelművé kellett válnia, az a névleg mindenki számára elérhető politikai erőforrások hatalmas mértékű

kihasználatlanságának állapota, mint a liberális demokrácia negatív jelensége. A *számbeli* kihasználatlansággal a részvételtől való általános távolmaradásra utalunk, mely egyre inkább összhangban van a társadalmi egyenlőtlenségekkel. Minőségi kihasználatlanság alatt azon mechanizmusok (média, oktatási rendszer, politikai tömegpártok) hibás működésére utalok, melyek feltételezhetően át tudnák változtatni a „nyers” és reflektálatlan nézeteket és impulzusokat „finomítottá”, felvilágosultabb tudatossággá és preferenciákká. A demokratikus újításokkal kapcsolatos jelenlegi viták ezek egyikére koncentrálnak és megpróbálnak megfelelő gyógy módokkal szolgálni. Miután nagyon röviden rámutattunk néhány, a részvételt és az állampolgárok bevonásának növelését a preferenciák kinyilvánítása szintjén célzó javaslatra, az esszé utolsó részében annak az alábbi, sokat tárgyalt kérdéskör néhány aspektusával foglalkozunk, miszerint miként javítható a demokratikus részvétel minősége deliberatív eljárások és intézmények alkalmazása által, melyek a preferenciaformálás folyamatának fejlesztését célozzák?

(A) AZ ÁLLAMPOLGÁROK HANGJÁNAK ÉS AKARATUK KIFEJEZÉSÉNEK ERŐSÍTÉSE: AZ „ADOTT” EGYÉNI PREFERENCIÁK AGGREGÁLÁSÁNAK MÓDJAI

Túl a politikai ügyek, alternatívák és intézmények *megismerésének* alapvető előfeltételén, az egyes állampolgárok három csatornán keresztül vehetnek részt tevékenyen a politikában: (általános választásokon) szavazás, (egyesületekhez, pártokhoz, politikai vitákhoz való) csatlakozás, valamint (idő, pénz, szakértelem) felajánlása által. A jelenkori demokráciákban mindhárom gyakorlat nyilvánvaló hanyatlásnak indult és/vagy egyre nagyobb osztálykülönbségeket tükröz. Vagyis a középosztály és a felettük állók gyakrabban és kiterjedtebb módon szavaznak, csatlakoznak és adományoznak, mint a társadalom bevétele, jólét, társadalmi-gazdasági biztonság és oktatás szempontjából lejjebb álló rétegei. E torzulások meghaladása céljából számos intézkedést javasoltak a politikai preferenciák kifejezésének elősegítése, ösztönzése és kiegyenlítése céljából. Ezek magukban foglalnak számos javaslatot a választási rendszer megváltoztatására: az egyéni átruházható szavazat (*single transferable vote - STV*) bevezetését; a szavazás kötelezővé tételét (mint Ausztráliában és Belgiumban; Lijphart 1997); a közvetlen demokratikus és népszavazáson alapuló törvényhozás engedélyezését (melyek alkalmazására példa Svájc és Kalifornia); a dezintegráció erősítését és a helyi kormányzatok autonómiájának növelését; az érdekvédelmi egyesületek finanszírozásának demokratizálását (Schmitter 2000); a szülők számára a gyerekek nevében történő szavazás engedélyezését (egy további szavazat az anyáknak minden fiú és az apáknak minden lánygyermek után; Hinrichs 2002); nemi (és esetleg más, például születési kohorsz-alapú) kvóta bevezetését a pártok, parlamentek és kormányok működésében

(Phillips 1995); a képviselők számának a választókerület szavazási részvételétől függővé tételét (vö. részvételi költségvetés Brazíliában; Santos 1998); az eltérő vélemények kinyilvánításának lehetővé tételét a NOTA opció választási rendszerbe való bevezetése által; a tagdíjak adóból való leírhatóságát (illetve annak kiszélesítését); és a politikai és kampányfinanszírozás megreformálását három elv, az összkiadások korlátozása, a „plutokratikus” adományok vagy még névtelenebbé vagy a szavazók számára átláthatóvá tétele és a kampányköltségek közbevételek köréből való kiemelése alapján (vö. Nassmacher 2009; vö. Ackerman és Ackerman 2004) (Eme innovációs javaslatok és hasonlók áttekintéséhez lásd még Fung és Wright 2003; Schmitter és Trechsel 2004; Smith 2005, 2009).

(B) AZ AKARATFORMÁLÁS JAVÍTÁSA DELIBERÁCIÓVAL

Minden deliberatív demokráciával foglalkozó elméletnek két premisszája vagy filozófiai kiindulópontja van. Egyrészt *bármely* preferenciára való törekvés, amely megfelel a jognak, a liberális alapelvek szerint legitim. Ezek az elvek megtagadják az államhatalom birtokosaitól, hogy azon állampolgárokat, akik bizonyos (kritikus) preferenciákat fogalmaznak meg, a „hamis tudatra” hivatkozva megbélyegezzenek, (ahogy ezt a hatalom birtokosai az államszocializmus alatt fenntartották maguknak) ürügyet szolgáltatva arra, hogy az ebből következő állítólagos ellenséges szándékokat elnyomják. Ugyanakkor azt is észben kell tartanunk, hogy a preferenciák nem „adottak” és természetesen, hanem kognitív és erkölcsi megfontolások által *formáltak* és ösztönöztek, mely meggondolásokat azonban gátolhatják az érdekek és szenvedélyek, valamint a kommunikatív feltételek, melyek megakadályozhatják az egyén preferenciáinak reflektív vizsgálatát (Offe 1992). Egy ilyen vizsgálatnak intézményi lehetősége hozzájárulhat a Steven Lukes (2005) által a társadalmi hatalom „harmadik” – vagy legkevésbé látható – formájának nevezett, másokat saját érdekeinek felismerésében megakadályozó jelenség részleges vagy teljes semlegesítéséhez. Ráadásul a mítosz, a sértettség, az ignorancia, a rövidlátás, a személyiség és a közösség fetiszizálásának, az elitek vagy a kisebbségek ellen irányuló agresszív impulzusok dominanciája, ha a politikai valóság észlelése és a preferenciaformálás mögött álló hajtóerővé válik, komolyan fenyegetheti a liberális demokráciát. Ebben a felfogásban a politikai nézetek, értékek és preferenciák nem az egyes állampolgárok szigorúan vett „magánügyei”, mivel a megvalósításukra irányuló törekvések olyan externáliákat hozhatnak létre, amelyek mások és végül is „mindannyiunk” jogait érintik. Amennyiben ez így van, meghatározhatjuk a közérdeket a preferenciák általános minőségének javításaként, a preferenciaformálás társadalmi kontextusainak javítása által, mely kontextusok kimutathatóan hozzájárulnak ehhez a megerősödéshez.

A második előfeltétel a következő: megismételjük, hogy a politikai (és más) preferenciák formálása nem csak személyes információgyűjtésként, megfontolásként és reflektálás-ként írható le, mint a preferenciatisztítás (*preference laundering*) némely *forum internumban* lezajló monologikus folyamata. Inkább (amint feljebb érveltünk mellette) egy társadalmi folyamatként fogható fel, melyben az emberek a nem stratégiai információcsere és praktikus érvelés során rájönnek, hogy mások mit tekintenek igaznak, kívánatosnak és „mindannyiunk” számára méltányosnak – egy olyan folyamatban, melynek során a cserében résztvevő preferenciák felülvizsgálaton mennek keresztül. (Hogy ezek a vizsgálatok konszenzusba torkollnak-e, nyitott kérdés marad az empirikus megfigyelés számára.) Egy ilyen deliberatív cserére vonatkozó szabály valahogy így hangzik: azután tudhatod, hogy *te* mit akarsz, hogy megtudod, mit akarnak a többiek, megtudod és megfontolod, hogy milyen érvekre alapozzák preferenciáikat. A gyakorlatban mások preferenciáinak és az ezeket fenntartó érveknek a megismerése a közös deliberáció révén segítheti a saját preferenciák formálását, feltéve, hogy az eszmecsere az elfogadás és kölcsönös bizalom minimális szintje mellett zajlik le.

A preferencia-formálás mint társadalmi folyamat intézményi helyszíne a mindennapi interakciók „életvilága”, vagy pontosabban a „harmadik szektor” (Goodin 2003), egy olyan reziduális tér, melyet a pénz és a hivatalos hatóság korlátoz ugyan, de nem igazgat. E szektor szociológiai különbözősége abban áll, hogy ezek formái (alapítványok, mozgalmak, helyi kezdeményezések és egyesületek, vallásos szervezetek stb.) egyszerre nem kormányzati (NGO-k) és nonprofit (NPO-k) szervezetek. Illetve amit végeznek, azt nem elsősorban a törvényeknek való megfelelésre törekvés (mint a közigazgatásban), a törvényhozó hatalom megszerzésének célja (mint a politikai pártokban), vagy a nyereségeség gazdasági számításai határozzák meg. Ehelyett az NGO-k/NPO-k normatív szándékok és az ezekhez kapcsolódó értékek által meghatározottak. De, miközben a piaci verseny, politikai versengés vagy az autoritás hierarchiájának birodalmán kívül működnek, az ilyen szervezeteknek közvetlen hatásuk lehet mind a gazdasági, mind a politikai folyamatokra (Goodin és Dryzek 2006). A kérdés, amely arra vonatkozott, hogy milyen módszerekkel intézményesíthető egy ilyen hatás a demokratikus politikai intézményekben (Offe 1997), számtalan kísérlethez, intézményi innovációhoz és a deliberatív preferenciaformálás- és változtatás természetének empirikus megfigyeléséhez vezetett (Smith 2009; Warren és Pearse 2008).

Az 1990-es évek eleje óta James Fishkin filozófus (1991, 1995, 2009) számos országban és környezetben kísérletezett a „deliberatív közvélemény-kutatás” módszerével. Ezt a metódust arra fejlesztették ki, hogy bizonyítékokkal szolgáljon az emberek feltételezett vagy kontrafaktuális preferenciáiról, mely szemben áll az egyének empirikus, hagyományos lekérdezési módszerekkel ábrázolt preferenciáival. Megmutatja, hogy az emberek

végül mit gondolnának és akarnának, ha lenne lehetőségük másokkal együtt „megvilágosult megértést” (*enlightened understanding*) és kölcsönös tiszteletet biztosító helyen ezeket a kérdéseket végiggondolni. A sok esetben bizonyított hipotézis az, hogy az informált deliberáció tapasztalata lehetővé teszi a résztvevők számára, hogy egyértelműsítsék, felülvizsgálják és fejlesszék saját preferenciáikat. Hogy demonstrálja a preferencia-felülvizsgálatok mennyiségét és irányát, Fishkin módszere méri a véleményeknek és politikai preferenciáknak a véletlenszerűen kiválasztott emberek csoportjának bevonásával folytatott deliberáció viszonylag rövid időszaka előtti és utáni eloszlását. Ha mindez intézményesített formában zajlik – mint például az országos választásokat megelőző „ügyek nemzeti konferenciája” (*national issues conference*)⁵ vagy akár az évi deliberáció (tanácskozás) napja (Ackerman és Fishkin 2004) keretében – vitathatatlanul nagyobb hatása lenne a politikai elitekre, ha a deliberatív közvélemény-kutatások eredményei által lehetőségük lenne meg tudni, hogy mi a jól átgondolt népakarat, szemben a „nyers” és reflektálatlan adatokkal.

A DELIBERÁCIÓ HATÁSAI

A deliberatív eljárások négy, a politikai életre gyakorolt minőségi hatását különböztethetjük meg. Elsőként: a deliberáció élménye kívánatos hatással van a résztvevőkre (Fishkin 2009: 133-tól; Mutz 2008: 530). Ez magában foglalja többek közt a tárgyalt ügygel kapcsolatos jobb informáltságot, egyszersmind az ellenérvek jobb ismeretét; a politikai tolerancia, kompromisszumkészség, valamint az általános társadalmi bizalom, a szavazási és állampolgári részvételi kedv növekedését, végül, a folyamat eredményeként: a jobb politikai hatékonyság, a vélemények nagyobb egyezésének érzetét.

A második hatás egy informális tekintély (vagy a *puha erő* [*soft power*] valamely formájának) gyakorlatát érinti, amely a deliberatív eljárásokból jön létre, amint ezek a politikai folyamat részeként intézményesülnek. Amíg (és addig a mértékig, ameddig) a média tudósít a konszenzuális eredményekről és meg nem oldott nézetkülönbségekről, a külső megfigyelőknek, eliteknek és nem eliteknek lehetőségük lesz összevetni a deliberáció előtt és után végzett közvélemény-kutatás közti eltéréseket (ha vannak ilyenek); milyen irányban és mértékben változnak meg a deliberáció utáni („finomított”) preferenciák a

---

5 A National Issues Conventiont, mint az első, egész Egyesült Államokra kiterjedő deliberatív eseményt először Bruce Ackerman és James Fishkin szervezte meg 1996-ban a Texas-állambeli Austinban. A PBS televíziós hálózat által is közvetített eseményen állampolgárok véletlenszerűen kiválasztott csoportja szakértők és képviselőjelöltek bevonásával vitázott három nagy kérdéskörrel lásd Merkle (1996) – *a ford.*

„nyers”, deliberáció előttiekhez képest. A deliberáció résztvevőinek tekintélye pontosan (és némileg paradox módon) abból a tényből ered, hogy a deliberatív fórumok tagjai véletlenszerűen kiválasztott „átlagos” állampolgárok, akik inkább csak magukat képviselik, semmint pártokat vagy érdekcsoportokat és nincs sem szándékuk, sem szervezeti eszközük a politikai hatalom magukhoz ragadására. Épp a deliberáció résztvevői hatalmi ambícióinak hiánya az, mely növelheti az ajánlásaik „erejét” (Fishkin 1995: 162; 2009: 134). A kérészéletű deliberációs (semmint hatalmi törekvések által meghatározott) testületek feltehetőleg összetettebbé teszik a politikai elitek működését, akikről egy ilyen megkérdezést és azok eredményeinek a médiában való megfelelő publikálását követően köztudott lesz, hogy tudatában vannak annak, hogy az úgynevezett (a hagyományos közvéleménykutatások által kifejezett) „népakarat” (melyet, amennyiben az eredmény megfelel nekik, az elitek előszeretettel használnak legitimációs célokra) valójában a preferenciaalkotás nem deliberatív feltételeinek leképződése csupán. A nyilvánosság így megtapasztalhatja, hogy, hogy e „népakarat” rendkívül képlékeny és kommunikációs helyzetektől függő. E tapasztalat demonstrációs hatás által valósul meg: ha az embereknek tényleg lenne idejük, szakértelmük és megfelelő kommunikatív eszközük arra, hogy komolyan és hozzáértő módon gondolkodjanak a politikai napirenden lévő ügyekről, esélyes, hogy megváltoztatnák eredeti nézeteiket és preferenciáikat. Harmadikként említjük, hogy sok jel utal arra, hogy a deliberatív intézmények nem csak a szubsztantív közpolitikai lehetőségek körét képesek szélesíteni, azáltal, hogy nyilvánvalóvá teszik az emberek akaratát, melyet megfelelő információk rendelkezésükre bocsátását, valamint az alternatív közpolitikai lehetőségek mellett és ellen szóló érvek megvitatását követően alakítanak ki. Rendelkeznek a résztvevők társadalmi elfogadása szélesítésének képességével is (szemben oly sok, a deliberáció eszméje ellen irányuló értelmiségellenes, konzervatív tudósok körében divatos támadással, melyek sajátos középosztálybeli szabadidős tevékenységként jellemzik azt). A nagyobb társadalmi elfogadást célzó ilyen potenciált két alapról kiindulva feltételezhetünk. Elsőként, ameddig a résztvevők véletlenszerű kiválasztása által végrehajtható és csökkenthető az önkiválasztás mértéke, a résztvevők köre magában fog foglalni olyan embereket, akik amúgy nem szavaznak, csatlakoznak, adakoznak politikai ügyek mentén, vagy akár nem is tudnak róluk.⁶ De a második kiindulópont szerint – és a részvételtől való távolmaradás bizonyos fajtáit vizsgáló Schattschneider (1960; vö. Offe 2006; Solt 2008) szemszögéből nézve – léteznek elméleti érvek és empirikus megállapítások, amelyek azt sugallják, hogy a részvételtől való távolmaradás és a politikai erőforrások ezzel összefüggő

---

6 A deliberatív fórumok véletlenszerű összeállítása elősegítené az álláspontok sokszínűbbé válását, ami önmagában képes hozzáadni az előző bekezdésben tárgyalt informális tekintélyhez. Minél sokfélébbek a csoport tagjai, annál immunisabbak a deliberáció eredményei a különleges érdekek melletti elfogultság gyanújával szemben.

elherdálása inkább a „demokrácia hibáinak” és a „közönséges politikának belső jellemzője” (Neblo et. al. 2010: 566, 568), semmint egyéni jellemzők, mint a személy osztálykötődése vagy iskolázottsága okozzák azt. E megközelítés szerint persze, ha a részvétel különböző és további, az előbbiektől eltérő formái állnának rendelkezésre, az attól való távolmaradás csökkenthető lenne. Neblo és szerzőtársai meggyőző bizonyítékokat szolgáltatnak amellet, hogy a deliberáció valójában egy további, részvételt szélesítő eljárási eszköz. „Pontosan azok, akik kevésbé hajlandók részt venni a hagyományos pártpolitikában, érdeklődnek leginkább a deliberatív részvétel iránt.” „Fiatalok, etnikai kisebbségek és alacsony jövedelmű emberek fejeztek ki szignifikánsan több készséget a deliberációra. A kínált deliberatív lehetőségek iránt érdeklődő emberek csoportjai határozottan különböznek azoktól, akik a pártpolitika és az érdekcsoport-liberalizmus iránt érdeklődnek (Neblo et. al. 2010: 567, 571, 574).

Végül vannak arra mutató jelek, hogy míg a deliberatív eljárások résztvevőinek összetétele úgy van tervezve, hogy az közelítse a véletlenszerűséget, a tényleges preferenciaváltozás, mely megfigyelhető az előtte/utána elvégzett közvélemény-kutatásokban, nem utal a vélemények és állásfoglalások véletlenszerű megváltozására.

Ehelyett a deliberatív eljárásoknál, ha a lebonyolításnál érvényesül a résztvevők jellemzőinek véletlenszerűsége, a csoport maximális sokszínűsége által olyan attitűdváltozásokat és konszenzuális közpolitikai ajánlásokat érintő kvalitatív eredményeket kapunk, amelyek eloszlása a konzervatív-progresszív (vagy amerikai értelemben liberális) skálán *nem* egyenletes. Ez a felfedezés gyenge és erős értelmező intuíciónal (*explanatory intuition*) is igazolható. A gyenge azt sugallja, hogy a deliberatív fórumok pontos összetétele nagyon különböző – eddig egymást nem ismerő egyéneket vontak be egy közpolitikai témájú álláspont- és véleménycserébe, hogy minden résztvevő számára megfelelő megoldásokat találjanak –, ez kiszűri a tisztán öncélú igényeket és javaslatokat. Mivel az „én X közpolitika mellett vagyok, mert ez az én érdekem szolgálja” kijelentés valószínűtlen, hogy nagy meggyőzőerővel bír (és talán még le is járhatja a beszélőt annak leplezetlen önzése miatt), létezik egy beépített ösztönző, mely a politikai preferenciák bemutatását célozza, még ha ezek az önérderek alapulnak is, mivel értékek vagy érvek kedvéért használják – retorikai fogásként, mely később a beszélőt az önpusztító álszentség dinamikájának csapdájába ejti: ha elkezdte bemutatni saját érdekeit, mint a közösség közös érdekeivel egybeváogókat, egyszersmind arra is kényszeríti magát, hogy következetes maradjon és továbbra is e fogalmak keretei közt érveljen, mely könnyen elvezethet a cselekvés elsődleges motiváló érdekeinek *elárulásához* (a szó két értelmének valamelyike szerint). De jó oka van annak, hogy szemügyre vegyük a deliberatív eljárások specifikus, nem véletlenszerű eredményeket célzó átalakításának magyarázatát. Mint arra Gastil, Bacci és Dollinger (2010) hatvanöt deliberatív közvélemény-kutatás során bekövetkező attitűdváltozásokat elemző munkájában rámutatott, bizonyítottan működik egy átalakító

mechanizmus, amely megfelelteti a deliberatív összetételt „egy általános, a közpolitikai megoldásokban megvalósuló egyenlő társadalmi viszonyok felé mutató irányultságnak” (Gastil et al. 2010: 8). A szerzők fő megállapítása, hogy a résztvevők, bár nem határozzák meg magukat másként az általános „liberális”-„konzervatív” fogalmak mentén, preferenciái és meggyőződései szisztematikus változásokon mennek keresztül; miután részt vettek (egy- és viszonylag rövid) deliberatív fórumokon, a résztvevők „nagyobb valószínűséggel támogatnak kozmopolitizmust sugalló nyilatkozatokat és vetik el a közügyek nacionalistább, szűk látókörű látásmódját”. Mivel a hipotetizált oksági hatás feltárása meglehetősen rövid volt, nem ér minket meglepetésként, hogy a deliberáció „erőtlennek” találtott „az egalitárius és kollektivisták világnézetek elfogadottságának növelésére” (i. m.: 20). A további kutatás erőteljesebb válaszokkal kell, hogy szolgáljon számunkra arra a kérdésre, hogy állíthatjuk-e azt, hogy a deliberatív eljárások intézményesítése elmozdíthatja a közpolitikai preferenciákat és véleményeket „fenntarthatóság-központú”, „kozmpolitá” és átfogó értelemben vett egalitárius és baloldali-liberális irányba, melyet a tények, a jövő és mások nagyobb tisztelete jellemez. Amennyiben ezt a megérzést később szigorú elemzés igazolja, a deliberatív akaratformálás intézményesítése és gyakorlati felhasználása (az akarat kifejezésének hagyományos csatornái, azaz a szavazás és a tárgyalások mellett) egy, a politikaelmélet művelőit és empirikus kutatókat foglalkoztató témán túl ígéretes politikai projektté válhat.

A DELIBERÁCIÓ STRUKTÚRÁI

Miután megvizsgáltunk néhány lehetséges és kívánatos, a deliberáció által betölthető funkciót, térjünk vissza azokra az intézményi struktúrákra, melyek keretében ezek megvalósulhatnak. A deliberatív mini-nyilvánosságoknak (*mini-publics*) (Goodin és Dryzek 2006; Fung –és Wright 2003) ideális esetben három követelménynek kell megfelelniük: demokratikusnak, egyéni szinten és társadalmilag is nyíltnak, elfogulatlannak, és (következményekkel bírónak) kell lenniük.⁷ A feltételek közt az első, a demokratikus és jogegyenlőséget megvalósító jelleg két módon érhető el. Az egyik a gyűléshez való „nyílt hozzáférés” lehetősége: bárki, aki jelen kíván lenni, eljőhet és kifejtheti álláspontját. Ez érvényes például a részvételi költségvetés megvitatására, vagy Ackerman és Fishkin *„deliberation*

---

7 Smith (2009) két további feltételt tárgyal: az eljárásoknak a politikai témák sokasága számára elérhetőnek és átruházhatóknak kell lenniük, tehát nem szabad őket a választási rendszerrel és a „választás módjának eldöntése” problémákkal kapcsolatos legalapvetőbb ügyekre korlátozni, mint az történt Kanada Brit Kolumbia tartomány elhíresült esetében (Warren és Pearse 2008).

*day*⁸ felvetésére. Az ilyen önkiválasztás hátránya az a feltehetően szignifikáns társadalmi szelektivitás, amely a következő jelenségekben nyilvánul meg: (i) ki jelenik meg, (ii) ki veszi magához a szót és milyen hosszan beszél. A válasz mindkét kérdésre valószínűleg a következő lenne: a tanult középosztály tagjai, kiegészülve a pártok és érdekcsoportok tagjaival. Ráadásul, ha nagyszabású a gyűlés, nehezen képzelhető el a mini-nyilvánosságok szabályai szerinti deliberáció. Ezért és a „nyílt hozzáférés” alternatívájaként a deliberatív folyamatok támogatói jellemzően a résztvevők véletlenszerű kiválasztását és a (rétegzett) mintavételt választották azért, hogy a mini-nyilvánosság a választókerület lehető legpontosabb tükrévé váljon. Így elkerülhető a pártdelegáltak és a funkcionális reprezentáció birtokosainak (azaz az érdekvédelmi szervezeteknek) nem kívánt szerepe. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az önkiválasztás (és az ezektől függő torzulások; például az életkor, iskolázottság, retorikai képességek tekintetében) nem kerülhető el teljesen; végül, mielőtt a véletlenszerű kiválasztás megtörténhet, az embereknek nyilatkozniuk kell arról, hogy valóban készek – elkerülve ezzel az esküdti vagy katonai szolgálatot – betölteni szerepüket a deliberatív testületben, ha a csoport felkéri őket rá. De ha Nebo és társai (2010) állításai megállják a helyüket, a deliberáció ösztönzőket szolgáltatna az olyan résztvevők önkiválasztásához, akiket nem vonzanak a részvétel és képviselet hagyományos útjai, semlegesítve ily módon a középosztály önkiválasztásából adódó torzulásokat. Bár a deliberatív testületek felállítása mindkét „demokratikus” módjának – nyílt hozzáférés a gyűlésekhez vagy a résztvevők véletlenszerű kiválasztása – megvannak a maga problémái, a tapasztalatok, vélemények és álláspontok sokfélesége még mindig nagyobb - (és a hatalomszerzésre és -megtartásra irányuló stratégiai érdekek által kevésbé befolyásolt), mint a hagyományos képviseleti gyűlések esetében.

Másodszor: a deliberatív struktúráknak szubsztanciálisan és társadalmilag nyitottaknak és elfogulatlanoknak kell lenniük. Jóllehet, a deliberatív környezet szinte soha nem fogja elérni az „ideális beszédhelyzet” feltételeit, jelentős közeledés érhető el a segítők vagy moderátorok szerepe által. A résztvevőket a segítők felkéri és folyamatosan emlékeztetik arra, hogy beszéljenek, hallgassák meg a többieket, viselkedjenek tisztelettudóan, tartsák kordában politikai szenvedélyeiket, közöljék a vitatott ügyekhez kötődő személyes érdekeiket, ismerjék meg azokat a témákat és alternatívákat, amelyekkel foglalkoznak; válaszoljanak mások kérdéseire és érveire; próbáljanak meg másokat az érveik kifejtése által meggyőzni; és végül egyezzenek meg egy politikai javaslatban, amely, amennyire lehetséges, reflektál arra a közös megállapodásra, amely leginkább megfelel a közös fogalmának. E kommunikatív folyamat során a fent említett három erényhez fognak

---

8 Magyar nyelvre a kifejezést – és az azt tartalmazó könyv címét – többnyire „a tanácskozás napjaként” fordítják – *a ford.*

ragaszkodni a moderátorok és ezeket fogják egymástól kölcsönösen elvárni a résztvevők: a tények, mások és a jövő tiszteletben tartását. Ami a ténytiszteletet illeti, a tipikus kérdés a következő: eleget tudunk-e és elfogulatlanul használjuk-e a tudást azért, hogy valamely közpolitikai kérdésre adekvát információkból építkező ajánlást tegyünk? A mások tisztelete mások érdekeinek, értékeinek, jogainak és a társadalmi igazságosságnak figyelembe vételét jelenti annak tükrében, hogy az milyen kívánatos vagy nem kívánt hatással van az érdekekre. A jövő tiszteletben tartása a javasolt megoldások hosszú távú következményei figyelembe vételének és értékelésének képességét, valamint ezek fenntarthatóságával való törődést jelenti. Azért, hogy a deliberáció résztvevői megfeleljenek e kívánt szabályoknak (és a szigorú időbeli korlátozásnak), a csoportnak kicsinek kell lennie, lehetővé téve tagjai számára véleményeik teljes kifejtését. A deliberáció fenti szabályainak érvényre juttatásához a segítőnek fel kell vállalnia azt a szerepet, hogy megvalósítja az egyenlő részvételt és biztosítja a megfelelő információkat (a segítők általában szakértők külön, előadásra és kikérdezésre felkészített csoportját jelentik). Talán a harmadik feltételt a legnehezebb megvalósítani: a mini-nyilvánosságok (résztvevők által korábban meglehetősen megbízható perspektívaként ismert) deliberációinak konzekvensnek kell lenniük, azaz valamilyen mértékű hatást kell gyakorolniuk. E hatás lehet teljes mértékben informális, de épp ez feltételezi, hogy a politikai elitek és a törvényhozó gyűlések tagjai komolyan veszik a mini-nyilvánosságokat és hogy a média beszámol a deliberáció folyamatáról és eredményéről (ajánlásairól). A „tervező sejtek” (*planning cells*) (Dienel 1997) és „állampolgári esküdtszékek” (*citizen juries*) (Coote és Lenaghan 1997) olyan példák, ahol a megígért hatást bizonyos mértékig formalizálták: a projektet támogató (helyi) kormányzatok hivatalosan kötelezték magukat, hogy nyilvánosan érveikkel támasztják alá a deliberatív csoportok által adott javaslatokat *nem* támogató döntésüket. Ismét Brit Kolumbia kormánya ment ezzel kapcsolatban a legtovább, ugyanis vállalta, hogy népszavazást ír ki a gyűlés javaslatáról (bár minősített többséggel, mely végül hajszalnyi különbséggel, de elbukott). Mindenesetre, ha a résztvevők nem bízhatnak abban, hogy amit tesznek, és amivel előállnak, legalábbis némi eséllyel megváltoztat valamit a közpolitikában, és hogy közös erőfeszítéseiket méltányolandónak (egyész felvetések szerint a deliberáció résztvevőinek fizetett névleges díjjal is) ítéli, a részvételre, a tanulásra és megértésre fordított időre és saját deliberációra való készségük hamarosan kimerül.

ÖSSZEZEGÉS

Azzal a kijelentéssel kezdtük az esszét, hogy a mai liberális demokráciák nem működnek megfelelően. Eltekintve az iménti kijelentés által sugallt „jól működő” demokrácia jellemzőit és kritériumait érintő normatív követelmények kérdéséről, tekinthetjük ezt empirikus általánosításként: sok – és valószínűleg növekvő számú és nagyon sokféle – ember osztja azt a szavakban kifejezett, vagy mind gyakrabban, a viselkedési mintájában és tetteiben (tétlenségében) megnyilvánuló meggyőződést, hogy a demokráciák működésének módja és az általuk létrehozott eredmények gyakran frusztráló, csalódást keltők, rövidlátásra utalnak, igazságtalanok, tehát súlyos hiányosságokkal küszködnek. A liberális demokráciák és ezek elvei e csalódottságból következő széles körben hangoztatott elutasítása napjainkban kevésbé jellemző, mint a folyamatosan zajló és élénk demokratikus meta-diskurzus a politikai hatalom szervezésének demokratikus módjával kapcsolatos javításokról, bővítésekről és innovációkról.

E diskurzus résztvevői a teljes demokratikus folyamat különböző szintereit vizsgálták behatóan. Az egyik fókuszpont leírható azzal a kérdéssel, hogy hogyan lehet megelőzni a politikai elit hatáskörtúllépését, milyen hatásos kényszerítő eszközökre van ahhoz szükség, hogy felelősebb módon cselekedjenek. További súlypontként jelenik meg egy intézményi módszer, mely az állampolgárok sokféle egyéni preferenciáját egyetlen (és időben korlátozott) preferenciává aggregálja és sűríti. Az e kérdésre adott válaszok a választási rendszerek pro és kontra érveivel és a közvetlen népi törvényhozás érnyeivel és hibáival kapcsolatos vitákból születnek. E két súlypont majdnem teljesen kimaradt jelen gondolatmenetből. Ehelyett a harmadik és a negyedik témára koncentráltunk. Az előbbi a jelenlegi politikai részvétel kérdése: hányan jogosultak élni demokratikus jogaikkal és valójában hányan, milyen gyakran és milyen lényegi ügyek kategóriái mentén teszik ezt meg. Ide tartozik az összes demokratikus innováció, melyek célja több és egyenlőbben elosztó politikai részvétel előmozdítása, mely a szavazásban és a preferenciák és választások egyéb formáiban jelenik meg. Az utolsóként felvetett téma azzal foglalkozott, hogy a kifejezendő és aggregálandó preferenciák eredendően miként jönnek létre, - ez a vélemények és preferenciák formálódásának szakasza a politikai élet szempontjából. Itt játszhatnak szerepet a preferenciák formálásának és felülvizsgálatának deliberatív módjai.

Amellett érveltünk, hogy az indoklás gyakorlata, továbbá mások érveinek meghallgatása, tisztelete és lehetőség szerinti alkalmazása egy nyitott és fegyelmezett, szemtől-szembeni kommunikációt lehetővé tevő környezetben intézményesíthető. Ebből a célból a részvételt ilyen körülmények közt véletlenszerűvé kell tenni, tehát az egalitárius alapelvek alapján meg kell teremteni: a deliberáció időpontjának, helyszínének és témáinak hivatalos módon történő megszervezését; a különvélemények kölcsönös elfogadásának

biztosítását; a diskurzusok udvarias jellegének, valamint a releváns információk elérhetőségének biztosítását; a folyamat – konszenzuális vagy egyéb – eredményeinek láthatóságát. Azok az intézményi formák, melyekben ezek a folyamatok zajlanak, nem helyettesítik, de kiegészítik a demokratikus folyamatoknak mindazokat az ismertebb mechanizmusait, melyek a preferenciák megfogalmazását és aggregálását, és a hivatalviselők elszámoltathatóságát szabályozzák. Az egyéni meggyőződéseket és preferenciákat logikailag a megfogalmazásuk és aggregálásuk előtt létezőknek kell tekinteni. De ezeket, a politikai folyamat „nyersanyagait” nem lehet egyénenként „adottként”, csak folyamatos áramlásban lévő társadalmi fogalmakként kezelni. Ezek nagy része hiányosnak tekinthető, hiszen leggyakrabban az emberek többsége nem tudja, mit higgyen el, vagy az alternatív döntések közül melyiket válassza. A deliberáció az a folyamat, amelyben ezeket a kérdéseket eldöntik; ha megfelelően viszik véghez, ebben megvalósulhat az alábbi három erény: a tényeknek, mások jólétének, valamint a jövőbeli fejlődésnek a figyelembe vétele.

Fordította: Tömöry Miklós

Az eredetivel egybevetette: Mészáros Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ackerman, Bruce – Ackerman, Ian Ayres (2004): *Voting with Dollars: A New Paradigm for Campaign Finance*. Yale University Press.
- Ackerman, Bruce – Fishkin, James S. (2004): *Deliberation Day*. Yale University Press.
- Coote, Anna – Lenaghan, Jo (1997): *Citizens' Juries: Theory into Practice*. Institute for Public Policy Research.
- Crouch, Colin (2004): *Post-Democracy*. Polity.
- Crouch, Colin. (2008): What Will Follow the Demise of Privatised Keynesianism? In: *The Political Quarterly*, Vol. 79., No. 4.: 476–487.
- Crozier, Michel J. – Huntington, Samuel P. – Watanuki, Joji (1975): *The Crisis of Democracy*. NYU Press.
- Dahl, Robert A. (2000): *On Democracy*. Yale University Press.
- Dalton, Russell J. (2004): *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford University Press.
- Dienel, Peter C. (1997): *Die Planungszelle. Eine Alternative zur Establishment-Demokratie*. Westdeutscher Verlag.

- Fishkin, James S. (1991): *Democracy and Deliberation. New Directions for Democratic Reform*. Yale University Press.
- Fishkin, James S. (1995): *The Voice of the People. Public Opinion and Democracy*. Yale University Press.
- Fishkin, James (2009) *When the People Speak. Deliberative Democracy and Public Consultation*. Oxford University Press.
- Fung, Archon – Wright, Erik Olin (szerk.) (2003): *Deepening Democracy. Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*. Verso.
- Gastil, John – Bacci, Chiara – Dollinger, Michael (2010): Is Deliberation Neutral? Patterns of Attitude Change during “The Deliberative Polls”. In: *Journal of Public Deliberation*, Vol. 6., No. 2.: 1–33.
- Goodin, Robert E. (1982): *Political Theory and Public Policy*. University of Chicago Press.
- Goodin, Robert E. (2003): Democratic Accountability: The Distinctiveness of the Third Sector. In: *Archives Européennes de Sociologie*, Vol. 44., No. 3.: 359–369.
- Goodin, Robert E. (2004): Input Democracy. In: *Power and Democracy*. Szerk.: Engelstad, Frederik – Osterud, Oyvind. Ashgate.
- Goodin, Robert E. – Dryzek, John S. (2006): Deliberative Impacts: The Macro-Political Uptake of Mini-Publics. In: *Politics and Society*, Vol. 34., No. 2.: 219–244.
- Guéhenno, Jean Marie (1993): *La Fin de la démocratie*. Flammarion.
- Heller, Hermann ([1933] 1983): *Staatslehre*. Mohr.
- Hinrichs, Karl (2002): Do the Old Exploit the Young? Is Enfranchising Children a Good Idea?. In: *Archives Européennes Sociologiques*, Vol. 43., No. 1.: 35–58.
- Kant, Immanuel. ([1795] 2006): Toward Perpetual Peace. In: *Toward Perpetual Peace and Other Writings on Politics, Peace and History. Rethinking the Western Tradition*. Szerk.: Kleingeld, Pauline. Yale University Press: 67–109.
- Lijphart, Arend (1997): Unequal Participation. Democracy’s Unresolved Dilemma. In: *American Political Science Review*, Vol. 91., No. 1.: 1–14.
- Lipset, Seymour M. (1981) *Political Man*. John Hopkins University Press.
- Lukes, Steven (2005) *Power. A Radical View*. Palgrave.
- Merkle, Daniel M. (1996): Review: The National Issues Convention Deliberative Poll In: *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 60., No. 4.: 588–619
- Mill, John S. (1861): *Considerations on Representative Government*. Parker, Son and Bourn.
- Mutz, Diana C. (2008) Is Deliberative Democracy a Falsifiable Theory? In: *Annual Review of Political Science*, Vol. 11.: 521–538.
- Nassmacher, Karl Heinz (2009): *Political Finance*. Nomos.
- Neblo, Michael A. – Esterling, Kevin M. – Kennedy, Ryan P. – Lazer, David M. J. – Sokhey, Anand E. (2010): Who Wants to Deliberate—and Why? In: *American Political Science Review*, Vol. 104., No. 3.: 566–583.

- O'Connor, James (1973): *The Fiscal Crisis of the State*. New York: Saint Martin's Press.
- Offe, Claus (1992): Bindings, Shackles, Brakes: On Self-Limitation Strategies. In: *Cultural-Political Interventions in the Unfinished Project of Enlightenment*. Szerk.: Honneth, Axel – McCarthy, Thomas – Offe, Claus – Wellmer, Albrecht. MIT Press: 63–94.
- Offe, Claus (1997): Microaspects of Democratic Theory: What Makes for the Deliberative Competence of Citizens? In: *Democracy's Victory and Crisis*. Szerk.: Hadenius, Axel. Cambridge University Press: 81–104.
- Offe, Claus (2006): Political Disaffection as an Outcome of Institutional Practices? Some Post-Tocquevillean Speculations. In: *Political Disaffection in Contemporary Democracies. Social Capital, Institutions and Politics*. Szerk.: Torcal, Mariano – Montero, J. R. Routledge: 23–45.
- Pharr, Susan J. – Putnam, Robert D. (szerk.) (2000): *Disaffected Democracies. What's Troubling the Trilateral Countries?* Princeton University Press.
- Phillips, Anne (1995): *The Politics of Presence: The Political Representation of Gender, Ethnicity and Race*. Oxford University Press.
- Rosanvallon, Pierre (2008): *Counter-democracy: Politics in an Age of Distrust*. Cambridge University Press.
- Santos, Bonaventura de S. (1998): Participatory Budgeting in Porto Alegre: Toward a Redistributive Democracy. In: *Politics & Society*, Vol. 26., No. 4.: 461–510.
- Schattschneider, Elmer Eric (1960): *The Semi-sovereign People*. Holt, Rinehart and Winston.
- Schmitter, Philippe C. (2000): The Prospects of Post-Liberal Democracy. In: *Kontingenz und Krise*, Szerk.: Hinrichs, Karl – Kitschelt, Herbert – Wiesenthal, Helmut. Campus: 25–40.
- Schmitter, Philippe C. – Trechsel, Alexander H. (szerk.) (2004): *The Future of Democracy in Europe. Trends, Analysis and Reforms*. Council of Europe.
- Sen, Armatya (1999): *Development as Freedom*. Knopf. [Magyarul (2003): A fejlődés mint szabadság. Európa Könyvkiadó]
- Smith, Graham (2005): *Beyond the Ballot: 57 Democratic Innovations from around the World*. Interneten: http://eprints.soton.ac.uk/34527/1/Beyond_the_Ballot.pdf (Letöltve: 2011.10.03.)
- Smith, Graham (2009): *Democratic Innovations: Designing Institutions for Citizen Participation*. Cambridge University Press.
- Solt, Frederick (2008): Economic Inequality and Democratic Political Engagement. In: *American Journal of Political Science*, Vol. 52., No. 1.: 48–60.
- Tocqueville, Alexis de (1988). *Democracy in America*. New York. Vintage. [Magyarul (1993): A demokrácia Amerikában. Európa Könyvkiadó]

- Torcal, Mariano – Montero, J. R. (szerk.) (2006): *Political Disaffection in Contemporary Democracies. Social Capital, Institutions and Politics*. Routledge.
- Warren, Mark E. (2003): A Second Transformation of Democracy? In: *Democracy Transformed?* Szerk.: Cain, B. C. – Dalton, R. J. – Scarrow, Susan E. Oxford University Press: 223–249.
- Warren, Mark E. – Pearse, Hilary (szerk.) (2008): *Designing Deliberative Democracy*. Cambridge University Press.

HAGYAR **Lettre**

EUROPÁI KULTURÁLIS FOLYÓIRAT - 2011 NYAR

Gabriele Adameşteanu · Emil Andreev

Brinduşa Armanca · Balázs Attila

Mehammed Bamyeh

Sergio Benvenuto

Bojtár Endre · Elena Bossi

Pascal Bruckner

Darvasi László

Erdős Virág

Forgács Zsuzsa

Zsuzsanna Gahse

Garaczi László

Karl-Markus Gauß

Györffy Akos · Ódón von Horvath

Michel Houellebecq · Michael Hvorecký

Kali Kinga · Esther Kinsky

Konrád György · Kovai Cecilia

Cécile Laborde · Lakatos Dóra

Claus Leggewie · Kenan Malik

Sami Nair · Mémeth Gábor

Parti Nagy Lajos

Gonzalo Rojas

Oliver Roy · Fero Šebej

Robert Şerban

Cristian Teodorescu

Végel László

Dragan Velikić

BOJTAR

LEFELE A DUNÁN

A MULTIKULTI VÉGE?

INTERNATIONALE 81

KRITIKAI RECENZIÓK

Weiss János

ÚJRA ITT VAN

ÁTTEKINTÉS A LEGÚJABB NÉMET
MARX-IRODALOMRÓL

A tanulmány a következő írásokat recenzálja: Karl Marx: Ökonomisch-philosophische Manuskripte. Kommentar von Michael Quante (Suhrkamp Verlag, 2009). Michael Heinrich: Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung (Schmetterling Verlag, 2010). Fritz Reheis: Wo Marx Recht hat (Primus Verlag, 2011). Gisela Notz: Theorien alternativen Wirtschaftens. Fenster in eine andere Welt (Schmetterling Verlag, 2011).

Jelen recenzió négy kurrens, Németországban megjelent, a marxi munkásságra támaszkodó művet mutat be. A téma aktualitását a 2008 óta tartó világgazdasági válság után megélelénkült marxista diskurzus adja; a recenzált művek ebbe a vitába kapcsolódnak be a marxi életmű egy-egy elemére koncentrálnak. Michael Quante a Gazdasági-filozófiai kéziratok legújabb kiadásához fűzött kommentárjában a korai Marx filozófiai irányultságú kritikai társadalomelméletét tárgyalja. Michael Heinrich elsősorban Marx érett közgazdasági elemzéseinek kritikafogalmával foglalkozik, míg Fritz Reheis a marxi koncepció aktualizálására tett kísérlete során többek között az egyenlőtlenségek, a válságok és az elidegenedés problematikáját elemzi. Gisela Notz szintén sokat foglalkozik az elidegenedés fogalmával, mégpedig az alternatív gazdálkodás megvalósíthatóságának kontextusában. Bár a művek fontos impulzusokat jelentenek a marxista irodalomban, egyik sem a törekszik a marxi elmélet teljességének újraértelmezésére.

1990 után Marx neve és életműve nagyjából eltűnt a filozófiai és társadalomtudományos diskurzusból.¹ Még talán emlékszünk *A kommunista kiáltvány* mottójának híres parafrázisára: „Világ proletárai, bocsássatok meg”. Úgy tűnt, hogy a reálisan létezett szocializmus bukása végleges uralomra juttatta a különböző diszciplínák képviselői által már korábban megfogalmazott bírálatokat. (1) A filozófusok Marxtot elsősorban az antropológiai előfeltételek miatt bírálták, amelyek a kezdet problémájának sajátos megoldására irányultak. *A német ideológiában* olvashatjuk: „Az előfeltételek, amelyekkel kezdjük, nem önkényesek, nem dogmák, hanem valóságos előfeltételek, amelyekről csak a képzeletben lehet elvonatkoztatni” (Marx-Engels 1976: 21). Marx itt azt a problémát akarta megoldani – egy csapásra –, amely a német idealizmus egészét útjára indította. Adorno ismételten rámutatott, hogy ez a realitásra hivatkozó teória valójában visszaesik Hegel mögé; Hegel ugyanis a *Fenomenológiában* egyértelműen bizonyította, hogy sem az elméletben, sem a valóságban nem lehet olyan végső közvetlenségeket kijelölni, amelyek valamiféle önevindenciára tarthatnának igényt. (2) A közgazdászok a marxi munkaérték-elmélet elavultságát hangsúlyozták. *A tőke* első kötete először 1867-ben, majd 1873-ban jelent meg.² Tudjuk, hogy Marx elsősorban David Ricardo *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei* című könyvére támaszkodott. Ennek egyik centrális helyén Ricardo ezt írja: „A javak, amennyiben hasznosak, két forrásból merítik csereértéküket. Ez a két forrás: ritka voltak és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség” (Ricardo 1991: 9). „Ritka javak” alatt Ricardo elsősorban a művészi alkotásokat érti, amelyek azonban szerinte „csak nagyon kis részét

---

1 Az egyetlen nagy és jelentős kivétel Jacques Derrida *Marx kísértetei* című könyve, amelynek elemzésére és méltatására azonban most nem tudok kitérni.

2 Csak az utóbbiban szerepelt „Az áru fétisjellege és ennek titka” című híres fejezet.

képezik annak a jószágtömegnek, amely naponta gazdát cserél a piacon” (i. m.: 10). Ezt a meghatározást Ricardo más vonatkozásban is pontosítja, később ugyanis arról ír, hogy a „javakban testet öltött munka mennyisége szabályozza azok csereértékét” (i. m.: 11). A *tőke* első kötetének két kiadása között jelent meg Carl Menger *A nemzetgazdaságtan alapvonalai* című műve (2002: 231–235), amely utat nyitott egy új közgazdasági paradigma számára. Marx szinte rettegett attól, hogy az értéknek a hasznossághoz való kötése a közgazdaságtan (szerinte) legalapvetőbb fogalmát a tökéletes szubjektivitásnak szolgáltatja ki. Menger a differenciálszámítás bevonásával ezt a problémát megoldotta.³ Így a *tőke* második kiadásának megjelenésekor az egész klasszikus politikai gazdaságtan már elavult volt. (3) Végül a szociológusok azért bírálták Marxt, mert minden társadalmi jelenséget a munka és a termelés összefüggésében értelmezett. Ezt a magyarázati sémát volt hivatva alátámasztani az alap és a felépítmény viszonyára vonatkozó elmélet. „[A] termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg” (Marx 1965: 6). E koncepció leghatásosabb cáfolatát Max Weber (1982) nyújtotta *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című könyvében. E könyv nyíltan bírálja Marxt: Weber egy helyen a „naiv történelmi materializmusról” beszél, amely az „eszméket” a gazdasági alap egyszerű visszatükrözéseinek tekinti (Weber 1982: 53). A saját programjáról viszont Weber ezt írja: „Az itt következő tanulmány [...] legfeljebb szerény hozzájárulás lehet annak szemléltetésére, hogy az »eszmék« egyáltalán hogyan hathatnak a történelemben” (i. m.: 115).

Ezek a bírálatok (véleményem szerint) mind a mai napig érvényesek. Külön kihívást jelent tehát a marxizmus életmű „aktualitásának” értelmezése (amely a 2008-as pénzügyi és gazdasági válságot követően lendült föl).

***

Némi meglepetést keltett, hogy a *Suhrkamp Studienbibliothek* sorozatába fölvezték Marx korai és töredékes művét, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* is. A kiadás az 1982-es MEGA-kiadás szövegváltozatát követi. A könyvecske először 1932-ben jelent Moszkvában és Leningrádban. (A rendelkezésre álló két magyar alapkiadás⁴ nagyjából ezt a változatot követi.) A könyv – mint ismeretes – három füzetből áll, az 1932-es változat közül egy elő-

---

3 Érdekes megfigyelni, hogy Marx milyen korlátozott matematikai apparátust használt: összeadás, kivonás, műveletek törtekkel stb. Pedig ekkor már sok mindent lehetett tudni függvényekről, differenciálszámításról, valószínűségekről stb.

4 Mindkettő a Kossuth Könyvkiadónál jelent meg 1962-ben, illetve 1977-ben.

szót, majd címekkel szabdalja fel a kéziratot, és végül mellékletként közli a *Fenomenológia* utolsó fejezetének elemzését, ami eredetileg a szöveg része volt. Aztán szokássá vált a függelékben bizonyos kivonatokat közölni Engels, Say, Smith, Ricardo stb. műveiből. Ezek közül mindig is kiemelkedő jelentőségűek voltak a James Mill *Elements of Political Economy* című művéből készült kivonatok.⁵ A mostani kiadás elhagyja a címeket és az előszót, a *Fenomenológiáról* szóló részt pedig beilleszti a szövegbe. A kötet igazi erőssége azonban a kommentár, amelynek nyitómondata így hangzik: „Marx életműve az újkor és a jelenkor egyik legnagyobb hatással rendelkező intellektuális teljesítménye” (Quante 2009: 213). Ha jól látom, Michael Quante három irányban keresi ezt a hatást. A társadalmi-történelmi hatás nemcsak a reálishan létezett szocializmus általi ideológiai kisajátítást jelenti, hanem a szociáldemokrácia tradícióját, a szakszervezeti mozgalmat és a jóléti állam kiépítését. A filozófián kívüli diszciplínákra gyakorolt hatás: Marx és Engels bizonyos téziseivel sokat foglalkoztak szociológusok, politológusok, etnológusok és vallásteoretikusok. Ezekben a tudományokban bizonyos tételei magától értetődőkké váltak, mint például az, hogy a társadalmi pozíció meghatározza az észlelést és az interpretációt. Marxnak a filozófiára kifejtett hatása azonban nehezebben rögzíthető, részben azért, mert a saját koncepcióját „antifilozófiaként” határozta meg, részben pedig azért, mert a politikai implikációk mindent maguk alá temettek. „És mégis Marx a filozófiában is nagy hatást fejtett ki, mivel az ő nyomán minden filozófiai részdiszciplínának létrejött egy marxista változata (és nemcsak – ami kézenfekvő lenne – egy marxista történelemfilozófia, hanem például egy marxista ismeretelmélet vagy egy marxista nyelvfilozófia is)” (uo.). Ha Marxot kimondottan filozófiai szempontból akarjuk értelmezni, akkor vissza kell mennünk a fiatalkori korszakához, amikor még ő maga is filozófusnak tekintette magát. Az 1844-es párizsi tartózkodás idején született *Kéziratok* már mutatják a közgazdasági tanulmányok megkezdését, Marx még sokszor jegyzetel, kivonatol, és néha-néha filozófiai kommentárokkal látja el a különböző gazdasági megállapításokat és elemzéseket.

A *Kéziratok* filozófiatörténeti kontextusát az ifjúhegelianus mozgalom jelöli ki, és kétségtelen, hogy ennek a mozgalomnak ez a leghíresebb dokumentuma. A mozgalom kiindulópontja David Friedrich Strauss 1835-ben (tehát négy évvel Hegel halála után) megjelent, *Das Leben Jesu* című könyve volt. „Ebben [...] Strauss azt a tézist képviseli, hogy az evangéliumok irodalmi produktumok, és a korai keresztény közösség megváltásra vonatkozó várakozásainak kiszínezései – vagyis egy kollektív tudat produktumai. Az isteni tudat eszerint nem manifesztálódhatott egyetlen empirikus szubjektumban, hanem csak az egész közösségben, és végső soron az emberiségben mint olyanban” (i. m.: 221–222). Ezzel Quante máris rögzíti a *Kéziratok* egyik legfontosabb elemének forrásvidékét: a nem-beliség és az emberi nem valóban a fiatal Marx centrális fogalmai. (Abban is teljesen igaza

---

5 Pontosabban: Marx e mű francia fordítását tanulmányozta.

van Quanténak, hogy Marxnál később ennek helyébe a proletariátus fog lépni.) Strauss egy helyen ezt írja Máté evangéliumáról: „Ezzel eljutottunk ezen evangélium megítélésének helyes nézőpontjához. Előttünk van egy alapállomány, amely meglehet – ahogy Papias állítja –, egy apostoltól származik, de aztán különböző átdolgozások keletkeztek, amelyek közül az egyik a Héberok evangéliuma, a másik Máté evangéliuma, de még továbbiak is lehetségesek. Az áthagyományozott és idővel növekvő evangéliumanyagok ez az átdolgozása állandó foglalataskodás volt: így az úgynevezett Héberok evangéliuma különböző időkben és különböző közösségekben más-más alakban jelenik meg, és Máté evangéliuma világosabb kontúrjairól is elmondható, hogy nem egyszerre, hanem az ismételt szerkesztéseknek köszönhetően jöttek létre”⁶ (Strauss 1835: 50). El kell ismerni, hogy a Strauss-interpretációból Quante egy olyan elemet tudott kiemelni, amely a *Kéziratok* értelmezése szempontjából alapvető jelentőségű. Valóban úgy tűnik, hogy Marx ebből a kategóriából kiindulva veszi szemügyre, kivonatolja és bírálja a nemzetgazdaságtan legjelentősebb képviselőinek műveit. Marx a kezdődő közgazdaságtani tanulmányaiból azt szűrte le, hogy a magántulajdon és a munkamegosztás következtében a társadalom egésze szétesett, a társadalom különböző logikák és érdekek mentén tagolódik. A Smith-kivonatok közé írt jegyzetben még cinikusan így fogalmaz: „Igen szívdertítő az a körforgás a bizonyításban, amelyet Smith elkövet. Hogy a munka megosztását megmagyarázza, feltételezi a csereit. Hogy azonban a csere lehetséges legyen, már előfeltételeznie kell a munka megosztását” (Marx 1977: 128). Az Engels-kivonatok közé írt jegyzetekben azt írja, hogy a magántulajdon legközelebbi következménye a kereskedelem, vagyis a csere (i. m.: 126). Így a társadalom szétszabdaltságának végső oka a magántulajdon. (Hogy ezzel szintén egy kör jön létre, azt Marx mintha észre sem venné.) Ugyanakkor könnyű belátni, hogy a *Kéziratok* magántulajdonra vonatkozó fejtegetései még homályosak és nem túl tanulságosak. Az ösztönzéseket mindenesetre Marx mintha Max Stirnertől kapta volna, akivel 1842-ben Kölnben, a *Rheinische Zeitung* szerkesztőjeként találkoznia kellett. A *Der Einzige und sein Eigentum* című művének elején Stirner poentírozottan és némi pátozzsal így fogalmaz: „Hogy állunk az emberiséggel, melynek ügyét a sajátunkká kell tennünk? [...] Az emberiség csak önmagára tekint, az emberiség csak az emberiséget akarja előmozdítani, az emberiség önmaga ügye. Az emberiség a saját fejlődése érdekében a népeket és az individuumokat a maga szolgálatába kényszeríti, és ha ezek megtették, amit az emberiség elvár tőlük, akkor ő pusztán hálából a történelem trágadombjára hajítja őket. Az emberiség ügye nem pusztán egoista ügy?” (Stirner 1844: 23). Stirner mintha az „emberiséggel”

---

6 Strauss szerint a Hegelhez való kapcsolódás középpontjában a „képzet” és „fogalom” valláson belüli viszonyának újrameghatározása áll: a hagyománytörténetnek szerkesztési továbbbírásként való értelmezése a „fogalom” – ma azt mondanánk, a szövegszerűség – előtérbe tolását jelenti a „képzet” – vagyis a hittartalommal – szemben. Lásd Strauss (1985: 51).

helyettesítené a hegeli világszellemet. Az *Előadások a világtörténet filozófiájáról* című művében Hegel arról beszél, hogy a történelem egy olyan vágóhíd, amelyen feláldozzák a „népek boldogságát, az államok bölcsességét és az egyének erényét” (Hegel 1979: 57). Ez azonban Marx szerint *csak* az eddigi történelemre igaz, amelyben a társadalmat érdekellentétek szabdalják szét. Ebből a szempontból különösen jelentős a Ricardo-kivonatok közé írt egyik jegyzet: „Tehát Smithszel szemben, aki szerint a földtulajdonos érdeke mindig azonos a társadalomával, Ricardo az ellenkezőjét bizonyítja be”⁷ (Marx 1977: 133). Ha óvatosan általánosíthatjuk ezt a kijelentést, akkor azt mondhatjuk, hogy a jelenlegi, érdekek által szétszabdalt társadalomban nincs egyetlen olyan jövedelmi csoport vagy osztály sem, amely az emberiség egészét, vagyis az emberi nemet képviselhetné. Már Hegel is ezt írta: „Senki sem ugorhatja át népének szellemét, mint ahogy nem ugorhatja át a földet sem” (Hegel 1979: 69). Vagy talán mégis? A *Kéziratok* egy helyén mintha éppen megszületne az ötlet: ez az osztály a proletariátussal azonosítható; de ez a felismerés a munka kitüntetésének perspektívájába illeszkedik. A nemzetgazdaságtan „az ember [...] öntevékenysége stb. elismerésének látszata alatt kezd”; vagyis a nemzetgazdaságtan úgy tesz, mintha a gazdasági életben az ember nembeli lényege valósulna meg. Mindenki elvégez valamilyen feladatot, és ezért megkapja a maga „jutalmát”. Úgy tűnik, hogy mindenki szabad, és mindenki e szabadság jegyében cselekedhet. Az is nagyjából biztos, hogy Marx a szabadságot tekinti a nembeliség központi elemének. („A szellem szubsztanciája a szabadság. Ezzel meg van adva a szellem célja a történelmi [Marx azt mondaná: a társadalmi] folyamatban.” [Hegel 1979: 44]) Csakhogy még a nemzetgazdaságtan is eljut ennek az illúzióknak a felismeréséhez: „amikor – nem törődve semmiféle látszólagos ellentmondással, amelybe ez a tan bonyolítja – sokkal *egyoldalúbban*, ezért *élesebben és következetesebben a munkát a gazdaság egyetlen lényegeként fejt ki*” (Marx 1977: 63). A munka világa azonban emberellenes, mert elidegenedett, ami első megközelítésben annyit jelent, hogy a munkás *nem* magának, hanem valaki másnak dolgozik. A munkás így nem szabad, a munkavégzése nem tekinthető önmegvalósításnak. A nemzetgazdaságtan – ennek következtében – már maga fölkinálja a saját kritikájának kiindulópontját; persze csak egy elméleti töréssel. Ennek a törésnek a fölvállalását Marx néha cinizmusnak, néha viszont becsületességnek nevezi. A saját feladatát pedig abban látja, hogy ezt a folyamatot meghosszabbítsa. Mintha a nemzetgazdaságtan a saját öngyilkosságán

---

7 Ricardo könyvének „A járadék” című fejezetében többször is hivatkozik Smithre, de még tippelni sem mernék arra, hogy melyik utalást vagy hivatkozást értelmezhetette Marx így. Lásd Ricardo (1991: 37–50).

fáradozottvolna, amelyet most végre be kellene teljesíteni. Ez volt a nemzetgazdaságtan (vagy a politikai gazdaságtan) bírálatának első alakzata.⁸

Michael Quante szövegkiadásának és kommentárjának igazi újítása a James Mill-kivonatok közé írt jegyzetek címadása. Ezek a jegyzetek (miközben Quante minden más címet eltöröl) „Az elismerés koncepciója” címet kapják. A *Kéziratok*ban az elismerés kifejezése összesen kétszer fordul elő: (1) „Az ember *elismerésének* látszata alatt tehát a nemzetgazdaságtan, amelynek elve a munka, éppen csak az ember megtagadásának következetes végig vitele [...]”⁹ (i. m.: 62). (2) „Ha tehát a nemzetgazdaságtan az ember, az ember önállósága, öntevékenysége stb. *elismerésének* látszata alatt kezd [...]”, úgy a későbbi fejlődés során ezt a látszat-szentséget le kell vetnie, egész cinizmusában kell előtűnni”¹⁰ (i. m.: 63). Ez a két megfogalmazás – úgy tűnik – viszonylag könnyen egységesíthető: az ember elismerése, az ember „öntevékenységének” elismerését jelenti. Az ember „öntevékenysége” viszont nem más, mint a munka. A munkának a fiatal Marxnál mindig van egy romantikus magja: a munka az emberi önmegvalósítás közege. És éppen ez fordul át (a modern kapitalista társadalomban és a nemzetgazdasági irodalomban) a maga ellenkezőjébe: „A munka megvalósulása olyannyira megvalótlánulásként jelenik meg, hogy a munkás egészen az éhhalálig valótlánul” (i. m.: 45). Úgy néz ki, hogy az emberi elidegenüléssel az ember elismerése áll szemben. Miközben mindkét esetben az ember nembeliségéről van szó: az elismerés végül is az ember nembeli lényegének újra-helyreállítása. Vagy talán pontosabb azt mondani, hogy az embernek a maga nembeli lényegéhez való visszatalálását „elismerésnek” nevezhetjük. A Mill-kivonatokban az „elismerés” kifejezése többször is előfordul. És az a zavarba ejtő körülmény áll elő, hogy amikor Marx a *Kéziratok*ban leírt jelenség közelébe jut, akkor inkább a „másik igenléséről” és „méltóságáról” beszél. Quanténak – véleményem szerint – ki kellett volna mondania, hogy a Mill-kivonatokban

---

8 Michael Quante azonban nem ezt az utat választja, az ifjúhegeliánusokra vonatkozó áttekintése nem szorítkozik a nembeliség újraértelmezésére. David Friedrich Strauss után még három jelentős ifjúhegeliánus szerzőt említ: August von Cieszkowskit (egy lengyel grófi család sarját, aki közvetlenül Hegel halála után, 1832-ben érkezett Berlinbe, ahol az ortodox hegeliánus, Carl Ludwig Michelet tanítványa lett), Bruno Bauert (akivel Marx 1843-ig közeli filozófiai és személyes barátságban állt, és aki 1842-ben elvesztette bonni katedráját, ami Marx szakmai kilátásait is erősen csorbította) és Ludwig Feuerbachot (akinek Marxra gyakorolt hatását már sokan elemezték). Quante áttekintésének halatlan jelentősége abban áll, hogy a marxi filozófiát nem kiemeli, hanem integrálja az ifjúhegeliánus filozófiába. Az integráció során azonban az ifjúhegeliánus mozgalom mintha elveszítené a maga belső koherenciáját. Ezért nem foglalkozom ezekkel az elemzésekkel itt részletesebben.

9 Kiemelés tőlem: *W. J.*

10 Kiemelés tőlem: *W. J.*

az elismerésnek kétféle fogalma található meg: az első magában a cserében, a második viszont az emberi méltóság alakjában jelenik meg. Quante kommentárjának legérdekesebb része az, amikor bemutatja, hogy hogyan alkalmazta Marx a hegeli úr-szolga viszony leírását a csereviszony filozófiai elemzésében. „A csere állapotában A és B a saját termékeik magántulajdonosaiként ismerik el egymást” (Quante 2009: 286). (A és B természetesen mint termelők állnak a háttérben; érdekes lenne feltárni, hogy ez a kiindulópont hogyan viszonyul a *Kéziratok* elidegenedett munka-fogalmához.) „A cserében való elismerés mindkét oldalon lejátszódik, ezért a kölcsönös előnyszerzés stratégiája egy olyan elismerésért vívott harc, amelyben A azért harcol, hogy B elismerje A termékének hatalmát (és megfordítva)” (i. m.: 286). Ezt a gondolatot Quante így értékeli: „Itt Marx az elismerésért vívott harc híres hegeli alakzatát alkalmazza, hogy A és B elidegenedett-elidegenítő interakcióját elemezze, miközben nemcsak a résztvevők perspektíváját rekonstruálja, hanem az interakció összstruktúráját is leírja” (i. m.: 286–287). A cserében azonban nem tud megjelenni az egész érdeke, ezért benne minden egyes résztvevő elidegenedett a maga lényegétől. „Kölcsönösen annyira elidegenültünk az emberi lényegtől, hogy ennek a lényegnek a közvetlen nyelve számunkra az *emberi méltóság sérelmeként*, ezzel szemben a dologi értékek elidegenült nyelve az igazolt, önmagában bízós és önmagát elismerő emberi méltóságként jelenik meg”¹¹ (Marx 1977: 146). Az elidegenülés abban jut kifejezésre, hogy végső soron mindenki a saját érdekéből kiindulva termel, és a saját érdeke által vezérelve kínálja föl a termékeit cserére. Ha ez megszűnne, ha a termelők és a cserélők cselekedeteit eleve a másik *rászorultsága* motiválná, akkor eljutnánk az emberi méltóság érvényesüléséhez, vagyis az igazi kölcsönös elismeréshez. „Tulajdonképpen [...] az ember méltósága éppen abban áll, hogy az önmagában vett rászorultságot [...] elismerjük, és a másik rászorultsága alkotja a saját cselekedeteink közvetlen, immanens motívumát” (i. m.: 289).¹² Így Quante – indirekt módon – azt mutatja meg, hogy a fiatal Marx koncepcionálisan még egy filozófiai

---

11 A fordítást módosítottam: *W. J.*

12 Ezen kivonatoknak az elismerélmélet szempontjából való jelentőségére már Axel Honneth is rámutatott: „Marx a James Millből készült kivonataiban – amelyek a *Gazdasági-filozófiai kéziratokkal* egy időben születtek – arról a »kettős igenlésről« beszél, amelyet valamely szubjektum önmagában és a másikkal szemben a munkán keresztül megtapasztal. A szubjektum a megtermelt tárgy tükrében önmagát nemcsak individuumként tudja megélni, amely pozitív módon rendelkezik bizonyos képességekkel, hanem olyan személyként is, aki képes egy konkrét interakciós partner szükségleteinek kielégítésére. Marx ebből a perspektívából a kapitalizmust (tehát egy egyes osztálynak a termelési eszközök fölötti rendelkezési hatalmát) olyan társadalmi rendként értelmezte, amely szükségképpen felbomlasztja a munka által közvetített emberek közötti elismerési viszonyokat” (Honneth 1992: 232–233).

ihletésű kritikai társadalomelmélet programját tartotta szem előtt.¹³ A *Kéziratok* kommunizmusról szóló még meglehetősen általános fejtegetései az elismerélmélet konkurensei, amelyek nemsokára uralomra is fognak jutni. És így a társadalomfilozófiai fázis azelőtt ér véget, hogy igazából megkezdődhetett volna.¹⁴

***

Michael Heinrich könyve néhány év alatt kilenc kiadást ért meg, és a kritikusok is általában pozitívan fogadták (Heinrich 2010). „Mindössze kétszázhusz oldalon a szerző megalkotja *A tőke* három kötetének rövidített változatát, elmagyarázza a munka, az áru és a pénz összefüggéseit, valamint az érték többlet keletkezését és a tőke lényegét; megtudjuk továbbá, hogy milyen szerepet játszanak a bankok és a tőzsdék, honnan származnak a válságok stb.” (Kaufmann 2004). E recenzió szerzője a könyvet – nem is teljesen alaptalanul – egy politikai gazdaságtan tankönyvnek tekinti. Erre látszik utalni, hogy nem beszél az első és az utolsó két fejezetről. Az első két fejezet témája tulajdonképpen megfelel annak, amit a politikai gazdaságtan tananyagok bevezetésében volt szokás elmondani (leírni): itt általában a politikai gazdaságtan tárgyának és módszerének bemutatásáról volt szó. A politikai gazdaságtan tárgya a kapitalizmus: „Ahogy a következő fejezetekben még világosabb lesz, a kapitalizmus egy szisztematikus uralmi viszonyra épül, amely olyan kényszereket hoz létre, amelyeknek mind a munkások, mind a tőkésék alá vannak vetve. Ezért nem igazán hatásos az a kritika, amely az egyes tőkésék »mértéktelen nyereségvágyára«, és nem a kapitalista rendszerre mint egészre irányul” (Heinrich 2010: 15). Ezt a meghatározást talán úgy kellene értelmeznünk, hogy Marx a kapitalizmust egyszerre határozta meg cselekvés- és rendelméleti fogalmakkal. De a könyv szerint a marxi koncepció célja *nem* a kapitalizmus átfogó elméletének kidolgozása. (Meglepő, hogy Marx *A tőke* három kötetében mindössze egyszer írja le a „kapitalizmus” szót.)¹⁵ Marx következetesen mindig

---

13 Valamikor Walter Tuchscheerer azt állította, hogy a fiatal Marx koncepciójának értelmezésekor az a legalapvetőbb kérdés, hogy hogyan és miért egyesül egymással három kutatási irányzat: (1) a hegeli filozófia kritikája, (2) a közgazdasági tanulmányok megkezdése és (3) a munkásmozgalomhoz való odafordulás (Tuchscheerer 1976: 63). Én Quante elemzéseit úgy értelmezem, hogy a *Kéziratok*-ban a közgazdaságtan még egy külsődleges anyag, amelyet Marx filozófiailag próbál átértelmezni, a munkásmozgalomhoz való odafordulása pedig szét fogja zilálni a koncepció filozófiai töltését.

14 Michael Quante elemzései egyúttal komoly hozzászólást jelentenek a honnethi elismeréskoncepcióhoz is, de ennek kidolgozására itt nem tudok vállalkozni.

15 A „kapitalista társadalom” meghatározását *A gothai program kritikája* egyszerűen a modern társadalmakra való rámutatással intézi el: „A »mai társadalom« tőkés társadalom, amely többé vagy

a politikai gazdaságtan *bírálatáról* beszélt. Gondoljunk csak az 1859-ben megjelent *A politikai gazdaságtan bírálatához* című könyvére, valamint arra, hogy *A tőke* alcíme „A politikai gazdaságtan bírálata” volt. (Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy Marx és Engels az ifjúhegelianus mozgalommal való leszámolásban szabályosan gúnyolódnak a „kritikai kritika” és az „abszolút kritika” fogalmán.) Az a kérdés, hogy az érett közgazdasági művekben mit jelent a *kritika* szó, – véleményem szerint – az egész Marx-irodalom egyik legrejtélyesebb kérdése. Annyi világos, hogy már nem jelentheti ugyanazt, mint a *Kéziratokban*, mert most már nem a politikai gazdaságtannak a filozófiába való újraintegrálásáról van szó. Heinrich ezt a nehézséget a következőképpen próbálja megoldani: „Marx [...] nemcsak egyes elméleteket akart bírálni (természetesen *A tőkében* erre is sor kerül), a marxi kritika sokkal inkább az egész politikai gazdaságtanra irányul: egy egész tudomány kategoriális előfeltevéseit szerette volna bírálni” (i. m.: 31). Ez az idézet erősen rájátszik a kanti transzcendentális megközelítésre, de igazából a problémát nem oldja meg. Nem sokat segít a Lasalle-nak írott levélből vett idézet sem: „Az a munka, amelyről szó van, a gazdasági kategóriák bírálata, vagy *if you like*, a polgári gazdaságtan rendszerének kritikai bemutatása. Egyszerre a rendszer ábrázolása és az ábrázoláson keresztül való bírálata” (uo.). Ha *A tőkét* (vagy figyelembe vehetjük annak különböző előmunkálatait is) a kategóriaahasználat szempontjából tekintjük, és ezt összevetjük a Marx előtti legjelentősebb közgazdasági művekkel, akkor semmilyen említésre méltó különbséggel sem fogunk találkozni. Ugyanúgy a cseréről van szó, a pénzről, a tőkéről, a földjáradékról, a kamatról stb. Minél jobban érti Marx ezeket a fogalmakat, minél alaposabban tanulmányozta őket – úgy tűnik –, annál kevésbé lesz esélye egy átfogó kritika kidolgozására. Azt is mondhatnánk, hogy a nemzetgazdaságtan egészének bírálata helyébe az egyes konkrét elképzelések és meghatározások helyesbítése lép. Vagy még egy kicsit másképp: a filozófia átlépése lényegesen gyengítette a politikai gazdaságtan átfogó bírálatának esélyeit. A „kritika” fogalma körüli dilemmákat felvillantandó, a kései Lukács György elemzéseiből szeretnék kiindulni: „Már a fiatal Marx is világosan felismerte és kimondta, hogy minden társadalom totalitást alkot. Ezzel azonban csak a legeslegáltalánosabb elvet fogalmazta meg, és távolról sem az ilyen totalitás lényegét és természetét, és még kevésbé azt a módot, ahogyan közvetlenül adva van, és ahogyan adekvát megismerése lehetővé válik” (Lukács 1976: 304–305).

---

kevesbé mentesen a középkori maradványoktól, többé vagy kevésbé módosultan az egyes országok sajátos történelmi fejlődése folytán, többé vagy kevésbé fejletten minden kulturált országban fennáll” (Marx 1964a: 32). *A kommunista kiáltvány* meghatározása sem sokkal tanulságosabb: itt a „kapitalista társadalom” a piac kiterjedésére és az univerzális ökonomizálódásra épül. „A burzsoázia [...] könyörtelenül széttepte a tarkabarka hűbéri kötelékeket, melyek az embert természetes feljebbvalójához fűzték, s nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket, az érzés nélküli »kézpénzfizetést«” (Marx és Engels 1975: 42).

A kritika így azt jelentené, hogy Marx minden egyes gazdasági kategóriát a társadalom egészének fényében vizsgál és alkalmaz. Azt kellene mondani tehát, hogy Smith, Ricardo, Malthus, Mill, Say és a többiek a közgazdasági kategóriákat a társadalmi realitás izólát elemeinek tekintették. De mintha ezt még maga Lukács sem hinné: „A közgazdaságtan megalapozóinak nagysága mindenképp előtt abban rejlik, hogy [...] megkezdték feltárni [az igazi kategóriák közti] helyes viszonylatokat” (Lukács 1976: 306). És ezzel teljes összhangban van az, amit Heller Ágnes a Mandeville-esszéjében írt: „A politikai gazdaságtan klasszikusai távolról sem voltak »szakközgazdászok«. Őket mindig az egész társadalom érdekelte, s az ember helye ebben a társadalomban. Még Smithnél és Ricardónál [...] is jelentős szerepet játszik az »emberi természet« vizsgálata” (Heller 1976: 72).¹⁶ Lukács ezért a következő lépésben úgy tesz, mintha a marxi koncepció a „szakközgazdasági” megközelítésekkel állna szemben: az empirikus gazdaságtörténettel, a határhaszon-elmélettel és a manipulatív részvizsgálatokkal (Lukács 1976: 306). Marx számára azonban nem ezek a vizsgálódások képezték az összehasonlítási alapot; ezek a szakdiszciplínák nagyrészt csak Marx halála után virágoztak föl. De térjünk vissza még egyszer oda, hogy Lukács szerint a marxi koncepció kritikai tartalma a *totalitás*ra való vonatkozásra épül. De mi ez a totalitás? Heller Ágnes szerint az emberi természet vagy az ember nembeli lényege. A *Kéziratok* után azonban Marxnál az emberi nem helyét egyre inkább a proletariátus foglalja el, pontosabban a proletariátus reprezentálja az emberi nemet. Így tehát a politikai gazdaságtan bírálata azt jelenti, hogy minden egyes kategória tárgyalását át kellene hatnia a proletariátus szempontjainak.¹⁷ De ehhez Marxnak *A tőke* végén ki kellett volna dolgoznia az osztályok elméletét. A proletariátus elmélete a politikai gazdaságtan nyelvén azt jelenti, hogy minden kategória elemzését a *munka* perspektívájából kell elvégezni.¹⁸ Ezzel sikerült volna Marxnak közgazdasági egzaktussággal a munkaérték-elméletet utólag megalapoznia.

---

16 Kiemelés tőlem: *W. J.*

17 Az a szerep, amit a *Kéziratok*ban a filozófia töltött be, most a gyakorlati politikára száll át. A politikai gazdaságtan bírálata így a politikai gazdaságtan *politizálódását* jelenti. Jelentené, ha sikerülne keresztülvinni.

18 Ezért Marx – véleményem szerint – csak mintegy letisztazza vagy sematizálja a ricardói érték meghatározást. „A javak, amennyiben hasznosak, két forrásból merítik csereértéküket. Ez a két forrás: ritka voltuk és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség” (Ricardo 1991: 9). Erről írja Marx: „Ricardo módszere mármint ebben áll: kiindul az áru érték nagyságának a munkaidő által való meghatározásából, és aztán *megvizsgálja*, hogy a többi gazdasági viszony, kategória az érték e meghatározásának *ellentmond-e* vagy ezt mennyiben módosítja” (Marx 1976: 147).

Ezt a részt azonban Marx nem tudta megírni. A totalitás így Lukácsnál már nem jelentheti a kommunizmusra való előreutalást, hanem csak az adott társadalom teljességét.¹⁹

De kezdjük el még egyszer ennek a kérdésnek a felgöngyölítését: Heinrich elemzései nagyjából követik *A tőke* három kötetének felépítését. A harmadik kötetben Marx a maga eljárását a következőképpen jellemezte: „Valóságos mozgásban a tőkék olyan konkrét formákban lépnek szembe egymással, amelyek szempontjából a tőkének a közvetlen termelési folyamatban öltött alakjai csak mint különös mozzanatok jelennek meg. A tőke alakzatai, ahogyan őket ebben a könyvben kifejthetjük, lépésről lépésre közelednek tehát ahhoz a formához, amelyben a társadalom felszínén, a különböző tőkék egymásra hatásában, a konkurenciában, és maguknak a termelés szereplőinek mindennapi tudatában fellépnek” (Marx 1974: 27). A tőkés termelés alapkategóriáiból (érték, munka, pénz stb.) kell tehát kiindulnunk, aztán figyelembe kell vennünk, hogy a termelési folyamatot kiegészíti a forgalmi folyamat (ezzel foglalkozik a második kötet); a mű harmadik kötete aztán a tőke konkrét mozgásának bemutatásával foglalkozik, ahogy az a mindennapi tudat számára megjelenik. (A Lukácsi totalitás így a folyamatos konkretizálás alakját ölti magára, a totalitás önmaga megkonstruálásával azonosul.) Fölmerül a gyanú, hogy Marx csak utólag állítja össze a maga programját, amit rögtön alátámaszt, hogy „a második és a harmadik kötet nem a már megjelent első kötet félbe maradt folytatása, hanem az első kötet végleges formába öntésénél korábról származó kéziratok alapján [készült]” (Bence et al. 1992: 258). Ez a tézis még élesebben is megfogalmazható: „Az első és a harmadik kötet viszonyáról folytatott vita egy sor logikai zavarra fényt derített. Kiütköztek az átszámítás közben elkövetett hibák, bizonyítást nyert, hogy az összes értéktöbblet és az összes átlagprofit egyenlősége nem állhat fenn egyszerre; s hogy az értékek és a termelői árak összegei egyébként is csak különleges esetben felelhetnek meg egymásnak. Az ellentmondások mind ugyanabba az irányba tartottak: a harmadik kötet kiinduló feltevései között a munkaérték-elmélet semmilyen értelemben nem lehet igaz” (i. m.: 433). Ezek a mondatok *A tőke* egész programjának bukását jelentik. Mindenesetre – ahogy már fent utaltam rá – a harmadik kötet utolsó fejezete „Az osztályok” címet viseli; Marx írt is mintegy másfél oldalt, aztán a kézirat váratlanul megszakad. Így a kritika nem kötődhet többé közvetlenül a proletariátushoz, illetve annak álláspontjához. Sőt azt kell mondanunk, hogy *A tőke* első és harmadik kötete egészen más kritikai modelleket tart szem előtt, amelyek azonban kölcsönösen kioltják egymást.

Ezt kompenzálandó, a politikai gazdaságtan tankönyvek általában nem az osztály-elmélettel, hanem a válságelmélettel végződtek. Jó lenne tudni azt mondani, hogy a kommunizmus elméletét nem az osztályok, hanem a válságok perspektívája nyitja meg.

---

19 Ehhez természetesen kötődik egy normatív aspektus, amely azonban határozatlanná szegényedik.

A válság első megközelítésben a totalitás megkonstruálása során létrejövő feszültségeket és belső ellentmondásokat jelenti. Ugyanezt a felépítési mintát követi Heinrich könyve is. A válságról Marx maga először a pénz forgalmi eszköz funkciójának bemutatásakor beszél: „A társadalmi anyagcserének a pénz által való közvetítésében mindig benne van a megszakítás, és ezzel a *válság* lehetősége. Ahhoz, hogy a *lehetséges* válságból *valóságos* válság legyen, még egy sor további feltételnek is teljesülnie kell” (Heinrich 2010: 65). Marx elszört megjegyzéseiben a válság kétféle megközelítésével találkozhatunk. (1) Van egy történeti megközelítés, pl. *A kommunista kiáltványban*, amely a termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusából indul ki: „Az ipar és a kereskedelem története évtizedek óta nem egyéb, mint annak a története, hogyan lázonganak a modern termelőerők a modern termelési viszonyok ellen, azok ellen a tulajdonviszonyok ellen, amelyek a burzsoáziának és uralmának életfeltételei” (Marx és Engels 1975: 46). (2) És van egy társadalomelméleti megközelítés, amelyet Heinrich így mutat be: „A termelőerők fejlődése együtt jár a létrehozott jószágmennyiség növekedésével, amelyet a konkurencia nyomása [...] még tovább erősít. A *termelés* ilyen tendenciálisan határtalan kiterjedésével [...] a társadalom korlátozott *fogyasztó ereje* áll szemben” (Heinrich 2010: 172).²⁰ A „fogyasztó erőt” viszont a gazdaság szereplőinek helyzete határozza meg; a termelési kapacitáshoz képest a társadalom nem tud eleget fogyasztani.²¹ A politikai gazdaságtan tanányaiban általában ebből a válságelméletből volt szokás levezetni a kapitalizmus szükségszerű összeomlását. Heinrich viszont azt állítja, hogy a marxi szövegkorpuszban nem lehet megtalálni a kapitalizmus összeomlásának elméletét. Marx már sejthette, hogy az összeomlás elméletének két szála van: az ellentmondásosságnak a társadalmi elégedetlenséggel kellene találkoznia. Ez a felismerés azonban csak a 20. század húszas éveiben került megfogalmazásra: „Legkésőbb a 20. század óta tudjuk, hogy a nagy gazdasági válságok által kiváltott elbizonytalanodások táptalajt jelenthetnek a nacionalista és a fasiszta mozgalmak kialakulása számára is” (i. m.: 176). De nemcsak ezt tudjuk, hanem azt is, hogy a válság által személyesen érintettek első pszichológiai reakciója nem a felháborodás, hanem a rezignáció, a visszavonulás és az apátia.

De mi lesz a kommunizmussal és a szocializmussal, ha az „átmenet” nem szükségszerű? *A tőke* nem a kommunizmus elméletével zárul, a válságelmélet pedig semmi-féle szükségszerűséggel sem vezet a kapitalizmus bukásához. Heinrich szerint kétféle

---

20 E két megközelítés összevetéséhez lásd Axel Honneth kitűnő tanulmányát (2011), amely a *Leviathan* 2011/4-es számában fog megjelenni.

21 „A válságok hallatlan romboló folyamatok: ilyenkor a társadalmi gazdagság egy része megsemmisül, és az emberek nagy számának életviszonyai lényegesen romlanak” (Heinrich 2010: 173).

értelemben lehet kommunizmusról (vagy szocializmusról) beszélni:²² vagy ideálnak tekintjük, vagy a termelési eszközök államosítását értjük rajta. Heinrichnek nincs túl nehéz dolga, amikor azt akarja megmutatni, hogy ezen értelmezések egyike sem áll összhangban a marxi elmélettel. Ideálként azért nem lehet értelmezni, mert az egy morális elképzelés lenne, de Marx *A tőkében* a kapitalizmust nem morális szempontokból bírálja.²³ Ez az érv azonban – véleményem szerint – elhibázott: a kritikának egy perspektívát kijelölő normatív álláspontból kell kiindulnia, és ez Marxnál egybeesik egy társadalmi berendezkedéssel. (E társadalmi berendezkedés kontúrjainak határozatlansága pedig abból származik, hogy tulajdonképpen *csak* egy normatív mércéről van szó.) „A termelési eszközök államosítására vonatkozó követelmény mind *A kommunista kiáltványban*, mind Engels *Anti-Dühringjében* megtalálható, de mindig csak mint első intézkedés, és nem mint a kommunizmus jellemzése. A termelési eszközöknek inkább a társadalom kezébe kell átmenniük, és az államnak végül »el kell halnia«” (i. m.: 226). De hogyan lehetne azt várni, hogy az állam egy ilyen felértékelésből a saját önfelszámolásába megy át? Ezzel a két szemponttal tulajdonképpen már a reálisan létezett szocializmus közelébe merészkedtünk, de Heinrich nem használja ki, hogy e szempontok alapján már sok érdekes dolgot el lehetne mondani a reálisan létezett szocializmusról. Helyette még egyszer visszatér *A gothai program kritikájához* (pedig abban a kommunizmus két szintje világosan elkülönül egymástól). A kiinduló meghatározás szerint a kommunista társadalom alapvető vonása a csere meghaladása. Mind a munkaerő áru eladása, mind a létrehozott termékek egymás közötti cseréje megszűnik. És így Marx szerint egy új társadalmi formációnak kell létrejönnie, amely nem redukálható egy *újfajta* elosztásra. A reálisan létezett szocializmus azonban a marxi elképzelésekből semmi mást sem valósított meg, csak az újraelosztást, ezért volt szükség az államra, és ezért nem került sor az állam elhalására. (Arra Heinrichnek nincs válasza, hogy miért lettek totalitáriusok ezek az államok.) Mindezek után Heinrich feljogosítva érzi magát a következő következtetésre: „Az összes nehézség ellenére azonban nincs a láthatáron olyan érv, amely a kommunista társadalom elvi lehetetlensége mellett szólna” (Heinrich 2010: 229). Nagy kár, hogy a hetvenes évek elején Budapesten született (Bence György, Kis János és Márkus György által írt) *Anti-Tőke* nem került be a nemzetközi diskurzusba. Ebben ugyanis egy olyan nagyszabású elmélettel találkozhatunk, amely a kommunizmus elvi lehetetlenségét bizonyítja. A kommunizmus *A tőke* (és előmunkálatainak) elemzése alapján mindenekeelőtt egy újfajta termelési mód, melynek alapvető sajátossága nem egyszerűen a csere meghaladása, hanem a „központosított

---

22 Marx és Engels – mondja Heinrich – a hatvanas évektől szinonimaként használták a két kifejezést.

23 *A tőkében* lévő morális szempont rekonstrukciójához és bírálatához lásd Honneth (2011).

munkaidő-gazdálkodás” bevezetése. A szerzők hosszan és nagyon gondos érveléssel igazolják, hogy modern körülmények között (a társadalmi differenciálódás és a szabad szubjektum világában) egy ilyen munkaidő-gazdálkodás már csak technikailag sem megvalósítható.²⁴

***

Fritz Reheis könyve rendkívül érdekesen kombinálja az ismertetést és az aktualizálást. „A [könyv] Karl Marx gondolkodásába szeretne bevezetni – de nem absztrakt módon. A bevezetés mindig egy olyan témából indul ki, amely ma foglalkoztat és nyugtalanít minket. E konkrét megközelítés a lehető legtöbb ajtót szeretné kinyitni Marx felé. Az a célom, hogy minden olvasó megtalálja a maga belépését egy olyan világba, amely általában megközelíthetetlen” (Reheis 2011: 11). Eközben Reheist egyáltalán nem zavarja, hogy a marxi koncepció heterogén fejezeteihez kapcsolódik. Az alábbiakban a könyvben szereplő kilenc megközelítésből hármat szeretnék röviden fölillantani.

(A gazdasági egyenlőtlenségek és a kizsákmányolás elmélete) Mind a publicisztikában, mind a szociológiai irodalomban gyakran találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy az elmúlt huszonöt év során a jövedelmi különbségek minden tekintetben és rohamosan nőttek. Amerika leggazdagabb családjának magánvagyonja kétszer akkora, mint Banglades éves nemzeti terméke, amelynek 127 millió embert kell eltartania. A leggazdagabb német ember vagyonja pedig akkora, hogy még szerény kamatozás mellett is óránként bruttó 250 ezer euró jövedelmet hoz. „És a másik oldal? A glóbuszon minden negyedik másodpercben éhen hal egy gyerek vagy hal meg az éhezés következtében, kerek egymilliárd ember tartósan alultáplált” (i. m.: 28). Fölmerül a kérdés: honnan származik ez a hatalmas gazdagság, mi legitimálhatja ezt a gazdagságot? Reheis mintha azt mondaná, hogy a kortárs diskurzusok középpontjában álló igazságosságelméletek éppen ennek magyarázatára törekszenek. De aztán egy lexikonra hivatkozva azt állítja, hogy az igazságosságnak háromféle fogalma van: vonatkozhat a rászorultságra, a társadalmi helyzetre és a teljesítményre. „A több tízezres vagy százezres nagyságrendű óránkénti bevételt a rászorultsággal igazolni akarni teljes abszurditás lenne – miért kellene minden órában egy Rolls Royce-ot vennünk? A társadalmi helyzettel való igazolás viszont visszaesés a felvilágosodás előtti időkbe. A felvilágosodás óta – legalábbis Európában – abból kell

---

24 „Nem kell-e azt az egyértelmű végkövetkeztetést levonnunk, hogy az egyesült termelőknek a társadalmi folyamatok fölötti uralma feltételezi ugyan az ökonómiai racionalitást, a munkamegosztás önkéntességét és a fogyasztói szükségletek meghatározásának szabadságát, a racionális gazdálkodás, a szabad munkavállalás és a fogyasztói autonómia feltételei azonban összeegyeztethetetlenek a társadalmi folyamatok kollektív szabályozásával?” (Bence et al. 1992: 140).

kiindulunk, hogy az emberek születésüknél fogva egyenlő méltósággal rendelkeznek, és mindenkinek egyenlő joga van arra, hogy megelégedett és boldog életet éljen” (i. m.: 30). Nem marad tehát más, mint a teljesítménnyel való igazolás. Csakhogy a „teljesítmény” furcsa fogalom. „Ha a Deutsche Bank igazgatóságának elnöke bejelenti, hogy a nyereségnek huszonöt százalékra való emeléséhez további hatezer munkavállalót kell elküldenie, és már e bejelentés következtében a bank részvényeinek árfolyama jelentősen emelkedni kezd, akkor valóban elért egy eredményt. De ezt az eredményt csak az érintettek kis része – mégpedig a részvényesek – fogják pozitív értelemben vett teljesítménynek tekinteni. Az elbocsátottak aligha fogják értékelni ezt a teljesítményt” (i. m.: 30–31). Ebből Reheis azt a következtetést vonja le, hogy a gazdagok először is maguk határozzák meg, hogy mi számít teljesítménynek, és utána eszerint teljesítenek (i. m.: 31). A vagyonok kialakulásának magyarázata így körkörös lesz, az újszövetségi mondás példájára: „Mert akinek van, még kap hozzá, akinek pedig nincs, amije van, azt is elveszik tőle.”²⁵ Ebből a körkörségből csak úgy lehet kitörni, hogy a vagyonok kialakulását – Marxot követve – a másik oldalról, a munkások oldaláról próbáljuk magyarázni. Így jutunk el a kizsákmányolás elméletéhez. A tőke egyik legalapvetőbb gondolata, hogy a munkaerő az egyetlen olyan áru, amely a saját értékénél nagyobb érték létrehozására képes. De Reheist ennél jobban érdeklik azok a történelmi áttekintések, amelyekben Marx a kizsákmányolás feltételeinek kialakulását írja le. „A privát gazdaság [..] a dolgozó emberektől elválasztja a munkájuk feltételeit, a szerszámokat, a nyersanyagokat, amelyekkel pedig nap mint nap dolgoznak. Ez az elválasztás generációról generációra tovább örökítődik és mélyül” (i. m.: 39). Reheis nem mondja ki, de nyilvánvaló, hogy a vagyonok kialakulásának ez a magyarázata már feltételezi a munkaérték-elmélet érvényességét: értéket egyedül a munka hozhat létre. Még a Ricardo-féle árnyalás vagy kiegészítés sem megengedett: „A javak, amennyiben hasznosak, két forrásból merítik csereértéküket. Ez a két forrás: ritka voltak és a megszerzésükhöz szükséges munkamennyiség” (Ricardo 1991: 9). Azt is meg kellene engedni, hogy a gazdagok javai között lehetségesek olyanok, amelyek nem értékek, hanem csak használati értékek. Ekkor azonban már nem a munka lenne a feltétlen forrásuk. Reheis Immanuel Wallerstein elméletével szeretné kiegészíteni a marxi koncepciót: a kizsákmányolás nemcsak a munkás és a tőkés viszonylatában játszódik le, hanem a különböző világgazdasági régiók között is. „A világregszert olyan rendszerként határoztuk meg, amelynek keretei között széles körű munkamegosztás áll fenn. A munka pedig nem pusztán funkcionálisan [..] kerül megosztásra, hanem földrajzi vonatkozásban is. [..] A munka e társadalmi szervezete pedig megnöveli és legitimizálja egynéhány csoport azon lehetőségét, hogy a rendszer keretein

---

25 Márk evangéliuma 4,25.

belül mások munkáját *kizsákmányolja*” (Wallerstein 1983: 678).²⁶ Reheisnak *nincs* igaza, amikor ezt az elméletet a marxi koncepció egyszerű meghosszabbításának tekinti, a munkaérték-elméletre nézve ugyanis fatális következmények adódnak. A centrum munkása most maga is a periféria kizsákmányolójává válik: a munkás így nem csak (vagy nem feltétlenül) a kizsákmányolt pozíciójában van, hanem kizsákmányoló is lehet. És a következő lépésben kézenfekvő ezt az összefüggést egyetlen gazdaságon belül is érvényesíteni: a munkavégzésnek ott is lehetnek olyan pozíciói, amelyek a helyzetüknél fogva kizsákmányolók. És megfordítva: nem minden tőkés kizsákmányoló, lehetnek olyan tőkésék, akiket jobban kizsákmányolnak, mint amennyire ők kizsákmányolnak. Könnyű belátni, hogy ez a munkaérték-elmélet teljes fölborulásához vezet.

(*Útban a pénzügyi kapitalizmus válságelmélete felé*) Ez a fejezet is egy konkrét eset leírásával kezdődik: „X. Y. száz százalékos biztonságot szeretett volna a pénzének. Nyolcvan évesen az ember már nem szereti a kísérleteket. A pénzt a beteg lányának szeretette volna befektetni, akinek nem volt önálló bevétele. X. Y. egy Münchentől húsz kilométerre lévő kis faluban él, és a helyi Raiffeisen bankhoz fordult tanácsért, ahol már harminc éve ügyfél” (Reheis 2011: 97). Ajánlottak is neki egy száz százalékos biztonságú értékpapírt. De nem mondtak meg neki valamit, azt, hogy a pénzbefektetésben el volt dugva a Lehman Brothers néhány adóslevele. Ugorjunk a történet végére: a pénz elveszett. A 2008 óta tartó pénzügyi válságról van szó, melynek tematizálására elvileg két lehetőségünk lenne: *a)* vagy egyszerűen visszanyúlunk a marxi elmülethez, amelynek háttérét a 19. század közepének és második felének tapasztalatai alkotják, vagy *b)* a mostani válság konkrét empirikus leírására szorítkozunk. Reheis úgy gondolja, hogy manapság ez az utóbbi megközelítés a domináns. „A marxi perspektívából az uralkodó válságdiskusszió elvétí a maga tárgyát” (i. m.: 102). Reheis mintha valóban csak a marxi elmülethez térne vissza: bemutatja a válság lehetőségét és szükségszerűségét. Most csak az utóbbira térek ki. „A versenyszituációban mindenki azt reméli, hogy a másik kevesebbet termel, és több bért fizet. És mivel mindenki ezt reméli, senki sem teszi azt, amit tennie kellene – valóban kevesebbet termelni és több bért fizetni. Ha valakinek az az ötlete támadna, hogy nem az individuális, hanem a társadalmi esze szerint cselekedjen, akkor a piac azonnal megbüntetné” (i. m.: 106). Valóban értelmetlen dolog arról vitatkozni, hogy a kapitalizmus válságát a túlzott tőkefelhalmozásra vagy az alulfogyasztásra kell-e visszavetni, Marx viszont általában *túltermelési válságokról* beszélt. Nem hiszem, hogy a jelenlegi válságot egyszerűen és a szó klasszikus értelmében túltermelési válságnak lehetne nevezni. A legjobb politikai gazdaságtan tananyagok már a hetvenes évek második felében szót ejtettek a válságok

---

26 Kiemelés tőlem: *W. J.*

struktúrájának átalakulásáról.²⁷ Az átalakulás egyik tényezője éppen a tőke világméretű kiterjedése volt (a „globalizáció” kifejezés ekkor még ismeretlen volt). Ezzel ugyanis tisztán formálisan megnövekedett a potenciális fogyasztás; a tőke nemzetközi terjeszkedése így a válság elodázásának egyik stratégiája volt. Arra is emlékszem, hogy a szembenálló érv szerint a tőke előbb-utóbb (vagy inkább hamarosan) meghódítja az egész világot, és akkor ez a lehetőség is bezárul. Arra persze senki sem gondolt, hogy ennek is lehetne egy extenzív és egy intenzív dimenziója stb. Mindenesetre Reheisnak – ha már elővette Wallerstein elméletét – inkább a kapitalizmus globalizált változatának válsághajlamáról kellett volna beszélnie. De ha jól értem, szerinte a kapitalizmus változása nem ebbe az irányba történt. „Hogyan változtatta meg a pénzgazdasági felfegyverkezés az elmúlt százötven évben a gazdálkodás kultúráját? És tekintettel az utóbbi két évtizedre, különösen érdekes a következő kérdés: milyen szerepet kapott ebben a digitális forradalom? A választ talán a »virtualizálódás« címszavában lehetne összefoglalni” (i. m.: 107). A gazdaság-szociológiai irodalomban az elmúlt években a legmodernebb kapitalizmus megnevezésére a „pénzpiaci kapitalizmus” elnevezése terjedt el.²⁸ Ennek egyik meghatározó teoretikusa Paul Windolf, aki így határozta meg az „új” kapitalizmus lényegét: „Összehasonlítva a szervezett kapitalizmussal az intézmények rendszere, amelyet itt »pénzpiaci kapitalizmusnak« nevezünk, egy másik konfigurációval rendelkezik. Ebben a kapitalizmusban a meghatározó finanszírozási eszköz már nem a hitel, hanem a részvény. A pénzpiac és a reális gazdaság viszonyait nem egy bank és egy vállalat közötti »relational contracting« határozza meg, hanem a pénzpiacok működési módja” (Windolf 2005: 23). Ebben a legújabb kapitalizmusban tehát központi szerepet kap a virtualitás és a virtualizálódás elve. A „virtualitás” nem valóságos, de az „erőt és a lehetőséget tekintve mégis csak jelen van”, és képes hatást kifejteni (Reheis 2011: 107). Ha Reheis a modern kapitalizmus elméletének kidolgozására

---

27 Ezt Erdős Péter és Molnár Ferenc nem sokkal később megjelent könyve alá is támasztotta. A könyv zárófejezetében, a „Néhány adalék a mai konjunktúraingadozások elméletéhez” című alfejezetben így összegzik elemzéseiket: „Két általános jellegű megállapítással kezdjük a vizsgált évtized [a hetvenes évek] konjunktúramozgásainak jellemzését. Az első: a visszaesések nem túl mélyek, vagy éppen enyhék voltak. A második: klasszikus típusú periodikus válságra nem került sor. *Olyan megállapítások ezek, amelyek nemcsak a hetvenes évekre, hanem az egész háború utáni időszakra is érvényesek*” (Erdős és Molnár 1982: 301 – kiemelés tőlem: *W. J.*). Ma már persze alig-alig érzékelhető a megállapítás hallatlan bátorsága; ez csak a politikai gazdaságtan tananyagok háttére előtt volt egyértelmű.

28 Heinrich óvatosságra int, ha a kapitalizmus új korszakáról akarunk beszélni: „Elővigyázatosnak kell lennünk, ha azt halljuk, hogy »most« egy egészen új, egy egészen más kapitalizmussal van dolgunk” (Heinrich 2010: 224). És ezt az aggodalmat Reheis is osztja, attól tartva, hogy így veszendőbe mehet a marxí elemzések princípális karaktere.

vállalkozott volna, akkor feltehetően ezt a jelenséget kellett volna középpontba állítania. A virtualitás azonban nemcsak a reálgazdaság, hanem a pénzgazdaság számára is állandó kockázatként jelenik meg: a szakirodalom szívesen beszél ebben az összefüggésben buborékokról. A válság így már nem *túltermelési válság*, hanem inkább a pénzbuborékok kipukkanására vezethető vissza.

(*Mi van a kapitalizmuson túl?*) Reheis már a töredékes tárgyalásmód miatt sem kényserül arra, hogy a válság esetleges transzcendáló szerepével foglalkozzon. De egy Marxról szóló könyvnek mégiscsak valamit mondania kellene a reálisan létezett szocializmusról. „Az NDK vívmányai közül lényegében csak a villanyrendőrön lévő zöld lekanyarodási nyíl maradt fenn. Mondhatjuk tehát azt, hogy keleten minden rosszabb volt, mint nyugaton? Ennek a nyugaton széleskörűen elterjedt nézetnek már a rendszerváltozás idején is sokan ellentmondtak” (i. m.: 135). Reheis szerint ma már elfogulatlanul kimondható, hogy a tervgazdaságban (az NSZK-hoz képest) különös figyelmet szenteltek a kultúrának, a művelődésnek, az egészségügynek és a közösségi közlekedésnek. „Ezt a teljesítményt már csak azért is méltányolni kell, mert Kelet-Németország anyagi kiinduló helyzete a háború után sokkal rosszabb volt, mint Nyugat-Németországé” (i. m.: 135). A fejezet ilyen felütése egyértelműen sikertelen volt, mert utána Reheis (az olvasó nagy megkönnyebbülésére) a következő fordulattal kanyarodik el az NDK gazdaságpolitikájának „árnyalt” megítélésétől: „A tervgazdaság, ahogy azt az NDK-ban megvalósították, nem a kapitalizmus egyetlen alternatívája. Egy sor más lehetőség is van a szükségletfedezés és az emberi együttélés megszervezésére” (i. m.: 135–136). Nézzük: Reheis szerint a reálisan létezett szocializmus a marxi utópiának csak *egyik* lehetséges olvasata és megvalósítása. A megfogalmazás nagyon óvatos, de a szerző nem mondja azt, hogy a reálisan létezett szocializmusnak semmi köze se lenne a marxi elmélethez. A reálisan létezett szocializmus lehetősége így inkább a marxi elmélet *határozatlanságára* vezethető vissza. „Marxot elsősorban a kapitalizmus érdekelte, ezt szerette volna megérteni és megmagyarázni. Csak mellékesen nyilatkozott arról, ami követni fogja: az úgynevezett kommunizmusról” (i. m.: 140). Ez a politikai gazdaságtan tananyagainak közhelyei közé tartozott (amely persze vizsgaszi-tuációkban okozhatott némi zavart). Az *Anti-Tőke* után ez az állítás többé nem tartható: „Csakhogy – mint később még szorosabb értelemben is ki fogjuk mutatni – a szocialista gazdaságról tett megjegyzések *A tőkében* és előmunkálataiban egyáltalán nem alkalomszerűek – szisztematikuss pillérei ezek az egész kritikai gazdaságtan épületének”²⁹ (Bence et al. 1992: 83). A kommunizmusra vonatkozó gondolatok interpretálásában Reheis azzal nyit új perspektívát, hogy megkülönbözteti egymástól a fiatal és az idős Marx kommuniz-

---

29 Majd a folytatásban: „Marx valóban nem bocsátkozott részletező spekulációkba a szocialista gazdaság működéséről, de nagyon is határozott, nagyon is összefüggő elképzelései voltak az általános elvekről, amelyek ezt a gazdaságot szembeállítják a tőkés árutermeléssel” (Bence et al. 1992: 83).

musra vonatkozó elképzeléseit. „Ha összehasonlítjuk egymással a fiatal Marx korai írásait az érett Marx kései írásaival, úgy két különböző akcentust lehet felfedezni annak leírásában, amit kommunizmusnak nevezhetünk. A korai írások a kommunizmus jelentőségét az individuális életalakítás és a személyiségfejlődés teljessége szempontjából tekintik, a kései írások viszont a kommunizmus jelentőségét a történelem és társadalom egésze szempontjából vizsgálják” (Reheis 2011: 140). Reheis mintha inkább a fiatal Marx elképzeléseivel szimpatizálna, de ezeket is sajátosan értelmezi: a nem elidegenült életformák kialakításának projektjeként. „Aki elidegenedett körülmények között nő fel, az Marx szerint maga is hozzá fog járulni környezetének elidegenedéséhez. De aki képes arra, hogy kiszabadítsa magát az elidegenedett viszonyokból, az mások felszabadulásához is hozzá fog járulni. Az önmegváltoztatás és a környezet megváltoztatása kölcsönösen megtermékenyítik egymást” (i. m.: 145). Nem a társadalmi rendszer átalakításáról van tehát szó, hanem az életforma forradalmáról. Sőt: „Marx számára ebben áll a sikeres forradalmi praxis titka” (uo.). A mai olvasónak rögtön föltűnik, hogy ez a gondolat az Adorno és a diákmozgalmak közötti feszültségtérben lokalizálható.³⁰ Adorno egyik legismertebb, a diákmozgalomban is sokat idézett mondata így szól: „Nem lehetséges helyes élet a hamis élet körülményei közepette”³¹ (Adorno 1969: 42). A diákmozgalom képviselői pedig abból indultak ki, hogy az életvilágnak van számos olyan eleme, amely nem elidegenedett, vagy kiszakítható az elidegenedés bűvköréből. Összefogással és közös akarattal el lehet kezdeni építeni a nem elidegenült lét kis szigeteit.³²

***

Reheis egy ponton átlépi a fentiekben felállított elemzési keretet, amikor az individuális önmegvalósítás lehetőségeit a munka világán belül kezdi el keresni. „A kapitalizmusban a munka a legtöbb ember számára az élet eszköze. Még akkor is, ha sokan felolvadnak a munkájukban, az a körülmény fennmarad, hogy azokat a feltételeket, amelyek közepette

---

30 Van persze egy másik lehetséges kontextus is: Lukács Goethe *Werthere* kapcsán beszél a nem elidegenedett életformák megteremtésének lehetőségéről. Ebben az elemzésben Lukács tulajdonképpen azt akarja mondani, hogy bármilyen társadalmi izoláció és meghasonlás is álljon fenn, mindig lehetséges ennek visszautasítása és meghaladása. Mindig meg lehet teremteni a nem elidegenedett lét kis köreit. Lásd Lukács (1964: 57–58).

31 „Es gibt kein richtiges Leben im falschen” (Adorno 1969: 42).

32 Heller Ágnes már a hetvenes évek elején levonta e vitaszituáció következményeit a reálisan létezett szocializmusra nézve: a szocializmus *nem volt képes* életformaváltásra, nem volt képes kilépni az elidegenedett struktúrákból. A diákmozgalmakban viszont benne van ez az ígéret.

a munka folyik, a termelési eszközök magántulajdonosai és a piac adottságai határozzák meg. Ez magyarázza azt, hogy a kapitalizmusban végzett munka miért csak oly kevés ember számára nyújtja az önmegvalósítás lehetőségét” (Notz 2011: 142). A koncepció háttérében nyilvánvalóan *A német ideológia* híres munkamegosztás-elmélete áll. „Amint a munkát elkezdik megosztani, mindenki egy meghatározott kizárólagos tevékenységi kört kap, amelyet ráerőszakolnak, amelyből nem tud kikerülni” (Marx és Engels 1976: 36). Marx egy darabig kerüli a kifejezést – ekkor már távolodik a filozófiai elemzéstől –, de végső soron arról van szó, hogy a kapitalizmusban végzett munka *elidegenedett* munka. Ennek alternatíváját jelentené a kommunizmusban végzett munka. „A kommunista társadalomban [. . .], ahol mindenkinek nem csak egy kizárólagos tevékenységi köre van, hanem bármely tetszőleges tevékenységi ágban kiképezheti magát, a társadalom szabályozza az általános termelést” (Marx és Engels 1976: 36). Marx itt az elidegenedés fő forrásának a munkamegosztást és az abban rejlő specializációt tekinti; felmerül azonban a horizonton, hogy a munkamegosztást esetleg a hatalmi szempontok, vagy azok következményei rögzítik. Mindenesetre ennek alternatívájaként jelenik meg a „társadalmi szabályozás”. Marx azonban ezt nem fejtí ki; s így ez a leírás egyértelműen visszaesés a *Kéziratokhoz* képest, a munka elidegenüléséről kialakított kép elszegényedett. Tulajdonképpen nem szerepel benne az elidegenülés középponti eleme, az, hogy a munka egy idegen hatalom számára végzett munka.³³ Persze az is igaz, hogy *A német ideológia* ezt a problémát valamiképpen megpróbálja megoldani, mégpedig azzal, hogy a magántulajdont és a munkamegosztást egymás szinonimájának tekinti: „Egyébként munkamegosztás és magántulajdon azonos kifejezések – az egyikben ugyanazt jelentik ki a tevékenységre vonatkoztatva, amit a másikban a tevékenység termékére vonatkozólag jelentenek ki”³⁴ (Marx és Engels 1976: 35). Azt hiszem, hogy Marxban lassan az a vélemény alakult ki, hogy az elidegenedés döntően a keretfeltételektől függ. Ezért az elidegenült munka elméletét a kapitalizmus átfogó koncepciójával kell helyettesíteni. És miközben e koncepció alapja a munka, illetve a munkaérték-elmélet, Marxnak azt kell mondania, hogy az új munkaformák bevezetésével a kapitalizmus *nem* alakítható át alapvető értelemben. *A tőke* harmadik kötetében Marx ezt írja: „A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján” (Marx 1974: 772). Az anyagi termelés szféráját a kapitalizmus teljesen felfalta, mintha nem lenne számos olyan

---

33 „A tárgy, amelyet a munka termel, a munka terméke mint *idegen lényeg*, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szemben” (Marx 1977: 45).

34 Persze a megállapítás értelmét némileg bizonytalanságban tartja az egyes szám harmadik személyű fogalmazás, én azonban most úgy értelmezem, hogy ez Marx véleménye.

tevékenység, amely a kapitalizmuson túl helyezkedik el. A munka ilyen univerzális kapitalizálódásának prognózisa – mint tudjuk – nem vált be. Így megjelenhetnek az önmegvalósító munka csírái. Ebből a felismerésből indulnak ki Gisela Notz könyvének elemzései.

Az alternatív gazdálkodás elméleti bázisát az utópikus szocializmus koncepciói teremtették meg. Az kétségtelen, hogy pl. Charles Fourier megkezdte a munkához kötődő elidegenülés leírását. „A vadember legsúlyosabb átká, amivel ellenségeit sújtja, az, hogy a mi sorsunkat kívánja neki, mondván: »Bárcsak földet kellene művelned!« Úgy kell tekintenünk ezeket a szavakat, mintha maga a természet mondott volna átkot; igen, a természet elveti a civilizált gazdálkodást” (Fourier 1977: 402). Az alternatív gazdálkodási formák tulajdonképpen a természettel összhangban álló gazdasági élet kialakítását jelentik. Fourier itt az agrárgazdálkodást tekinti az elidegenedett munka típusának, de a politikai gazdaságtanról szóló elemzéseiben a gazdaság legfontosabb torzító faktorának a kereskedelmet tartja. Az előzőekben megállapítottam, hogy „a kereskedelem, bár úgy tűnik, mintha szolgálná a gazdasági életet, minden szempontból kismizzi [azt]” (i. m.: 371). Az „elidegenedett munka” az olyan termékek előállítására vonatkoztatható, amelyeket kereskedelmi célból termelnek. Azt is tudjuk, hogy Marx ezt nevezte tökéletes termelésnek. De Marx mégsem a munkaformák átalakítását tekintette az elsődleges célnak. Azt mondanám, hogy Gisela Notz elemzéseinek legtermészetesebb kontextusát az utópista szocialisták nyújtják. Egy olyan koncepciót vázol fel, amelyben az elidegenedett munkát a munkaformák megváltozása haladja meg. Marx viszont – mint láttuk – némi hezitálás után a rendszer átalakítását állította előtérbe. Így az alternatív gazdálkodás koncepciójában Marx tulajdonképpen ambivalens helyzetbe kerül. Az új munkafajták egyike a szövetkezeti munka, amelyről Marx egymásnak ellentmondó nézeteket fogalmazott meg. (1) Egy helyen Marx feltétlen lelkesedéssel beszél a szövetkezeti mozgalomról: „E nagy társadalmi kísérletek értékét nem lehet túlbecsülni. Érvek helyett tettekkel bizonyították be, hogy a nagyarányú és a modern tudomány követelményeivel összhangban levő termelés megvalósítható a »kezek« osztályát alkalmazó munkálatók osztályának létezése nélkül (Marx 1964b: 9). (2) *A gothai program kritikájában* viszont Marx élesen bírálja azokat a szociáldemokrata eszméket, amelyek az alternatív gazdálkodást helyezik a középpontba. Igaz, hogy itt a szövetkezeti mozgalom állami segítséggel való támogatásáról van szó. „Hogy a munkások a szövetkezeti termelés feltételeit társadalmi méretben, mindenekelőtt pedig saját országukban nemzeti méretben meg akarják teremteni, ez a törekvés csak azt jelenti, hogy a termelés mai feltételeinek felforgatásáért küzdenek, s ennek semmi köze sincs a termelőszövetkezeteknek államsegéllyel való alapításához. Ami pedig a ma meglévő szövetkezeteket illeti, ezeknek csak akkor van értékük, ha független, sem a kormánytól, sem a burzsoáziától nem támogatott munkásalkotások” (i. m.: 30).

Gisela Notz a következő szavakkal vezeti be az alternatív gazdálkodás formáiról szóló áttekintését: „A kereső munka világát az egyik oldalon a tömeges munkanélküliség, a növekvő szegénység, a kényes foglalkoztatási szituáció, a másikon pedig a masszív túlterheltség, a teljesítmény-kényszer, a stressz és a könyörtelen konkurencia jellemzik” (Notz 2011: 117). Ha ebből kiindulhatunk, akkor azt kell mondanunk, hogy az alternatív gazdálkodás a kemény feltételeket diktáló és szelektáló munkaerőpiac kiiktatására irányul, miközben a munkát szeretné az önmegvalósítás formájává tenni. Vagyis a kérdés az, hogy lehetséges-e a munkában való önmegvalósítás az intézményesített munkapiacokon kívül. Notz így tulajdonképpen állandóan Adorno – fentiekben már idézett – híres mondatát kerülgeti. „Az a kérdés, hogy lehetséges-e a helyes élet a hamis élet körülményei közepette, a kezdetektől kíséri az alternatív mozgalmat. Mint ismeretes, a kérdésre Adorno tagadó választ adott” (i. m.: 75). Friederike Habermann szerint igaz, hogy a hamis élet körülményei közepette nem lehet kialakítani a helyes élet *szigeteit*; de arra szerinte van esély, hogy kialakítsuk a helyes élet *félszigeteit*. A félszigeteknek a szigetekkel szembeni előnye abban áll, hogy több esélyt teremtenek az élet egészének átalakítására. Notz könyvének alapvető kérdését így lehet megfogalmazni: mit lehet tenni itt és most, miután a kommunizmus (vagyis a helyes élet lehetősége) először a távoli jövőbe tolódott, majd a kelet-közép-európai megvalósítása kudarcba fulladt? Erre a kérdésre Gisela Notz a marxi koncepció gazdaságcentrikusságát fenntartva próbál választ keresni.³⁵ Notz az így meghatározott alternatív gazdálkodás alapvetően háromféle formáját különbözteti el: a szolidáris gazdaságot, a közösségi gazdálkodást és a közjavakkal való gazdálkodást.³⁶ (1) 2006 novemberében Berlinben rendeztek egy hatalmas konfe-

---

35 1982-ben egy bambergi szociológiai kongresszuson Claus Offe meghirdette a munkafogalom státuszának szubsztantív ártértékelését, amely azóta széles szociológus körökben rezonanciára talált. „Tagadhatatlan, hogy minden társadalom alá van vetve annak a kényszernek, hogy a »munkán« keresztül belépjen a »természettel való anyagcserébe«, és ezt az anyagcserét úgy szervezze meg, hogy ennek hozományai elegendőek legyenek a társadalmisított ember fizikai túlélésének biztosítására, és ezen anyagcsere szervezetének különös módja stabil legyen.” De az egy teljesen más kérdés, hogy egy meghatározott társadalmi konstelláció belül a munka milyen helyet foglal el. Offe amellett érvel, hogy a munka a magasan fejlett nyugati társadalmakban elvesztette a maga *szubsztantív* jelentőségét. „A (bér)munka társadalmi tényállásának [...] átfogó makroszociológiai determinációs ereje [...] napjainkban megkérdőjeleződött” (Offe 1984: 13, 16).

36 E formák bemutatása közben bizonyítani lehetne, hogy Gisela Notz tulajdonképpen népszerű kritikai koncepciókra támaszkodik: a szolidáris gazdaságot a *kommunitarizmus*, a közösségi gazdálkodást az *antiglobalizáció*, a közjavakkal való gazdálkodást az *ökofilozófia* alapján mutatja be. És mindezekon túlmenően állandóan jelen van a *feminizmus* perspektívája is.

renciát, melynek témája a szolidáris gazdaság volt. Ennek meghatározására egyelőre csak különböző definíciós kísérletek léteznek. Dagmar Embshoff és Sven Giegold szerint olyan gazdálkodási formákról van szó, amelyek az önkéntes kooperációra, az önszerveződésre és a kölcsönös segítségnyújtásra irányulnak (i. m.: 119). Elisabeth Voss három kritériumot sorol föl. Az önszerveződés, amely a különböző jogi státuszú kis szervezetektől a munkavállalók tulajdonában lévő nagyvállalatokig ívelhet. Az érintettek szükségleteinek szem előtt tartása, aminek még az üzemi döntésekben is meg kell jelennie. Végül a források megóvására irányuló hosszú távú szemlélet, amely figyelembe veszi a jövőbeli generációk érdekeit is. E definíciós kísérleteknél azonban fontosabb, hogy „világszerte sok olyan üzem, projekt és laza együttműködés van, amelyek különböző arculattal rendelkeznek ugyan, de mégis a szolidáris gazdasághoz tartoznak” (i. m.: 117). Az elmosódott definíció talán legnagyobb problémája az, hogy a szolidáris gazdaság szinte egybeolvad az alternatív gazdálkodás egészével. (2) A közösségi gazdálkodás esetében első megközelítésben ugyanilyen definíciós problémákkal szembesülünk: „A közösségi gazdálkodás vagy a lokális ökönomia éppolyan sokértelmű lehet, mint a többi bemutatott koncepció. A közösségi gazdálkodást gyakran azonosítják az alternatív gazdasággal, a szolidáris gazdasággal vagy a lokális ökönomiával stb.” (i. m.: 123). Ezen a ponton világossá válik, hogy Gisela Notz nem túl szerencsés kézzel nyúl a definítorikus tisztázáshoz. A közösségi gazdálkodás alapvető vonása ugyanis az antiglobalizáció. De még ez sem egészen pontos: nem egyszerűen a kapitalizmus világméretűvé válásának oppozíciójáról van szó, hanem az osztálytársadalmi (vagy a nemzetgazdasági szemlélet) bírálatáról. A program lényege talán a gazdálkodás univerzális *lokalizálása*. Ezen belül aztán különböző formák képzelhetők el: a pénzt kiiktató cserétől kezdve az ingenyökonomián át az öngazgató kis falusi boltokig. Egy nagyon érdekes projekt – amely szigorú értelemben nem is illeszkedik jól az előbbiekhöz – az úgynevezett *guerilla-gardening*. Néhány éve Németországban is megjelentek „vadvadkertészek”, akik titokban a parlagon heverő urbánus területekre virágmagokat szórnak. Vannak úgynevezett „magbombák” (*seedbombs*), szártott kis földcsomók tele virágmagokkal. „Ezeket biciklizés vagy autózás közben, vagy gyalogosan sétálva észrevétlenül be lehet dobni a nem használt területekre, a közlekedési szigetekre stb. Ha esik az eső, ezek gyorsan kikelnek, és »meglepetésvirágokkal« ajándékozzák meg a várost” (i. m.: 130). (3) A közjavak a középkorban, de tulajdonképpen az 1920-as évekig a községek és a városok tulajdonában voltak. A tudomány mindenesetre csak az elmúlt harminc évben fedezte fel őket újra, 2009-ben pedig Elinor Ostrom ebben a témában kapott közgazdasági Nobel-díjat. Azt gondolom, hogy e kérdéskör tárgyalása némileg torz. „A gazdaságtudományokban a »közjavak tragédiájának« nevezik, hogy ezek általános használata elhasználdáshoz vagy károsodáshoz vezet, mert az emberek nincsenek abban a helyzetben, hogy a közös használatot társadalmilag szabályozni tudják. Ez azt

jelenti: ami mindenkié, az olyan, mintha senkié sem lenne” (i. m.: 134–135). Notz így a közjavak egész problémáját túlzottan gyorsan ráteszi az ökofilozófia pályájára, és már nehezen látni, hogy hogyan is lehetne ebben az esetben egy gazdálkodási formáról beszélni. A jobb közgazdasági tankönyvek azonban rendszerint külön fejezetben foglalkoznak a közjavak problémájával. A közjavak közé nemcsak a természeti környezet „erőforrásai” tartoznak, hanem minden olyan jószág, amely az emberek egy csoportjának közösségi „fogyasztását” szolgálja. E javak megtermelését és beszerzését nem motiválhatják az individuális fogyasztást szabályozó piaci mechanizmusok. A közjavak előállítására és beszerzésére vonatkozó döntéseket általában nem a piac, hanem egy szavazási mechanizmus szabályozza.³⁷ A közjavak előállítása mint az alternatív gazdálkodás formája így azt jelenti, hogy a gazdasági életet is a kollektív akaratképzés alapján kell megszervezni.³⁸

Gisela Notz nem hallgatja el az alternatív gazdálkodáshoz kötődő nehézségeket sem: a Habermann által „félszigetnek” nevezett kísérleteket a piacgazdaság veszi körül. Így

---

37 „Egy közjószág egyéni beszerzése nem működik igazán jól, de a társadalmi választásnak számos egyéb mechanizmusa van. Demokratikus országokban a legközönségesebb módszer a szavazás (*voting*)” (Varian 2001: 661).

38 Reheis könyvében is találkozhatunk alternatív gazdálkodási formákkal. Mégpedig a következőkkel: (1) *Dudlis gazdaság*: Ez nagyrészt a hatvannyolcas diákmozgalmakra vezethető vissza. „A duális gazdaság alapötlete abban áll, hogy a tevékenység egyik részét ki kell emelni a keresőtevékenységek szférájából, és saját munkává kell visszaváltóztatni. Ez vonatkozik mindenekelőtt az egyre fontosabbá váló szolgáltató szektorra és a szakmunkákra” (Reheis 2011: 147). (2) *A piacgazdaság módosításai*: Ez jelentheti az adók megnövelését, a kamatok drasztikus csökkentését vagy megszüntetését, és végül a vállalatoknak öngazgató szervezetekké való átalakítását. (Ezen gondolkodtak az egykori kommunista blokk reformközgazdászai éppúgy, mint a nyugati ordoliberalis közgazdászok.) (3) *Diskurzív gazdasági demokrácia*: Marx a szabad termelők társulásáról beszélt; elhibázott, ha ezt egyszerűen a tervgazdaság terminusával próbáljuk lefordítani. De azt Reheisnak is el kell ismernie, hogy a szabad termelők társulása torzult el tervgazdasággá. Most azonban a szituáció egészen más, mint az első világháború után (a szovjetkommunizmus kialakulásakor) és a második világháború után (a szovjetkommunizmus kelet-közép-európai kiterjeszkedésekor). „A 21. századi információs és kommunikációs technológiák, valamint a demokratikus gazdálkodás időközben felhalmozott tapasztalatai és igényei a magasan fejlett világrégiókban összehasonlíthatatlanul jobb esélyeket nyújtanak egy valóban nyilvánosan tervezett és ellenőrzött gazdaság számára” (i. m.: 150). Ez az áttekintés egy lényeges ponton különbözik Gisela Notz elemzéseitől: nem elégszik meg a „helyes élet” szigeteinek vagy félszigeteinek kiépítésével, hanem egyre szélesedő körökkel számol, és így azt sugallja, hogy az alternatív gazdálkodás a teljes társadalmat átalakíthatja. Ez egy a marxival konkuráló forradalomelmelet lenne.

az elhatárolásnak már vannak külsődleges nehézségei. A szolidaritási gazdaság elméletének bemutatásakor (a 2006-os berlini konferenciára támaszkodva) Notz említi a politikai és a jogi környezet kedvezőtlenességét. „Az alternatív gazdaság szektorának politikai keretfeltételei Németországban nagyon rosszak. Számos európai és latin-amerikai országtól eltérően [...] hiányzik az aktív politikai támogatás” (i. m.: 121). Ugyanakkor nagyon sokszor – általában a kezdeti fázisban – a pénzügyi feltételek hiánya jelent megoldhatatlan akadályt. „Még akkor is, ha minden érintett beadja a maga eszközeit és lehetőségeit, ezek gyakran nem elegendők. Szükségessé válik a materiális és az immateriális segítség és a szakmai támogatás” (i. m.: 122). Notz úgy tesz, mintha ezek a nehézségek könnyűszerrel általánosíthatók lennének, habár pl. a *guerilla-gardening* esetében nem evidens a fennállásuk. De tegyük fel, hogy a feltételek kedvezőek az alternatív gazdálkodási formák számára. Ekkor a következő nehézségek és veszélyek jelennek meg: (1) Az alternatív gazdálkodás általában lapos hierarchiákat teremt és ezekre épül. A környezet szorításának hatására azonban az alternatív gazdasági formák is elkezdnek hierarchiákat kiépíteni: „Azok az üzemek, amelyek a megalapításukkor azzal az igénnyel léptek föl, hogy hierarchia nélküli projektek, az évek során egyik hierarchiaszintet alakították ki a másik után, még akkor is, ha nem mindjárt így nevezték őket, és kölcsönösen biztosították egymást arról, hogy ezeket másképp fogják megélni és megtölteni” (i. m.: 163). (2) Bármelyik alternatív gazdálkodási forma létrehozása és működtetése olyan önfeláldozó és intenzív munkát követel, hogy a kizsákmányolás helyett pillanatok alatt létrejöhet az önkizsákmányolás. „A »munkaerő-önkizsákmányolása« valóban annak fizikai határáig lendül előre. A munka és a nem munka közötti határok végül is szinte teljesen megszűnnek, ezt a legtöbb koncepció meg is követeli” (i. m.: 162). Ha most visszatekintünk az alternatív gazdálkodási formák bevezetésére, akkor azt mondhatjuk, hogy a cél nem lehet az, hogy a munkaerőpiac szelekciós hatásainak elkerülése érdekében a totális és befelé forduló önkizsákmányolás felé meneküljünk. Ez ugyanis a normális piaci helyzet tipikus szimptomája.³⁹

De az is lehet, hogy ezek a nehézségek szükségszerűek; Notz a *Kéziratok* egyik híres megállapítását idézi: „Magától értetődik, hogy az elidegenülés megszüntetése mindig az elidegenülésnek abból a formájából kiindulva történik, amely az *uralkodó hatalom*” (Marx 1977: 85). De a kérdés továbbra is ez: meg lehet-e szüntetni az elidegenülést az elidegenedett körülmények közepette?

***

---

39 Notz még ezt a veszélyt is egy sürgető, az aktualitást növelő körülménnyé próbálja átformálni. Itt azonban a könyv elemzései lassan véget érnek.

A fentiekben elemzett könyvek egyike sem vállalkozik a marxi koncepció átfogó-dogmatikus aktualizálására. Michael Quante a marxi életműben egy olyan korai szakaszt tárt fel, amelyben még egy, a politikai kommunizmus előtt elhelyezkedő kritikai társadalomelmélet működik. Michael Heinrich elsősorban az érett közgazdasági művek kritikafogalmára és ennek belső feszültségeire irányította rá a figyelmet. Fritz Reheis a marxi koncepciót a kortárs kihívásokra válaszoló életműként próbálta megidézni; e kihívások közül kiemelkedett a gazdasági válság problémája. Gisela Notz pedig a helyes élet megvalósításának feltételeit próbálta föltárni elidegenedett körülmények között, a munka világán belül és a reálisan létezett szocializmus bukása után. A dogmatikus aktualizálás helyébe így olyan *impulzusok* léptek, amelyek képesek voltak újra életet lehelni a marxi életmű bizonyos részeibe és aspektusaiba.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adorno, Theodor W. (1969): *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Suhrkamp Verlag.
- Bence György – Kis János – Márkus György (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins Kiadó – Lukács Archívum.
- Erdős Péter – Molnár Ferenc (1982): *Infláció és válságok a hetvenes évek amerikai gazdaságában*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fourier, Charles (1977): *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Gondolat.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai Kiadó.
- Heinrich, Michael (2010): *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung*. Schmetterling Verlag.
- Heller Ágnes (1976): *Portrévázlatok az etika történetéből*. Gondolat.
- Honneth, Axel (1992): *Kampf um Anerkennung*. Suhrkamp Verlag.
- Honneth, Axel (2011): *Die Moral im Kapital. Versuch einer Korrektur der marxischen Ökonomiekritik*. Kézirat.
- Kaufmann, Stephan (2004): Kurzkritik der politischen Ökonomie. In: *Berliner Zeitung*, július 5.
- Lukács György (1964): Deutsche Literatur in zwei Jahrhunderten. In: *Werke, 7. kötet*. Luchterhand Verlag.
- Lukács György (1976): *A társadalmi lét ontológiájáról, I. kötet*. Magvető Kiadó.
- Marx, Karl (1964a): *A gothai program kritikája*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl (1964b): A nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete. In: *Marx és Engels Művei, 16. kötet*. Kossuth Könyvkiadó.

- Marx, Karl (1965): A politikai gazdaságtan bírálatához. In: *Marx és Engels Művei*, 13. kötet. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl (1974): A tőke. III. kötet. In: *Marx és Engels Művei*, 25. kötet. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl (1976): Értéktöbblet-elméletek, II. rész. In: *Marx és Engels Művei*, 26/II. kötet. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl (1977): *Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1975): *A kommunista kiáltvány*. Kossuth Könyvkiadó.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1976): A német ideológia. In: *Marx és Engels Művei*, 3. kötet. Kossuth Könyvkiadó.
- Menger, Carl (2002): A nemzetgazdaságtan alapvonalai (részletek). In: *Alapművek, alapirányzatok*. Szerk.: Bekker Zsuzsa. Aula Kiadó.
- Notz, Gisela (2011): *Theorien alternativen Wirtschaftens. Fenster in eine andere Welt*. Schmetterling Verlag.
- Offe, Claus (1984): Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie. In: *„Arbeitsgesellschaft“: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Campus Verlag.
- Quante, Michael (2009): Kommentar von Michael Quante. In: Marx, Karl: *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*. Suhrkamp Verlag.
- Reheis, Fritz (2011): *Wo Marx Recht hat*. Primus Verlag.
- Ricardo, David (1991): *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Stirner, Max (1844): *Der Einzige und sein Eigentum*.
- Strauss, David Friedrich (1835): *Das Leben Jesu*.
- Strauss, David Friedrich (1985): Allgemeines Verhältnis der hegelschen Philosophie zur theologischen Kritik. In: *Die hegelsche Linke*. Szerk.: Pepperle, Heinz – Pepperle, Ingrid. Reclam.
- Tuchscheerer, Walter (1976): *Marx gazdaságelméletének kialakulása*. Kossuth Könyvkiadó.
- Varian, Hal R. (2001): *Mikroökonómia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat.
- Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat.
- Windolf, Paul (2005): Was ist Finanzmarkt-Kapitalismus? In: *Finanzmarkt-Kapitalismus. Analysen zum Wandel von Produktionsregimen*. Szerk.: Uő. VS Verlag für Socialwissenschaften: 20–57.

The „Risks” of Ulrich Beck

ULRICH BECK – ELISABETH BECK-GERNSHEIM

RISKY OPPORTUNITIES: THE CONNECTION BETWEEN INDIVIDUALIZATION, LIFESTYLES, AND LOVE

The paper, which also serves as an introduction to the book, examines the historically developed opposition of love, freedom, and the family. The authors argue that though the industrial society triggered the emergence of the nuclear family, at the same time it separated the ideals of the era – i.e. freedom and equality – from it. As these ideals gradually emerged in the family, however, they also spread to love relationships through self-realization and the heightened expectations towards love. One of the main reasons for the change was individualization. Values connected to one’s carrier became internalized, which, in turn, created tension between the differing demands of the labor market and relationships. This resulted in the opposition of family and freedom. Although individualization existed in previous eras too, it has never ever had such a widespread impact.

ELISABETH BECK-GERNSHEIM

BLACK JEWS AND GREEK GERMANS: THE QUESTION OF ETHNICITY IN THE AGE OF GLOBALIZATION

The paper considers ethnic classification as a social construction and sets out to analyze the related problems and difficulties. It takes as its starting point the changing categories affected by globalization, but at the same time it points to the intrinsic problems of classification present in any era. The significance of the concepts creating and (supposedly) separating groups is to gain and to deny access to social resources. In order to achieve this, the otherwise unidentifiable common features of groups have to be identified administratively. Ethnic categories created this way start to assume a number of additional meanings. They show how a certain group wants to see itself and how others want to see them. Expressions connected to these concepts start to have different values,

often discriminately. But rejecting them also raises a dilemma since they can become part of the groups' identity. Similarly, new categories may bring a promising fresh start or a new ghettoization.

MANFRED PRISCHING

"I BUY, THEREFORE I AM": THE PERSON OF CAPITALISM

The main aim of the essay is to shed light on how consumption, identity and capitalism relate to each other. According to the premise of the writing, nowadays individuals can be described with the concept of animal consumers, because after the decreasing importance of the great narratives and the ideologies in the second half of the 20th century, it has been consumption, which became the core element on which identities are constructed. This epoch – second modernity – is characterized by individualization: identity construction mainly revolves around the construction of the uniqueness, distinctiveness and authenticity of the individual. In this context consumption becomes a way of communication: one of the main functions of buying and consuming is to represent individual identities. On the one hand, the second part of the writing focuses on how values change due to the changing role of consumption. On the other hand, it analyzes the social conditions, which are required for the reproduction of such identity-consumption relations. The author uses the notion of „two-dimensional society“, in order to describe contemporary consumer capitalism, where the main motive is conformist individualism.

The Crisis of the Crisis

JÜRGEN HABERMAS

AFTER THE CRISIS

In an interview conducted by the German weekly *Die Zeit* in 2008, Jürgen Habermas analyses the most important social, political and economic consequences of the global crisis. He worries about the social injustice, namely, that the costs of the collapse of

the system must be paid by the most vulnerable groups of the society. He argues that despite of the shocking pictures of the crisis, this turbulent environment could widen the spectrum of possible political alternatives. The neoliberal project reached its limits and a new equilibrium should be created between the market and politics, where the new dimensions of solidarity and democracy should be integral parts of the structure. The European model, which is based on autonomous economic policy measures, will not be sufficient to manage the crisis, and this system should be followed by a close coordination of economic policy and economic governance. The new economic and political order can be created by a new type of diplomacy. Habermas is optimistic about the role of the US: after the reconsideration of the neo-conservative approaches, and the implementation of the decentralized universalism, the country can play an important role in the creation of a new world order where there is no need for superpowers anymore.

RALF DAHRENDORF

AFTER THE CRISIS: BACK TO THE PROTESTANT ETHIC?

In this essay the emerging and not yet clearly defined crisis is explained with a change in mental processes. The Weberian model of „sparing capitalism“ has been partly replaced by „borrowing capitalism“: though at the workplaces the Weberian protestant ethic has still remained dominant, it is exactly its opposite which is required outside the work hours, in the sphere of consumption. Crises usually contribute to sweeping changes in mental processes; however, at this time, the new direction is not yet clear. What is already visible is the fury of the apathic, but easily mobilizable masses, hunting for the responsible ones. However, the recently dominant mentality is not only the characteristic of the entrepreneurs, of the financial world and of the politicians, it is a societal feature. The essay argues that after a long crisis period a long-lasting recovery will come with the necessary changes, namely with a new relation towards time. Short-term thinking should be replaced with middle-term planning both in the case of entrepreneurs and politicians. The former could result in the growing importance of stakeholders, while the latter could contribute to the reemergence of the welfare state in a financially more sustainable form. We cannot and we should not turn back for „sparing capitalism“, we should create a „responsible capitalism“.

CLAUDIA HONEGGER – SIGHARD NECKEL – CHANTAL MAGNIN

STRUCTURED RESPONSIBILITY

This piece, which is the postscript of the book edited by the authors, focuses on the question of responsibility in the context of the 2008 global financial crisis. Going beyond the explanations of system-theory, the role of individual decisions and personal narratives are emphasized based on the Bourdieuan theory of praxis. It is the notions of the „shunting yard of responsibilities“ and the „delegation of responsibilities“ which contributes to the practice of reframing, performed by bankers and employees working in finance, in order to deal with their own personal responsibility in the creation of the crisis. Though in the first weeks of the crisis guilty conscience was not unusual, after the intervention of the politicians strengthened and reproduced the existing structures of the financial world, the issue of personal responsibility was not on the agenda any more. However, there will not be any progressive move in the „risk society“ until „mammonism“ will be somehow regulated in the field of finance.

CHRISTOPH DEUTSCHMANN

THE FINANCIAL MARKETS AND THE MIDDLE CLASS: THE COLLECTIVE BUDDENBROOKS-EFFECT

The paper views the current financial crisis in light of long-term structural socioeconomic changes in advanced industrial societies. In Western Europe, the United States and Japan, the period of economic prosperity after the Second World War led to a remarkable accumulation of wealth among the middle class that had surprisingly little effect on the substantial fortunes of the wealthiest upper class. This affluence gave rise to pension and investment funds, emerging as a new type of collective actor in global financial markets, while the economy was characterized by increasing instability, declining growth rates and financial crises. The paper tries to clarify the interconnections between these phenomena, using the framework of a multilevel analysis that culminates in a model that the author calls the „collective Buddenbrooks effect“ („Buddenbrooks“ being a family saga by Thomas Mann). Structural upward social mobility will lead to an increasing imbalance in capital markets, since the volume of financial assets looking for profitable investment will rise as the social reservoir of solvent debtors and promising investment opportunities decline. Advanced industrial economies are thus characterized by a bias towards capital

export and excessive financial liquidity, with the well-known consequences of low economic growth rates and the danger of speculative bubbles on global capital markets. The middle class that originally benefited from postwar prosperity is negatively affected, too. The author argues that the current crisis cannot be understood sufficiently without taking this structural socioeconomic background into account.

CLAUS OFFE

CRISIS AND INNOVATION IN LIBERAL DEMOCRACY: CAN DELIBERATION BE INSTITUTIONALISED?

The paper explores the possible contributions of deliberative procedures of political will formation to solving the problems encountered by liberal democracies today. To begin with, four functions of liberal democracy are distinguished: securing international peace, guaranteeing legal as well as political peace domestically, and producing good active citizens. The following part of the argument distinguishes four structural features characteristic of democratic regimes: stateness, rule of law, political competition, and accountability of the rulers. Thirdly, a brief summary of critical accounts concerning democracy's actual failures and symptoms of malfunctioning is presented. In the final section, two families of institutional innovations that are currently being proposed as remedies for the observed deficiencies of democracy are explored: those leading to a better aggregation of given preferences of the citizens and those aimed at improving the process of preference formation itself. It is the latter, which constitutes the field of deliberative politics that is investigated at some length. Beneficial effects of deliberative procedures and essential features of deliberative structures are discussed with reference to latest developments in the theory and empirical research on deliberative democracy.

Critical Reviews

JÁNOS WEISS

HE IS BACK

The writing reviews four recently published German pieces reflecting on Marx's oeuvre. The relevance of the topic is justified with the fact that after the global financial crisis

ABSTRACTS

---

of 2008-2009 there has been an emerging Marxist discussion: the four reviewed books attempt to join into this discussion with picking up and analyzing certain elements of the theories of Marx. The commentary of Michael Quante, published in the newest edition of the *Economic and Philosophic Manuscripts*, discusses the critical social theory of the early Marx. Michael Heinrich focuses mainly on the economic analyses of the late Marx, while Fritz Reheis reflects on the issues of social inequalities, crisis and alienation through actualizing the Marxist concepts. Alienation is an important topic for Gisela Notz as well, though she uses the notion specifically to discuss the possibility of alternative economic practices. Although the reviewed books are important contributions to the Marxist literature, none of them tries to reinterpret the Marxian theory in its totality.

Szerzőinknek

A *Fordulat* folyóirat várja a kritikai társadalomelmélet és gazdaságtan körébe tartozó magyar nyelvű tudományos közleményeket (tanulmányokat és könyvrecenziókat).

A kéziratok terjedelme tanulmányok esetén általában nem haladhatja meg az 1 szerzői ívet (40 ezer leütés), míg a recenziók esetében az optimális terjedelem negyed-fél ív. Ezek-től a szabályoktól a szerkesztők indokolt esetben eltérhetnek.

A szöveget MS Word dokumentumban, e-mail-ben kérjük leadni a szerkesztőség címén: szerk@fordulat.net

Formai kérések:

- A dokumentum a szerző *nevével* kezdődjön, majd ez alatt kell szerepeltetni a *címet* és *alcímet*.
- A címetek egy 15-20 soros magyar illetve egy hasonló terjedelmű angol nyelvű *összefoglaló/abstract* kövesse, ennek az utolsó sorába kerülnek a tanulmány *kulcsszavai*. A tanulmány címét, alcímét is kérjük lefordítani.
- A szöveg végén kérjük megadni az „E számunk szerzői” rovatban közlésre kerülő adatokat az alábbi formában: Arrighi, Giovanni (1937) szociológus, közgazdász, egyetemi tanár, Johns Hopkins University, Baltimore. Ugyanitt kérjük megadni a megjelentetett írások után járó tiszteletpéldány elküldéséhez szükséges (de publikálásra nem kerülő) levelezési címet is.
- A szöveget **Times New Roman 12pt-os** betűtípusban, szimpla sörközzel, a bekezdések első sorát – kivéve cím, alcím illetve ott ahol a szöveg új egysége következik – behúzva kérjük leadni.
- Amennyiben a szövegben nem használ alcímeket, a szöveg-egységeket külön sorban elhelyezett *három csillaggal (***)* kérjük elválasztani.
- **Hivatkozások:** a szövegben (tehát nem lábjegyzetben), a Harvard módszernek megfelelően:
  - Hivatkozás a következőképpen (Propp 1999), illetve ha van oldalszám is (Propp 1999: 133–145).
  - Két szerző esetén legyen kötőszóval (Smith és Wesson 1958).
  - Ha létezik és ismert a korábbi kiadás is (Kis [1888] 1971).
  - Elképzelhető még, hogy „adott esetben ez is előfordul” (idézi Rácz 2005: 14).
  - Néha szerepel a mondatban a szerző neve, jó példa erre Heisenberg említett könyve (1925).

- Lábjegyzetek használhatóak, végjegyzetek nem.
- A táblázatokat és ábrákat forrásokkal együtt a főszövegben kell szerepeltetni.
- A szövegközi kiemelésre a *dőlt betűket* kérjük használni.
- A kézirat végén a „Hivatkozott irodalom” alcím alatt kérjük feloldani a hivatkozásokat az alábbi formában:

1. Hivatkozás a kiadvány egészére:

- (a) Szerző (-k) (év): *Cím*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Amin, Samir (1976): *Unequal Development*. Monthly Review Press.
- (b) A háromnál több szerző által írt mű Neveik (szerk) (éve): *címe*. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Meadows, D.H. – Meadows, D.L. – Randers, J. – Behrens, W.B. (szerk.) (1972): *Limits to Growth*. Universe.
- (c) Időszaki kiadványok
Cím. Szerzőség. Kiadás. A részegység megjelölése (keltezés és/vagy sorszám).
Megjelenés helye: kiadó, éve. (*Sorozat címe, kötet száma*).

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- (a) A tanulmány /cikk/ szerzője (szerzői) (éve): A tanulmány /cikk/ címe. In: *A tanulmánykötet címe*. A tanulmánykötet Szerk.: Neve. Kiadás száma. Kötet száma. Kiadó. (Terjedelem, Sorozat címe, kötet száma).
Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J (2001): *Workers North and South*. In: *Socialist Register 2001*. Szerk.: Panitch, Leo – Leys, Colin. Merlin.
- (b) A folyóiratcikk szerzője (éve): A cikk címe. In: *A folyóirat címe*, Vol. Évfolyam., No. Kötet száma.: Cikk terjedelme (-tól -ig).
Easterly, William (2001): *The Lost Decades: Developing Countries*. In: *Journal of Economic Growth*, Vol. 6., No. 2.: 135-157.
- (c) Megjegyzés: Időszaki kiadványok esetében a részegység számozását a lehető legteljesebben kell megadni. (év. köt. sz.) Külföldi kiadványoknál a részegységet az eredeti nyelven kérjük (Bd., Abt., Heft vagy H., Stück, vol., č.).

3. Internetes hivatkozás:

- (a) Adorno, Theodor W. ([1938] 1969): Fétiskarakter a zenében és a zenei hallás regressziója. In: *Zene, filozófia, társadalom*. Gondolat. 227–274. Interneten: http://frankfurt.tek.bke.hu/media/szoveg/adorno_fetisjelleg.htm (Letöltve: 2004.03.25.). (ha lehet eredeti kiadás éve, ha nem akkor a letöltésé)

A közlésről a szerkesztőség tagjai egyhangúan döntenek. A szerkesztők a beérkezett kéziratokkal kapcsolatban fenntartják maguknak a jogot, hogy átdolgozást kérjenek.

A Fordulat a megjelent cikkekért egyelőre sajnos nem tud honoráriumot fizetni, ez később a pályázati források arányában változhat. A folyóirat szerzői ugyanakkor az adott számból tiszteletpéldányra jogosultak.

Köszönettel:

A szerkesztők

E SZÁMUNK SZERZŐI

BECK, ULRICH

(1944) SZOCIOLÓGUS,
LUDWIG MAXIMILIANS UNIVERSITÄT MÜNCHEN,
LONDON SCHOOL OF ECONOMICS
AND POLITICAL SCIENCE

BECK–GERNSHEIM, ELISABETH

(1946) SZOCIOLÓGUS, PSZICHOLÓGUS,
FRIEDRICH ALEXANDER UNIVERSITÄT
ERLANGEN-NÜRNBERG

DAHRENDORF, RALF

(1929–2009) SZOCIOLÓGUS, FILOZÓFUS,
POLITOLÓGUS

DEUTSCHMANN, CHRISTOPH

(1946) SZOCIOLÓGUS,
EBERHARD KARLS UNIVERSITÄT TÜBINGEN

HABERMAS, JÜRGEN

(1929) FILOZÓFUS, SZOCIOLÓGUS,
JOHANN WOLFGANG GOETHE UNIVERSITÄT,
FRANKFURT AM MAIN,
INSTITUT FÜR SOZIALFORSCHUNG

HONEGGER, CLAUDIA

(1947) SZOCIOLÓGUS,
UNIVERSITÄT BERN

MAGNIN, CHANTAL

(1976) SZOCIOLÓGUS, TÖRTÉNÉSZNŐ,
JOHANN WOLFGANG GOETHE UNIVERSITÄT,
FRANKFURT AM MAIN,
INSTITUT FÜR SOZIALFORSCHUNG

NECKEL, SIGHARD

(1956) SZOCIOLÓGUS,
UNIVERSITÄT WIEN

OFFE, CLAUS

(1940) POLITOLÓGUS,
HERTIE SCHOOL OF GOVERNANCE, BERLIN

PRISCHING, MANFRED

(1950) SZOCIOLÓGUS,
KARL FRANZENS UNIVERSITÄT GRAZ

WEISS JÁNOS

(1957) FILOZÓFUS,
PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM

FELHASZNÁLT KÉPEK JEGYZÉKE

Borító:

Lee Friedlander, New York, 1962

TOVÁBBI FELHASZNÁLT KÉPEK:

4.:

Philippe Petit, New York, World Trade Center, 1974

8.:

Dan Perjovschi - News after news

10.:

Lee Friedlander, New York, 1962

28.:

Obey Giant - Burka, London

72.:

Eric Knisley - Shopping Carts

98.:

Dan Perjovschi - Seesaw

100.:

Jo Spence and Terry Dennett - Industrialization

110.:

ismeretlen fényképész felvétele

122.:

Tőzsde, Life Magazine

132.:

ismeretlen fényképész felvétele

152.:

Tömeg, Life Magazine

184.:

Krzysztof M. Bednarski - „Oszlop” M. K. portréjának felhasználásával

224.:

Poster Boy - Economy, New York, 2011

replika

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

HAJLÉKTALANSÁG ÉS TÉRBELI KIREKESZTÉS

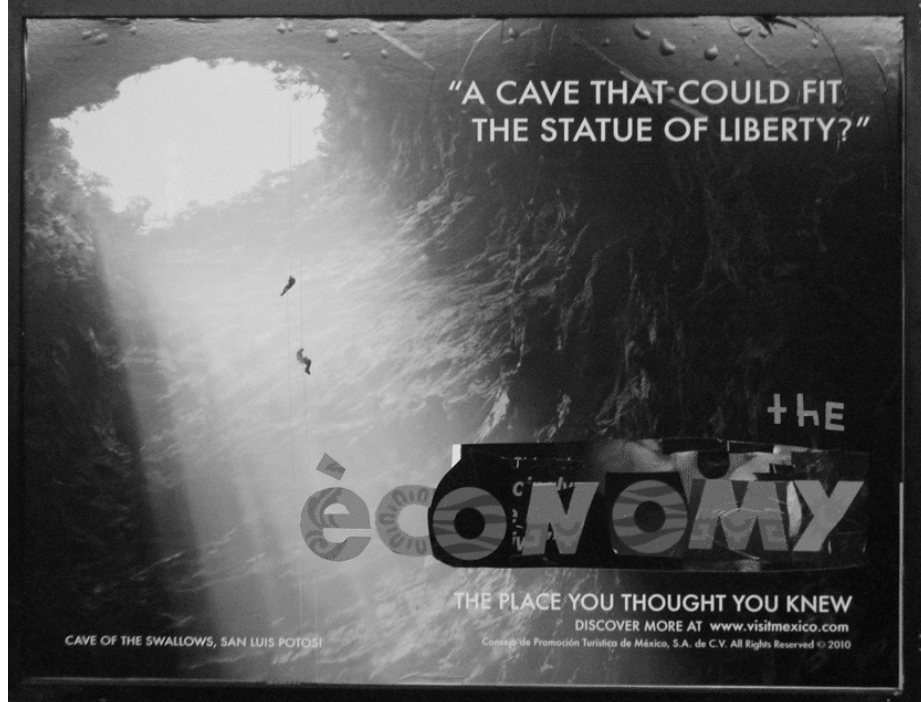
71

2010/2

UTCAFRONT

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 15. szám (2011/3)

a társadalomelméleti kollégium lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008 **szerkesztőbizottság:**

Böcskei Balázs , Győry Csaba, Jelinek Csaba, Mészáros Ádám, Pintér András, Sebők Miklós **tanácsadó**

testület: Andor László, Babarczy Eszter, Mészáros István, Tamás Gáspár Miklós, Weiss János

munkatársak: Berki Tamás, Leszák Tamás, Ritecz Péter, Sidó Zoltán

lapterv: Galgóczi Gábor, Ravasz Jonathan **olvasószerkesztő:** Balikáné Bognár Mária

tördelő: Kállai Zsanett **kiadó:** Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért és a L'Harmattan Kiadó

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45. **elérhetőség:** szerk@fordulat.net

web: <http://fordulat.net> **ISSN:** 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve:

terjesztes@fordulat.net

támogatók: Nemzeti Kulturális Alap, Szabad Sajtó Alapítvány